

התקווה על הגבול

זיכרונות מגיילינגן-גרמניה

1933 עד 1938

הרבנית בת שבע בורר

זיכרונות מארץ ישראל

תרצ"ב - 1932

מורנו הרב (ד"ר) מרדכי בורר

מחקר ועריכה: שמחה גרשון בורר

מכון זיכרון מרדכי

ה'תשע"ו

[עדכונים קטנים: ה'תשפ']

מודיעין עילית - ארץ ישראל

מכון זיכרון מרדכי

mzm5764@gmail.com

כל הזכויות שמורות

עריכה ספרותית:

(פרקי חיים)

א. שליט 054-8433115

תרגום מגרמנית:

'התקווה'

א. ניומן 02-6540030

'על הגבול'

מלכה עמליה אטקין (בורר)

עריכה לשונית:

ש. כליף 08-9742270

הפקה:

תוכן העניינים

5.....דבר המוציאים לאור.....

7.....פרקי חיים ורקע היסטורי.....

ראשית הדרך
לימודים גבוהים והקמת בית
מנהיג ומורה דרך
מסעות: המסע למזרח אירופה, המסע לארץ ישראל
בימי זעם ועברה
מורשתו הרוחנית של הרב
מילות זיכרון שנכתבו על ידי ידידיו של הרב בורר
תקציר עבודת הדוקטורט של הרב ד"ר מרדכי בורר
הערה משלימה בעניין תולדות משפחת בורר

49.....'התקווה' - זיכרונות מארץ ישראל.....

131.....'על הגבול' - זיכרונות מגיילינגן (גרמניה).....

175.....דרשות ושיעורים.....

חשבון נפש לימים הנוראים (תרצ"ו)
דרשה לפני "יזכור" (תרח"צ)
דברי ימי ישראל (שיעורים על ספר יהושוע ותחילת ספר שופטים)
הקרבנות
"כה תאמר לבית יעקב" (תפקידן החינוכי הרם של תלמידות 'בית יעקב')
קטעים מתוך מחברת לפי א' ב'

219.....מפתחות.....

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

A detailed map of Eastern Europe, specifically focusing on Poland, Ukraine, Belarus, Lithuania, and Latvia. The map is oriented with North at the top. Major cities are labeled in Hebrew: Warszawa (Warsaw), Kraków (Krakow), Lwów (Lvov/Lviv), Kyiv, Minsk, and Wilno (Vilnius). The Baltic Sea is labeled "הים הבלטי". Other labels include "גרמניה" (Germany) to the west, "רוסיה" (Russia) to the east, and "אוקראינה" (Ukraine) to the south. The map shows the borders of these countries and the locations of several major cities.

הים השחור

אודסה

דנייב

דנייב

קייב

זפריז'ז'יה

צפון

[illegible][illegible][illegible][illegible]

The map illustrates the geographical context of the study area, which is located in the southern part of Poland, near the border with Slovakia. Key locations and features include:

- Countries:** Poland (Polska), Czech Republic (Czechy), Slovakia (Slovensko), Hungary (Węgry), Romania (Rumunia), and Ukraine (Ukraina).
- Cities:** Warszawa (Warsaw), Kraków, Wrocław, Poznań, Łódź, Katowice, Praga (Prague), Brno, Budapeszt (Budapest), Bukareszt (Bucharest), and Kijów (Kyiv).
- Geographical Features:** The Carpathian Mountains (Karpaty) are highlighted in grey.
- Specific Locations:** The study area is situated near the town of Dąbrowa Tarnoborska, close to the Polish-Slovak border.

דבר המוציאים לאור

בשבח ובהודאה לבורא עולם אנו שמחים להוציא לאור ספר זה, בשנה השבעים ושבע לפטירתו של מורנו הרב (ד"ר) מרדכי בורר זצ"ל.

מזה שנים רבות אנו עוסקים בשימור זיכרו של הרב בורר. בשנים קודמות הוצאנו לאור תרגום של הזיכרונות מגיילינגן שכתבה אשתו, הרבנית בת שבע בורר. לאחרונה נודע לנו, שהרב כתב, בשפה הגרמנית, זיכרונות מביקורו בארץ ישראל. נוכחנו לראות את ערכם הרב של זיכרונות אלו להכרת אישיותו של הרב בורר. גם נוכחנו כי במשך הביקור בארץ הכיר הרב מקרוב את תנאי החיים בה, והתעמק בעניינים העומדים על הפרק גם בימינו, כגון: חיים יהודיים בארץ - על פי התורה, יחסים בין עדות יהודיות מגוונות, יחסי יהודים וערביים ועוד. מכיוון שכך התחלנו לשקוד במסירות על תרגום החומר ועל הכנתו לדפוס. בספר שלפניכם מוגשת מהדורה מתוקנת, הכוללת את סיפור תולדות חייו של הרב ומשפחתו המהווה רקע היסטורי לפרקי הזכרונות, זיכרונות הרב מביקורו בארץ ישראל, זיכרונות הרבנית מהחיים בגיילינגן בתקופת הנאצים, ודרשות ושיעורים מאת הרב, שאת רובם כתב בכתב ידו, בשפה העברית. תקוותנו שספר זה יהא מצבת זיכרון לרב מרדכי בורר זצ"ל ולבני קהילתו, אשר נספו בשנות הזעם.

תודה לכל מי שסייע בעיבוד חומר זה ובהוצאתו לאור, ובהם: ר' דב דניאל בורר, ר' פסח יהודה בורר, גב' מלכה עמליה אטקין (בורר), ר' יוסף רוזנר, ר' חיים יצחק בורר ומשפחתו, גב' מ. בורר, ר' דוד סקולסקי ר' אברהם מרדכי גרפינקל ור' צבי מאיר מ'גנזך קידוש ה" בבני ברק, מכון 'יד ושם', ר' בנימין שלמה המבורגר מ'מכון מורשת אשכנז', ר' יוסף פראגר, ר' זאב יצחק דינר, גב' ש. כליף, גב' א. ניומן, גב' א. שליט, גב' נ. לוי, מערכת עיתון 'המבשר' והפצת ספרים 'קולמוס'.

הערה בעניין העריכה הלשונית: העורכת הלשונית השתדלה מאוד שתרגום הזיכרונות יהיה ערוך בשפה קולחת, ויחד עם זה שמרה, ככל האפשר, על נאמנות לטקסט המקורי שנכתב בשפה הגרמנית.

מכון זיכרון מרדכי

פרקי חיים ורקע היסטורי

תולדות חייו של מורנו הרב (ד"ר) מרדכי בורר זצ"ל ומשפחתו
ורקע היסטורי לפרקי הזיכרונות

ראשית הדרך

שורשיו של הרב מרדכי בורר נטועים באדמת גליציה: אביו - מאיר, ואמו - מרים לבית לייסטינה, נולדו וגדלו בגליציה (באזור העיר ז'שוב = ריישא). מאיר בורר, שעסק במסחר, היגר עם משפחתו לגרמניה מספר חודשים לפני לידת הרב בורר, והם קבעו את מושבם בעיר אנסבאך אשר בבוואריה.

משפחת אמו של הרב בורר - לייסטינה - היתה משפחה מיוחסת. מוצאה של המשפחה היה ממשפחת הרבנים רפפורט מ'קרקוב' (רפפורט שאינם כוהנים), והם התייחסו ל'דון יצחק אברבנאל'. אמו של הרב בורר הייתה גם צאצאית של רבי יחזקאל לנדא בעל ה'נודע ביהודה' (בהערה המשלימה שבסוף מובאים פרטי משפחה נוספים).

בתאריך י"ט באלול תרנ"ה (7.9.1895) חגגו מאיר ומרים בורר את הולדת בנם השלישי מרדכי (מרקוס), אח ליואכים מוריץ ודורה (דורותה), ומאוחר יותר - לסופיה וארנולד הקטנים ממנו. מרדכי זכה להיות נימול על ברכי רב העיר אנסבאך, הרב ד"ר פנחס כהן זצ"ל, ממייסדי 'אגודת ישראל'.

על מצע זה גדל הרב בורר: מצד אחד החום הגליציאני, כך נראה, היה מוטמע בעומק נפשו, ועצמתו לא נחלשה למרות העובדה שגדל וחונך בגרמניה. מצד שני, ניכר היה בהליכותיו אותו חינוך יִקְי אופייני שספג. כך שילב הרב בורר הרמוניה נדירה של יהדות שורשית צרופה ויוקדת עם אופי מסודר, עקבי ומהוקצע. התכונות הסותרות, לכאורה, חיו בשלום ביניהן ושירתו תמיד את המטרה האחת - האלוקית. היטיב להגדיר זאת הרב ד"ר שלמה אהרמן, בספר 'אלה אזכרה':

"הרב ד"ר מרדכי בורר היה סמל הסינתזה הברוכה של הזרמים השונים בתוך היהדות החרדית, שהגבולות הגאוגרפיים הפרידו ביניהם לפני מלחמת-העולם הראשונה, ושייסודה של 'אגודת ישראל' שימש להם כגורם מאחד. תקופת חייו קצרה הייתה לדאבון הלב, אך במשך תקופה קצרה זו הגיע, על ידי לימוד וחינוך עצמי, למיזוג פנימי של יסודות היהדות התורנית הליטאית, הפולנית, האשכנזית וההונגרית, כאחת."

אורח החיים הדתי ששרר בבית הוריו של הרב בורר היה פשרני, אולם שאיפותיו של הנער מרדכי היו נעלות יותר. כל העת השתוקק להשקות את נשמתו בטל רוחני, ובדרך שרצה לילך, הוליכו אותו.

בתקופת ילדותו ונערותו התוודע לדרך היהדות, ואט אט החל לקנות דעת בתורת ה'. הוא קלט בצימאון רב כל שביב מידע וקיים את לימודיו למעשה. מסתבר, כי לא קל היה לו לנער, שבחר באמת - לצעוד לאורה לבדו, אך הוא התאזר עוז ודבק בעקביות בדרך התורה וההלכה.

בערב פסח של אחת השנים, כך סופר, הכשיר מרדכי הצעיר את המטבח בהקפדה מלאה, כפי שלמד. הוא ליבן את שולחן האוכל באישון ליל במגהץ לוחט, ואמו נטרדה משנתה בשל כך. האם התקצפה על כך וטענה: "מנין לך שביעור חמץ חשוב יותר ממצוות כיבוד הורים?!" בהמשך השנים הסכימה אמו עם דרכו החדשה, והקשר ההדוק בין האם לבנה נשמר היטב.

שנים אחר כך, בשנת תר"צ, כשישב על כס הרבנות בעיר גיילינגן, יציין הרב בורר בשולי ספר המשניות שלו:

"משנה זאת ראשית לימודי, כשהייתי עוד עם הארץ דאורייתא רחמנא ליצלן, והייתי בן י"ב שנה אז, והקב"ה נתן לי כח לישב על ספסל ביה"ס יחד עם נערים בני ו' בני ז', ועתה בהגיעי פעם ב' אל המשנה הזאת, ליבי מלא תודה ליוצרי פוקח עיוורים, אשר הוציאני מארץ חושך ואפילה ת"ל (=תודה לא-ל. ש.ג.ב.)."

בשנת 1908 בהיותו כבן שלוש עשרה שנים, העתיקה המשפחה את מגוריה לעיר מינכן. במינכן זכה הרב בורר ללמוד תורה מפני רבה של הקהילה החרדית בעיר, הרב חנוך הכהן ארנטרוי זצ"ל. בד בבד המשיך את לימודיו ב'גימנסיה המלכותית ההומאנית על שם וילהלם' שבעיר.

על הקשר החם ורב ההערכה, שנוצר בין הרב ארנטרוי לתלמידו, ניתן ללמוד

ממכתב תשובה, שכתב הרב ארנטרוי לרב בורר בשנת תרפ"ה בהיות הרב בורר כבן שלושים:

"שלום וכל טוב לך, אהובי תלמידי, הרבני היקר, המופלג בתורה ויראה ובכל מדה טובה, כש"ת, מו"ה מרדכי בורר נ"י.

מכתבך קיבלתי על נכון ונהניתי מאוד מדברי תורתך...

וירים קרנך בכבוד, שתוכל לישוב על התורה ועל העבודה בנחת ובהרווחה.

כ"ה דוש"ת ואוהבך ומוקירך.

חנוך הכהן עהרענטרוי."

הרב בורר גם למד תורה במינכן מפי הרב ד"ר פסח יהודה יעקבלב מליטא. לימים, קרא הרב בורר את שם בנו השלישי - פסח יהודה, על שמו של הרב יעקבלב. הערכתו הרבה לרב יעקבלב ניכרת בדברים שכתב לעצמו בפתחו של ספר שקיבל מרבו:

"הספר הנחמד הזה הניח לי לזיכרון לנצח, רבי ומורי, כבוד מורה מורנו הרב המופלג הגדול ר' פסח יהודה יעקבלב, בן הרה"ג כבוד מוהר"ר קלונימוס יוסף זללהעו"ה".

בשנת 1914 (בתאריך: י"ג טבת תרע"ד - 11.1.1914), חוותה המשפחה מהלומה עזה: האב, מאיר, נהרג בתאונת רכבת קטלנית. מותו הטרגי של אביו המריץ את הבחור מרדכי, שהיה בגיל תשע עשרה, להוסיף עוז ותעצומות בדרכו הרוחנית.

תמונת הרב בורר בצעירותו כפי שמופיעה בדרכונו

לימודים גבוהים והקמת בית

העלם מרדכי סיים את לימודי הבגרות בגימנסיה במינכן בשנת 1916 כאשר היה בגיל עשרים ואחת. הוא פנה מיד אל 'הסמינר לרבנים על שם הילדסהיימר' בברלין, כדי לממש שאיפה נעלה שפיעמה בו: להיות רב ומורה הוראה בישראל. הדרך הייתה ארוכה, את התעודה המכשירה אותו לרב זכה לקבל לאחר... עשר שנים!

במלחמת העולם הראשונה שוחרר העלם מרדכי מחובת השירות בצבא גרמניה, עקב היותו מועמד לרבנות.

בד בבד עם לימודיו בסמינר לרבנים למד הרב בורר לימודי תואר במחלקה לפילוסופיה של אוניברסיטת ברלין. גם שם, כמו בכל משימה בחייו, השקיע את כוחותיו הברוכים והצטיין לפי כל קנה מידה. הרב בורר המשיך את לימודיו באוניברסיטת וירצבורג, וסייםם באוניברסיטת פרייבורג. בגיל עשרים ושבע קיבל הרב בורר תואר 'דוקטור' מאוניברסיטת פרייבורג. (תרגום של תקציר עבודת הדוקטורט שכתב, העוסקת בתולדות היהודים בעיר וירצבורג, מובא להלן בסוף הסיפור). הרב בורר התמחה גם בזיהוי קברים יהודיים עתיקים.

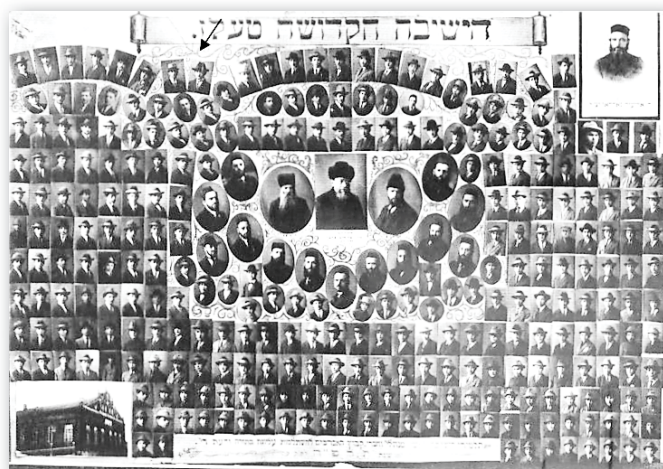
ראש הסמינר לרבנים, הרב אליהו קפלן זצ"ל, שהיה בעל אישיות מיוחדת עד מאוד, השפיע רבות על הרב בורר. הוא נטע ברב בורר אהבת תורה, יראת שמים וגם אהבת ארץ ישראל. לאחר שסיים הרב בורר את חוק הלימודים בבית המדרש לרבנים, יעץ לו הרב קפלן להשתלם בתורה בישיבת טלז שבליטא טרם שיפנה לכהן ברבנות. הרב קפלן סבר שכך ייטיב להתקדם בלימוד, ועל ידי זה יוכל למצות את הכוחות הטמונים בו - באופן הטוב ביותר.

הרב בורר שמע לעצת רבו ונסע ללמוד בישיבת טלז המפורסמת. ברום מעמדו ובגילו המתקדם, התיישב הד"ר, שסיים את הסמינר לרבנים, בענווה ב...שיעור א', והחל ללמוד. כדרכו, הסתער במלוא כוחותיו על האתגר ושקד נמרצות על תלמודו עד שחבריו כינוהו בתואר "המתמיד". עד מהרה עלה והתעלה במדרגות הלימוד.

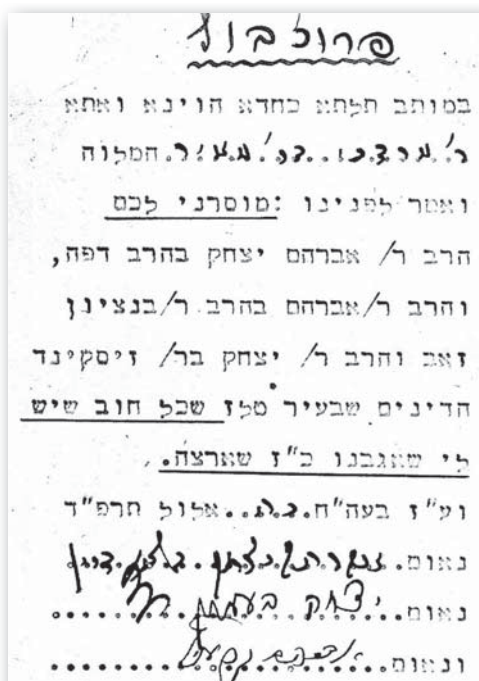
בד בבד עם לימודיו בישיבת טלז לימד הרב בורר בגימנסיה העברית לבנות 'יבנה' שבעיר, ובדרך זו הרוויח למחייתו. הוא ריתק את תלמידותיו בשיעורי תנ"ך; החדיר בהן יראת שמים והשקפה צרופה וברורה; ואף הנחיל להן באופן

בהיר ונהיר את נבכי השפה העברית.

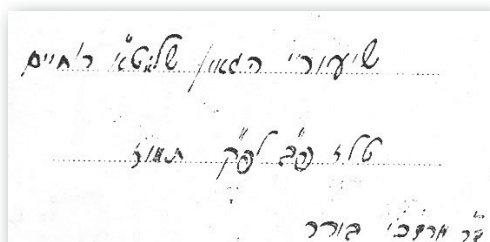
והן לא שכחו זאת במהרה... שנים מאוחר יותר, העבירה בתו של הרב בורר שיעורי לשון בבית אבות. רוב הקשישים לא שלטו היטב בשפה העברית, אולם המורה הבחינה שאחת הקשישות דוברת עברית רהוטה. "מנין השפה הקולחת שבפיך?" התעניינה. פניה של התלמידה המזדקנת אורו, והיא השיבה כי בצעירותה זכתה למוֹרָה מעולה בגימנסיה לבנות "יבנה" בטלז. "זה היה רב צעיר מגרמניה" הוסיפה, "שמו היה: הרב ד"ר בורר"...

תלמידי ישיבת טלז בשנת תרפ"ה
הרב בורר בשורה העליונה משמאל
(מסומן בחץ)

פרובול שעשה הרב בורר בעת שהותו בטלז
בראש החותמים: הרב אברהם יצחק בלון

**תווית על מחברת שיעורים מתקופת לימודיו של הרב בורר בישיבת טלז:
שיעורי הגאון שליט"א ר' חיים
טלז פ"ב לפ"ק תמוז
ד"ר מרדכי בורר**

מאחורי הרב בורר כבר היו שנות לימוד רבות; תארים מרשימים נכרכו בשמו, ואישיותו הנעלית, המורמת מעם, קנתה לה שם טוב בקרב כל רואיו. לא פלא, כי דיברו בו נכבדות.

העיר קניגסברג שוכנת בגרמניה, במדינת פרוסיה המזרחית, על גבול ליטא. באחת ההזדמנויות שבהן שהה הרב בורר בקניגסברג, בדרכו מטלז לבקר בבית אמו במינכן שבגרמניה, הוצעה לו הצעת שידוכין נכבדה: שיינא בת שבע (ז'ני) לאקס, בתו של הרב חיים יצחק הכהן לאקס, שהיה מנכבדי הקהילה המקומית. אבי אמה של בת שבע, הרב יעקב שפירא, היה הגבאי הראשי בטלז, ואף אירח בביתו את קרוב משפחתו - רבי ישראל מסלנט - כאשר ביקר הרב מסלנט בטלז. מוצאו של הרב יעקב שפירא ממשפחה שיצאו ממנה גדולי עולם, ובהם: רבי ישראל מסלנט, רבי אליהו ברוך קמאי - רבה של מיר, רבי בנימין ביינוש פינקל - ראש ישיבת מיר, ועוד.

הרב מרדכי והרבנית בת שבע נישאו בל"ג לעומר - י"ח באייר תרפ"ד (22.05.1924) כאשר היה הרב מרדכי בן עשרים ותשע. אבי הכלה הביע את חפצו באזני חתנו הטרי, שימשיך ללימוד בישיבה הקדושה, ורבי מרדכי נענה לו. הוא שב עם אשתו לטלז לשקוד על התורה בעמל, באהבה ובחתיירה לשלמות - שאפיינו אותו כל כך.

אחרי שסיים שלוש שנות לימוד בטלז, שבהן רכש קניינים עמוקים בלימוד, חש הרב בורר כי הגיעה העת לשוב לגרמניה: להיבחן במבחני הגמר בסמינר לרבנים בברלין, לקבל היתר הוראה מרבני הסמינר ולתור אחר מקום שבו ימלא את תפקיד הרבנות. הוא שב לגרמניה, נבחן וקיבל תעודה מאת הסמינר לרבנים בברלין, בנוסח הבא (תרגום מגרמנית):

סמינר הרבנים בברלין - תעודת גמר

האדון ד"ר מרקוס בורר בנו של האדון מאיר בורר ז"ל מהעיר מינכן, נתקבל בתאריך 05.07.1916 כתלמיד מן המניין לסמינר הרבנים.

הוא ביקר בסמינר - תוך כדי הפסקות של עמידה למבחני גמר בתואר ד"ר, ותוך כדי לימוד במשך שלש שנים בישיבה בטלז, עד לתאריך 01.05.1926.

הוא השתתף בהרצאות בנושאים הבאים:

תלמוד, פוסקים, מפרשי החומש, מפרשי הנ"ך, דקדוק עברי, היסטוריה יהודית, היסטוריית הספרות היהודית, פילוסופיית הדת, חכמת הדרשה והנאום.

הנ"ל מסר שלוש הרצאות הלכתיות, וארבע הרצאות בחכמת הדרשה.

התנהגותו המוסרית והדתית הייתה למופת.

לאור ידיעותיו בתלמוד ובמפרשיו ובפוסקים, ולאור עמידתו במבחני הגמר של הסמינר, נמסרה להנ"ל תעודת הסמכה לרבנות נפרדת, בעברית (היתר הוראה).

בנוסף לכך הוא עמד בבחינת הגמר בנושאים המדעיים של סמינר זה, בציון הממוצע: טוב.

בהתאם לכך, הנ"ל נמצא מתאים לשמש במשרת רב.

ברלין - 16.05.1926 הסמינר הרבני

חבר המרצים:

ד"ר יוסף וולגמוט, ד"ר שמואל גרינברג, ד"ר משה אורבך, ד"ר י. וינברג

יש לציין, שכמו שאר תלמידי הסמינר לרבנים בברלין התחנך הרב בורר בשיטת הרב עזריאל הילדסהיימר: "בכל דרכיך דעהו", כלומר, שיש להחיל את שיטת "תורה עם דרך ארץ" גם על מדעי היהדות. זאת בניגוד לשיטתו של הרש"ר הירש, רבה של פרנקפורט, שסבר כי מדעי היהדות הם מחוץ לתחום בעבור יהודי מאמין.

לפני שהוצעה לו משרת הרבנות, שהה הרב בורר בקניגסברג למשך תקופה מסוימת. רבו, הרב יעקבלב, ניהל את תלמוד התורה המקומי בקניגסברג. לאחר פטירתו של הרב יעקבלב, בטרם עת, מילא הרב בורר את מקומו לתקופת מה.

מנהיג ומורה דרך

הרב בורר היה כמעט בן שלושים ושנים כאשר הגיעה השעה להגשים את הייעוד.

כס הרבנות בעיירה גיילינגן, הסמוכה לגבול שוויצריה, התפנה, והקהילה חיפשה רב חדש, שיתאים לתפקיד. אולם, הייתה בעיה: מועצת הקהילות העליונה של מדינת באדן שבגרמניה, אשר מושבה היה בעיר קארלסרוה, עמלה להושיב על כסאות הרבנות ברחבי באדן רבנים מן הזרם הליברלי. לעומת זאת, יהודי העיירה גיילינגן וכן יהודי העיירה הסמוכה לה - ראנדג, דרשו שרב המקום יהיה אורתודוקסי. על רקע זה התפתחה מחלוקת קשה בין מועצת הקהילות העליונה לקהילות הללו. כל מועמד, שהוצע על ידי הקהילה החרדית, דחתה המועצה העליונה באמתלות שונות: האחד היה "חסר השכלה מספקת", משנהו סבל מ"חוסר כישרון של נואם ומטיף" ועוד כהנה וכהנה.

כשהוצעה מועמדותו של הרב בורר - נאלצה המועצה העליונה לוותר, כי הופעתו המקסימה, כושר דיבורו הנפלא ושפע ידיעותיו בהשכלה כללית - ביטלו מראש כל התנגדות אפשרית.

לקראת ראש השנה תרפ"ח (09.1927) החל הרב בורר את כהונת הרבנות בגיילינגן ובראנדג, ומכאן ואילך נרשמה תקופת שגשוג מבורכת בתולדותיהן של שתי העיירות. דרישתו הראשונה הייתה להחזיר למקום את הבימה, שעליה קוראים בתורה. הבימה, שהועברה אל לפני ארון הקודש בהשפעת רוח הרפורמה, שבה עתה למקומה המסורתי הישן - במרכז בית הכנסת.

בית הקהילה בגיילינגן ובו דירת הרב

בית הכנסת בגיילינגן

מימין - בית הקהילה
משמאל - בית הכנסת

הרב בורר השפיע על בני עדתו בהוראה ובמעשה במידה שאין למעלה הימנה. כהרגלו, הוא אף פעם לא שקט על שמריו ולא הסתפק במועט כשמדובר היה בהישגים רוחניים. בראש מעייניו עמד נושא טיפוח חיי הדת. כל דבר יהודי היה בציפור נפשו. באופן מיוחד השקיע בחינוכם של בני הנוער, ביוזעו שזוהי הערובה לשמירת היהדות בטהרתה לדור הבא. בין בני הנוער, שלמדו מהרב בורר, היה גם הרב יוסף אברהם וולף, מייסד הסמינר בבני ברק, אשר כל ימיו ראה ברב בורר דוגמת חיים מאלפת.

תלמידי הכיתה היהודית ללימודי קודש בגיילינגן
יחד עם הרב בורר (במרכז) והמורה

הרב בורר חתר נמרצות להבעיר את היהדות הגרמנית, שברובה הייתה די פושרת ולהלהיט את הרוח המנומנמת, הנוטה אל הטפל יותר מדי. בדברים שפרסם בערב ראש השנה תרצ"ו בעתונו של הרב מאיר להמן - "דר איזרעליט", ערך חשבון נפש ציבורי נוקב בעקבות צרות הנאצים, שהחלו מתרגשות על יהודי גרמניה. הוא תינה שם את היעלמותה של החיות היהודית, שאת מקומה תפסו ריקנות, חיצוניות ורצון להידמות לגויים; הוא ערער על הזנחת הלימוד המקורי, שהוחלף בשיעורי יהדות קצרים ומדוללי תוכן, ועל הטיפוח העיקרי של מקצועות חול. כל שעלינו לעשות, טען, הוא להחזיר את המצב לקדמותו, שהרי יהדות גרמניה של לפני שלושה דורות הייתה תורתית ולמדנית, חמה ותוססת, בדיוק כמו במזרח אירופה.

בנוגע לסלידתו של הרב בורר מההידמות לגויים, מספרים שהוא לא חיבב את תלבושת הרבנים הרשמית, אשר כללה כיפת קטיפה מוגבהת ומעיל מעוטר במשי ואטלס, מחמת דמיונה למלבושם של הכמרים הנוצריים. אולם, ההכרח לא יגונה, ולעיתים הוא נאלץ לעטות אותה.

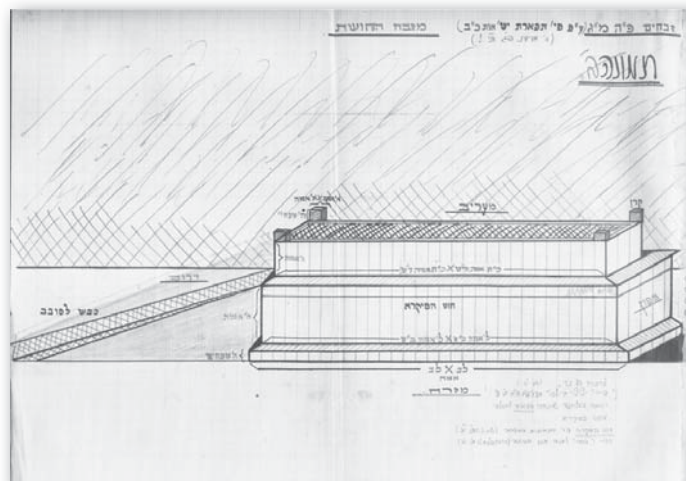
הרב בורר בבגדי הרבנות הרשמיים

ביתו של הרב בורר אשר בגיילגן נעשה מרכז לנדכאים ולקשי יום. בתבונה מיוחדת סייע לכל הסובלים בגוף ובנפש, תוך שהוא נעזר לשם כך בראש הקהילה, הרופא ד"ר היילברון. ידידות אמיצה נקשרה בין שני אישי הציבור הללו, שפעלו יחד למען בני קהילתם.

הרב בורר אהב שלום ורדף שלום, והשתדל בכל יכולתו להשכין בכל מקום ועניין, נועם ושלום.

הרב בורר חונן בכישורים מגוונים, ואותם רתם למשימותיו החשובות: הוא היה פדגוג ובעל גישה מצוינת לנוער; נואם בחסד, בעל כוח רטורי מרתק, מלהיב ומשכנע; בעל תפילה ובעל קורא. מלבד זאת היה לו ידע במוסיקה וכישרון ציור, כמו כן חוש הומור ודרמה. זקנים כנערים נהנו מרוחו הצעירה. הוא היה מלא חיים ואוהב טבע. הידע העצום שצבר חלש על תחומים נרחבים: בראש ובראשונה היה דמות של תלמיד חכם, שלט בכל אגדות התלמוד, וגם נִפְּעַע ידע היסטורי. אך מעל הכול בלטו באישיותו: יראת השמים, הלהט בקיום המצוות, לימוד התורה, אהבת הבריות המפורסמת שלו, יושר נדיר ואהבה ליהדות בכל נימי לבו. התמימות והאמת היהודית שלו - שבו כל לב. בנו של הרב בורר מציין עובדה מעניינת:

"הכרתי אנשים רבים מאוד שהתוודעו לאבי, ונוכחתי שכל מי שפגש בו, ולו פעם אחת בחייו, זכר אותו גם לאחר עשרות שנים!".

**שרטוט של מזבח הנחושת
מעשה ידי הרב בורר**

אהבתו העזה של הרב בורר את ארצנו הקדושה, הייתה מן המפורסמות. מספרים, שכבר בבואו בקשרי שידוכין עם רעייתו לעתיד, התנה עמה שבהגיע העת, תעלה עמו לארץ חלומותיו. הקשר לארץ ישראל והרצון העז לחונן את עפרה, עברו כחוט השני במשך כל חייו. הוא היה מעורה בכל העובר על יהודי הארץ ונתן עיניו ולבו להצטער בסבלותם. עם כל הגעתה של ידיעה על פרעות

הערבים ועל התנכלויותיהם ליישוב היהודי - חש צער אישי. כאשר נפגעה העיר טבריה משיטפון בשנת תרצ"ד (1934), ונזקים כבדים נגרמו ליהודייה - הזדרז ושלח מיד סכום כסף לעזרתם.

במשך השנים התחזקה שאיפתו הגדולה לעלות עם משפחתו לגור בארץ ישראל, אולם עמה צפו החששות והתהיות: הכיצד ייטוש את קהילתו המעריצה? על מי יפיל את כובד האחריות שעל כתפיו, ומי ידאג לרוחניותם המוטלת בסכנה של צעירי הקהילה?

כשתכפו גזירות הנאצים והתהדקה עניבת החנק סביב צוואר היהודים, ידע הרב בורר שהשעה דוחקת ויש לעשות מעשה. ההכנות לעלייה ארצה נכנסו, אפוא, להילוך גבוה, ובחודש נובמבר 1938 (תרצ"ח) כבר היו בידי המשפחה רישיונות הכניסה הנכספים לארץ ישראל. אולם הרב עצמו לא זכה להגשים את חלום חייו ולעלות עם משפחתו לארץ, כפי שיסופר בהמשך.

הרב בורר חתר לשלמות. לדידו, התורה שאותה לומד היהודי, מנחה אותו בכל אורחותיו; בן תורה אמור לנהוג לפיה, בכבוד ובדרך ארץ. מסיבה זו נחל אכזבה רבה בראותו בני תורה המתנהגים אחרת. בכתביו, מופיעה ביקורת נוקבת כנגד הללו:

"בהיותי בישיבה הקדושה, כאשר ראיתי תלמידי חכמים ... עם מידות והנהגות גרועות במקצת, ולולא אהבתי את התורה הקדושה בעטתי ויצאתי בחרי אף."
עד כדי כך הגיעה סלידתו מהתנהגות בלתי הולמת.

כאשר היה עליו להעיר או להתריע על תופעה בלתי ראויה, מצא את הדרך הטובה, המתקבלת על הלב. כך למשל מספרים על כינוס שנערך בגיילינגן, בהשתתפות הרב בורר, ובמהלכו הבחין הרב שנשים מספר אינן לבושות בצניעות. בתגובה לכך כיסה הרב את עיניו בידו הימנית והחל קורא בריכוז רב את קריאת שמע... דממת פליאה השתררה במקום, והרב הסביר: אני רואה שהנשים כאן הגיעו בבגדי לילה - פיז'מות, על כן קראתי את קריאת שמע שעל המיטה...
וארע גם שנהג בחריפות יתרה.

זה היה כאשר שהה בחג שמחת תורה בעיר אָלֶף שבגרמניה. הרב בורר נוכח, לגודל הזעזוע, ש"בחורי הקהילה רוקדים יחד עם הבתולות!". הרב בורר נסער

מכך, ובמיוחד התקומם ליבו כנגד ההורים המביטים בנעשה בשלווה ואינם מוכיחים את צאצאיהם כלל.

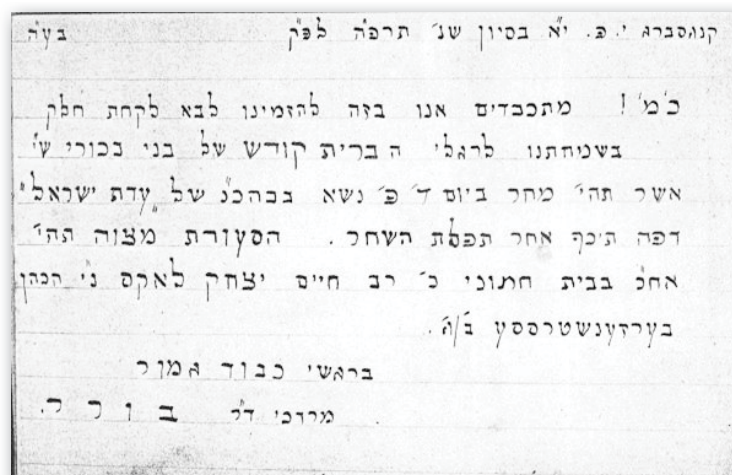
בקטע המופיע בכתביו, קונן על מצב נורא זה ודימה זאת לעונשו של צדקיה המלך:

"...שנשחטו בניו לפניו ואחר כך ניקרו עיניו, והנה גם כאן - ההורים מביאים את בנותיהם להישחט ומקשטים אותן, והאבות והאימהות מנקרים עיניהם (כאילו אינם מבחינים ברעה. ש.ג.ב.) וקוראים: ומה בכך?! הלא אין אנו אלא משחקים".

באירוע זה, לא החשה הרב בורר, וכך ציין בסיפוק, במקום אחר בכתביו:

"בשעת שמחת תורה באלף, בעומדי על המשמר, הצלחתי להפר שמחת הבל למשך שתי שעות, תודה לא-ל".

בזה אחר זה נולדו ילדיו של הרב מרדכי בורר: מאיר מיכאל - הבכור, דוב דניאל, מלכה, פסח יהודה, פייגע באשה (ברטי - בתיה), רבקה רות, תרצה (טעססי) והאחרונה - חנה (האננה), אשר למרבה השבר נפטרה בחיי הרב.

הזמנה לברית המילה של בנו הבכור של הרב בורר

ילדיו של הרב בורר, איש הכלל המסור, לא יצאו נפסדים. להיפך, הם זכו לחינוך עמוק ושורשי שלווה בתשומת לב יתרה. בתו משחזרת:

סיפורי התנ"ך הקולחים ששמענו מפיו של אבא - קיבלו אצלנו, הילדים, ממד מוחשי. בשבתות נהגנו לטייל ביערות העבותים שבסביבתנו, עת ליוונו את אבא בדרכו לכפר ראנדג הסמוך. כאשר נתקלנו בדרכנו במערה, האמנו

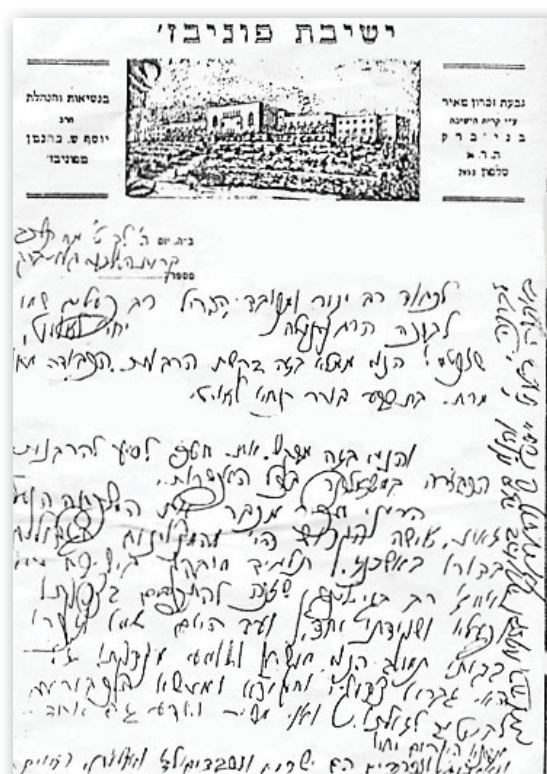
בתום שהמערה היא מערת המכפלה; כשהבחנו בבור עמוק, דימינו כי זהו הבור, שאליו השליכו אחי יוסף אותו. ברטט קודש היבטנו אל עומקי המערה והבור... זכורני, שכאשר חלפנו בדרכנו על פני פסל אבן בצורת צלב שעליו תלוי יש"ו, נעצרנו לרגע, ושיננו ברצינות את דברי אבא: "שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו - כי חרם הוא".

הרב בורר דאג מאוד ללימוד התורה של ילדיו, ולכן החזיק עבור ילדיו, יחד עם עוד שניים מבעלי הבתים, מורה פרטי ללימודי יהדות.

גדולי הדור העריכוהו במיוחד:

הרב יוסף שלמה כהנמן זצ"ל כתב עליו בערגה:

"היה מהמצוינים הגדולים בדורו באשכנז, תלמיד מובהק בישיבת טעלז ואח"ז רב בגיילינגן, שזכה להתפרסם בצדקותו ופעליו ושקידתו יחד ועד היום שמו וזכרו בביתי תמיד. הנני מקשיב ושומע בצדקתו של האי גברא, צדו"ג וחמידא, ומעשיו הכבירים להיטיב לזולתו".

מכתבו של הרב כהנמן שבו מוזכר הרב בורר

הרב ד"ר יחיאל יעקב וינברג זצ"ל, שהיה ראש הסמינר לרבנים בברלין, ציינו והספידו בספרו 'שו"ת שרידי אש' (חלק ב' שאלה ל"א, בעניין מסאז' בשבת):

"השואל היה תלמיד ותיק של בית מדרש לרבנים, מיסודו של מרן הגאון הצדיק מהר"ר עזריאל הילדסהיימר זצ"ל.

הוא נספה בשואה הגדולה ע"י המרצחים הגרמנים ימ"ש.

הוא היה צדיק תמים, עוסק בתורה יומם ולילה ונוהג בקדושה ובטהרה בכל הוויות חייו.

ואף שהיה באפשרותו להציל את עצמו קודם פרוץ המלחמה כדרך שעשו שאר רבני גרמניה, לא רצה לעזוב את קהילתו לבדה בשעת צרה ומצוקה.

וראוי לקבוע לדורות, כי בין רבני גרמניה נמצאו אנשים צדיקים, חסידים וקדושים, אשר במדינות אחרות היו רבבות אנשים רצים אחריהם ליהנות מזיו תורתם ויראתם. את השכלתם האקדמאית שקבלו במכללות גרמניה, הורידו למדרגה של רַקְחֻת וטִפְחֻת ממש, לא ייאמן כי יסופר. את התארים האקדמיים הסתירו מעין כל ולא השתמשו בהם אלא במגעים עם השלטונות ובמלחמתם נגד החופשיים המתבוללים."

מסעות

הרב בורר היה פעיל מרכזי ב'אגודת ישראל' בגרמניה. במסגרת תפקידו זה השתתף הרב בשתי מסעות מרתקים: מסע למזרח אירופה המכונה: 'מסע שלוש המדינות', ומסע לארץ ישראל.

המסע למזרח אירופה - 'מסע שלוש המדינות'

בשנת תרצ"א (1931) כשהיה הרב בורר בן שלושים ושש, נערך סיור להכרת הקהילות היהודיות שבמזרח אירופה ומוסדות הלימודים שבהן. הסיור נערך מטעם מרכז 'קרן התורה של אגודת ישראל' בווינה שבאוסטריה, במלאות כעשר שנים לייסודה. בין חברי הקבוצה היו שני רבנים מגרמניה: הרב ד"ר יוסף קרליבך - הרב הראשי של אלטונא ולאחר מכן רבה של המבורג, והרב ד"ר מרדכי בורר מגיילינגן. הרב קרליבך כתב זיכרונות מסיור זה, בשפה הגרמנית. זיכרונות אלו

יצאו לאור על ידי 'קרן התורה של אגודת ישראל', בשנת 1934. בשנת תשע"ה יצאו הזיכרונות לאור בשפה העברית, על ידי בתו של הרב קרליבך: פרופסור מרים גיליס-קרליבך מ'מכון קרליבך - אוניברסיטת בר אילן', תחת השם: 'המסע של קרן התורה אל אתרי התרבות היהודית במזרח'. המסע נמשך שבעה עשר ימים:

המסע החל בווינה **ביום שישי י' באב תרצ"א (24.7.1931)**, שם נערכה להם קבלת פנים אצל הרבי מצ'ורטקוב. לאחר מכן סיירו במוסדות היהודיים החשובים בעיר.

בשבת שהו בווינה וסעדו סעודה שלישית ב'ארגון הנוער של אגודת ישראל'.

ביום ראשון הפליגו בנהר הדונאו אל ברטיסלאבה - פרשבורג, שם נערכה להם קבלת פנים חגיגית ב'ארגון הנוער'. לאחר מכן ביקרו בתלמוד תורה, בישיבות, בבתי כנסת, בבית החולים היהודי החדש, בבתי היתומים, ב'תורת חסד', ב'בית הספר יסודי התורה', בבתי הקברות - שם השתטחו גם על קברו של ה'חת"ם סופר', ובבית הכנסת ברחוב פרייסגאסה.

ביום שני נסעו לטירנאו וביקרו שם בישיבה. לאחר מכן המשיכו את נסיעתם לסובור שליד נייטרה שם ביקרו ב'קייטנת הקיץ של בית יעקב'. משם נסעו במכוניות להונסדורף וראו את בניין הישיבה אשר היה בתהליך בנייה. לאחר מכן נסעו במכוניות דרך הרי הטאטרה העליונים לזקופאנה.

ביום שלישי נסעו במכוניות דרך הטאטרה הקטנה לראבקה וביקרו בקייטנות הנערים. בערב המשיכו בנסיעה לכיוון קרקוב.

ביום רביעי שהו בקרקוב, שם ביקרו בבתי הכנסת, בבית היתומים, בבית החולים, ובמוסדות חינוך שונים. בערב השתתפו בטקס חנוכת הבניין המפואר של 'סמינר למורות - בית יעקב'.

ביום חמישי נסעו ללובלין, שם נערכה להם קבלת פנים אצל המהר"ם שפירא זצ"ל - רבה של העיר.

ביום שישי ביקרו בבניין המפואר של 'ישיבת חכמי לובלין' וחזו בהנאה מרובה בתלמידי הישיבה ההוגים בתורה בקדושה. לאחר מכן ביקרו באתרי הזיכרון למהר"ם ולמהרש"ל.

בשבת התארחו אצל המהר"ם שפירא זצ"ל, שם עברה עליהם חוויית שבת בלתי נשכחת.

ביום ראשון נסעו לוורשה, שם ביקרו בישיבות: מתיבתא, לובאביטש, ועוד. לאחר מכן ביקרו בבית הספר 'בית יעקב', בבית הספר המקצועי של הקהילה, ברבנות, סיירו סביב העיר, וביקרו במרכז 'אגודת ישראל'.

ביום שני נסעו במכוניות לגורה - קלוואריה, שם ביקרו אצל הרבי מגור.

ביום שלישי נסעו למיר, שם ביקרו בישיבה המפורסמת והאזינו לדרשה מפי ראש הישיבה.

על אודות ביקורו של הרב בורר בישיבת מיר העיד הגאון ר' בייניש פינקל זצ"ל - ראש ישיבת "מיר" בירושלים, שהיה אז ילד: **"זוכר אני את ביקורו של הרב מרדכי בורר בישיבת מיר. בסיום הביקור, כשהיה עליו לעזוב את אולם הישיבה, ראיתי שהוא נכנס, יוצא וחוזר חלילה. קשתה עליו הפרדה ממקור חיותו - מהתורה..." "כשצעדתי בעקבותיו", המשיך הגאון ר' בייניש וסיפר בהתרגשות, "הבחנתי שהרצפה, שתחת רגלי הרב בורר - לחה מדמעות!"** אכן, כזו הייתה אהבת התורה העצומה, שהייתה ספוגה בעצמותיו של הרב בורר.

ביום רביעי נסעו במכוניות לראדין, שם קיבל את פניהם ה'חפץ חיים'. אין לתאר את אושרו של הרב בורר בפגישה זו, שבה אף זכה להתברך מפיו של ה'חפץ חיים'.

ביום חמישי נסעו במכוניות לתחנה האחרונה במסעם - ווילנה.

ביום שישי ביקרו באתרים לזיכרו של 'הגאון מווילנה'. לאחר מכן קיבל את פניהם נשיא 'מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל' הגאון רבי חיים עוזר גרודזינסקי זצ"ל. הרבנים חשו התרגשות עצומה בדרכם על מפתן ביתו של זקן פוסקי הדור. לאחר מכן ערכו סיור סביב העיר.

בשבת התארחו אצל רבי חיים עוזר זצ"ל. לפני שיצאו לדרכם חזרה, נערכה בעבורם מסיבת פרדה בהשתתפות נסיכי תורה ליטאיים רבים.

ביום ראשון כ"ו באב תרצ"א (9.9.1931) נסעו בחזרה. חלק מן הקבוצה חזרו דרך ווארשה וביאליסטוק - אל העיר ברלין, וחלק מן הקבוצה חזרו דרך וורשה ביאליסטוק וקרקוב - אל העיר ווינה.

בהזדמנות כלשהיא התבטא הרב בורר, שהוא רואה בביקורו בפולין את אחד ממאורעות חייו הגדולים ביותר, שבו הייתה לו הזכות לחזות בזיו פניו של ה'חפץ חיים' בראדין, ולבקר ב"שיבת חכמי לובלין".

רשימת משתתפי המסע (18 משתתפים):

רבנים: הרב הראשי ד"ר יוסף קרליבך, אלטונא. הרב ד"ר מרדכי בורר, גיילינגן - באדן. הרב ד"ר ליאו יונג, ניו יורק. הרב א. סלומונס, נימיכן הולנד. הרב איצק ורדנבורג, אמשטרדם.

שאר המשתתפים: מרקוס אנסבכר, נירנברג. מנהל בית ספר ד"ר אדולף דייטש, בודפשט. יאנו דייטש, וורפאלאט - הונגריה. ד"ר ליאו דויטשלנדר, וינה. פרופסור ד"ר אלאדר פירסט, בודפשט. ד"ר לרפואה הנרי נרסון, שטרסבורג. י.ק. פולק, אמשטרדם. המורה ב. ספרא, גאמן שליד בורקן - וסטפליה. עורך עיתון זליג שכנוביץ, פרנקפורט דמיין. עורך דין ד"ר ארווין שנורמאן, שטרסבורג. ארנסט שפיצר, וינה. דוד טורקל (טירקל), וינה. מיקלס אולמאן, אוראדיאמרה - רומניה.

המסע לארץ ישראל

לא חלפו יותר מחודשים ספורים, והרב בורר נערך למסע נוסף, והפעם היעד רחוק יותר. הפעם הוא מעפיל אל פסגת חלומותיו: ארץ האבות הקדושה. מסע זה אורגן על ידי 'המרכז לענייני ארץ ישראל' בפרנקפורט שבגרמניה, בשנת תרצ"ב (1932). היה זה הסיוור הראשון שאורגן על ידי 'אגודת ישראל' עבור תיירים חרדיים, באווירה חרדית, ומתוך התבוננות בארץ ישראל בעיניים חרדיות. הרב משה פרוש מזכיר 'אגודת ישראל בארץ ישראל', הדריך את הקבוצה בסיווריהם בארץ. המסע ארך עשרה ימים והיה מרתק וגדוש בתוכן. במסע זה השתתפו יהודים חרדים חשובים מארצות אירופה. הם תרו את הארץ מדרומה לצפונה בניסיון להספיק למצות עוד ועוד, עד כמה שרק ניתן. אודות המסע נכתבו מספר כתבות בעיתון 'קול ישראל' של 'אגודת ישראל בארץ ישראל'.

במסע השתתף גם ידידו של הרב בורר, מר זליג שכנוביץ ז"ל, הסופר החרדי המפורסם משוויץ (מחבר הספרים: "אברהם בן אברהם" על הגרף פוטוצקי, ו"אור ממערב" על ה'חתם סופר'). קודם שהיגר לשוויצריה בעקבות גזרות הנאצים, היה מר שכנוביץ העורך הראשי של העיתון החרדי המפורסם בגרמניה - 'דר איזרעליט'.

עמוד מדרכונו של הרב בורר
ובו חותמת כניסה ליפו

הרב בורר בארץ ישראל - חבוש בתרבוש

עם קבוצת המבקרים, הגיע ארצה הרב יוסף צבי דושינסקי - הרב מ'חוסט', שלאחר מכן היה 'גאב"ד העדה החרדית בירושלים'. הרב דושינסקי נסע עם חברי הקבוצה לסיורים באזור ירושלים אבל לא הצטרף לסיורים בשאר הארץ. (על פי: יקותיאל זלמן סנדרוביץ, 'צאן יוסף', חוסט, תרצ"ג. בספר מובאת הדרשה שדרש הרב דושינסקי בשבת פרשת 'ויקהל' - שקלים' לפני שיצא למסע, וכן מובאים בו תיאורים שנכתבו על ידי שמואל רוזענטאל אשר ליווה את הרב דושינסקי במסע. בספר נכתב: **"ובכלל הנוסעים היה אנשים חשובים יראים ושלמים ת"ח מופלגים גם הרב אב"ד מבאדען שליט"א והרב אב"ד מגיילינגען שליט"א"**).

הרב בורר כתב זיכרונות ממסעו בא"י, ובהם מתאר הוא בלשונו העשירה ורווית הרגש את המקומות שבהם סיירו. בכל פינה בארץ התבונן במבט רוחני וחדור באהבה עמוקה. כתביו אלו הם תיעוד היסטורי חשוב בתולדותיה של 'אגודת ישראל בארץ ישראל' באותה תקופה. חלק קטן מן הזיכרונות התפרסם בעיתון היהודי בשוויץ 'ישראליתשעס ווכנפלאט', ושאר החלקים - בעיתון היהודי 'קלנר יודישעס ווכנפלאט', שיצא לאור בקלן שבגרמניה. למרבה הצער, העיתון 'קלנר יודישעס ווכנפלאט' חדל להתפרסם בחודש פברואר 1933 - כשבועיים לאחר

עליית הנאצים לשלטון, ולכן חסרים החלקים האחרונים מזיכרונותיו של הרב בורר.

גם מר שכנוביץ העלה על הכתב את רשמיו ממסע זה בשפה הגרמנית, והדפיסם בספר שנקרא (בתרגום מגרמנית): "בין חורבות ובניין בארץ ישראל". הוא העניק לרב בורר במתנה עותק של ספרו, בתוספת הקדשה לבבית: "**לרבי אלופי ומיודעי, הרב החכם ד"ר באהרער, למזכרת אהבה מאת המחבר**".

הקבוצה נסעה באנייה 'קרנארו' של חברת 'לויט טראיסטינו'. (באנייה נסעו גם ספורטאים שבאו לתל אביב כדי להשתתף ב'מפגיה' הראשונה). האנייה הפליגה מהעיר טריאסטה שבאיטליה, **בצהרי יום רביעי א' אדר ב' תרצ"ב (9.3.32)**, ועברה דרך הים האדריאטי ותעלת קורנתוס, אל הים התיכון. **ביום ראשון בשעות הערב**, עגנה האנייה בקפריסין למשך מספר שעות. משם המשיכה האנייה לחוף יפו. ההפלגה ארכה כחמישה ימים.

בשעות הבוקר של יום שני, ו' באדר ב' תרצ"ב (14.3.1932), עגנה האנייה בחוף יפו. ביפו חיכה לקבוצה אוטובוס 'ריאו' של חברת האוטובוסים 'המהיר'. נהג האוטובוס היה יהודי שומר שבת, ששמו 'האוסמן'. האוטובוס ונהג זה ליווה בכל הטיול ברחבי הארץ עד שחזרו לתל אביב. אנשי הקבוצה נסעו דרך מקווה ישראל, קריית ענבים, ומוצא - לירושלים. בשעה שתיים וחצי בצהרים, לאחר ארוחת צהריים במלון אמדורסקי (כך נכתב בתכנייה), פנו לבקר בביתו של הגאון רבי יוסף חיים זוננפלד זצ"ל. הם זכו לפגוש אותו, חלוש וחולה אך במלוא עוצמתו הרוחנית, כשבועיים לפני פטירתו! גם ביקור מרטיט זה מפורט באריכות בזיכרונותיו של הרב מרדכי. לאחר מכן ביקרו, כמובן, ברחבת הכותל המערבי. רוב חברי הקבוצה התאכסנו במשך שהותם בירושלים ב'מלון אמדורסקי' ששכן בתקופה זו ברחוב יוליאן (המלך דוד). זליג שכנוביץ התאכסן בבניין (הישן) של בית החולים 'שערי צדק', והרב דושינסקי התאכסן בבתי מחסה של פקוא"ם (= 'פקידים ואמרכלים' - כולל אמשטרדאם. ש.ג.ב.).

ביום שלישי ביקרו בתלמוד תורה 'בני ציון' שבשכונת הבוכרים, בבית ספר 'בית יעקב' בשפת 'יידיש' - בשכונת מאה שערים, ובבית היתומים 'דיסקין'. בשעה שתיים בצהרים נסעו לבית לחם, לקבר רחל, לבריכות שלמה, ולחברון עיר האבות.

ביום רביעי נסעו מזרחה אל ים המלח ויריחו, והגיעו עד גשר אלנבי, שעל נהר הירדן.

בביקורם בגשר אלנבי, כך מספרים, קרתה התרחשות תמוהה, השופכת אור על אהבתו העמוקה של הרב בורר לארץ הקודש: באופן פתאומי, בלא התרעה מוקדמת, נראה הרב בורר מזנק דרך מעבר הגבול אל עבר הירדן המזרחי. שם התכופף, חפן במהירות מלוא חופניו עפר ושב מיד בחזרה. כמובן, בעקבות התפרצותו התחוללה מהומה בקרב החיילים הירדניים האחראים על מעבר הגבול. את המניע למעשהו הסביר בתשובה אופיינית: "רציתי לזכות להיות גם בעבר הירדן המזרחי". נוסף על כך, ביקש מן החיילים הירדניים שיחתמו בדרכונו חותמת בשפה הערבית, כדי שתהיה לו הוכחה שיוכל להראותה למכריו, שהיה גם בעבר הירדן. ואכן, בדרכונו נכתב בערבית: "ראיתי את החכם בורר", ועל יד זה מופיעה חותמת בערבית: "גשר אלנבי".

כנראה שביום זה ביקרו גם בקברי המלכים, ובאוניברסיטה העברית.

בשעות הערב נערכה להם קבלת פנים במשרדי 'אגודת ישראל' בירושלים. בקבלת הפנים השתתפו ראשי 'מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל', חברי ועד 'העדה החרדית', חברי ועד 'צעירי אגודת ישראל', ועוד נכבדים.

ביום חמישי נסעו צפונה לאזור שכם הר גריזים והר עיבל. הם הוסיפו להצפין וביקרו בקיבוצים 'עין חרוד' ו'נהלל', שבעמק יזרעאל. עם רדת החשכה הגיעו לטבריה שם אכלו במלון הויזלר וישנו במלון(?) גוטרמן(?).

ביום שישי ביקרו בראש פינה, בצפת, ובקבר רשב"י שבמירון. את הדרך מצפת למירון ובחזרה - לא יכלו לעשות באוטובוס אלא רק במכוניות פרטיות, מפני רוחבה הצר של הדרך.

שבת קודש התקדשה עליהם בטבריה. הייתה זו שבת מרוממת במיוחד, שבת שבה אווירת הקדושה של העיר חוברת להודיה של השבת, שבת בארץ ישראל. הם התרשמו ממראה הרחובות המלאים אנשים לבושי 'שטריימלך' ו'קפוטות', והתפללו בבית כנסת אשכנזי - חסידי(?), שבו התרשמו מהלהט של המתפללים (לדוגמא: מחיאות הכפיים שלהם במהלך התפילה). בשבת אחר הצהריים, ביקרו כולם בבית הגאון רבי משה קליערס זצ"ל שהיה רבה האשכנזי של העיר.

ביום ראשון ביקרו בבית הספר 'בית יעקב' בטבריה, שלמדו בו ארבע מאות

תלמידות, אשכנזיות וספרדיות. את בית הספר ניהלה גברת ופסלר, יוצאת מינכן שבגרמניה. לאחר מכן המשיכו אל קברי רבי מאיר בעל הנס, הרמב"ם והשל"ה, וגם ביקרו בחמי טבריה. ייתכן שביום זה ביקרו גם בדגניה ובנהריים.

מספרים, שבעת ביקורם בבית הספר בטבריה אירע המעשה הזה:

שני יהודים עשירים מפרנקפורט, שהיו בין חברי הקבוצה, גמרו אומר להיפרד ממנה. מטרתם הייתה לנצל את שהייתם בארץ ולנסוע למצרים הסמוכה כדי לחזות בפירמידות המפורסמות, מימי הפרעונים. כשכמעט עזבו את חברי הקבוצה, ביקש מהם הרב מרדכי בורר לשוחח בפרטיות. הוא נכנס עמם לחדר, נעל את הדלת ודיבר על לבם. לא נדע מה היה תמליל השיחה, אך זאת סיפרו הנוכחים, שלאחר שעה קלה יצאו השניים והכריזו: חזרנו עתה מביקור בפירמידות... והננו תורמים בזאת את כל הממון שייעדנו לטיול - למען בית הספר. לאחר מכן נסעו (דרך עכו) אל חיפה, ולנו במלון הדר הכרמל.

ביום שני - תענית אסתר התפללו שחרית בבית כנסת בחיפה, וביקרו בסטודיו של האָמן יוצא גרמניה - הרמן שטרוק. לאחר מכן נסעו (דרך 'זיכרון יעקב' ו'חדרה') לחגוג את חג הפורים בתל אביב. היה זה דבר מקובל לנסוע לחגוג את פורים בתל אביב, ואנשים רבים נסעו מחיפה לתל אביב באותו יום. בליל פורים לנו בתל אביב ב'מלון שפת הים'.

ביום שלישי - חג הפורים שהו בתל אביב, וחוו את חג פורים בסגנון ובאווירה ארץ ישראלים. כמו כן סיירו בתל אביב ובמושבות בסביבה: פתח תקווה, ראשון לציון (ואולי גם בבני ברק). בלילה לנו שוב בתל אביב.

ביום רביעי - 'שושן פורים' ערכו כמה ביקורים בתל אביב. בשעה ארבע אחר הצהריים חזרו רוב חברי הקבוצה, ובהם הרב בורר, ברכבת מתל אביב לחיפה, ומשם הפליגו בחזרה לאירופה (באנייה אחרת. הרב דושינסקי ומר זליג שכנוביץ נשארו שבוע נוסף בארץ, שהו בשבת בירושלים, והשתתפו ביום ראשון בהלווייתו של הגאון רבי יוסף חיים זוננפלד זצ"ל. ביום רביעי שלאחר מכן נסעו הרב דושינסקי ומר שכנוביץ לחיפה והפליגו משם באנייה 'קרנארו' בחזרה לאירופה. הרב דושינסקי שב לארץ לאחר כשנה וחצי כדי לכהן בתפקיד 'גאב"ד העדה החרדית בירושלים').

הרב בורר שב אל משפחתו ובאמתחתו רשמים מרגשים והמון חומר למחשבה.

הוא גם הביא עמו בקבוקונים קטנים למזכרת מוחשית מארץ האבות: בקבוקון אחד מילא במי ים המלח, עוד אחד ב"עפר ארצנו הקדושה - מהר הזיתים", ועוד כהנה. הבקבוקים, שעליהם רשם בכתב ידו את תכולתם, נתלו בכל שנה בסוכתו והוסיפו לה נופך מיוחד - דרישת שלום מארץ ישראל... קיים גם אלבום עם גלויות מארץ ישראל, ובסמוך לגלויות כיתובי הסבר לתמונות, בכתב ידו של הרב בורר.

(נ.ב. סידרנו את תיאור מהלך המסע בעיקר לפי זיכרונותיו של הרב בורר. לנגד עינינו עמדה גם התכנייה שניתנה למשתתפי המסע, אולם נראה שהיו כמה פרטים בתוכנית שלא יצאו אל הפועל או שהתבצעו בשונה מהתוכנית. יש כמה דברים שלא ברור בצורה מספקת מתי התרחשו, או שיש בהם סתירות בין מקורות שונים).

רשימת משתתפי המסע (44 משתתפים, חלקם לא השתתפו בסירים):

מנהלי המסע: העורך עיתון זליג שכנוביץ מפרנקפורט, הבנקאי אלכסנדר מאוהלי, דוד בקר מפרנקפורט (ואשתו), מִנְפֶּרֶד נויברגר יו"ר צעירי אגו"י בפרנקפורט.

רבנים: הרב הראשי יוסף צבי דושינסקי מחוסט (עם אשתו, בנו הבחור ישראל משה, ומלווהו הבחור אהרון רוזענטאל), הרב משה בונים קראוס (קרויס) מבאדן, הרב ד"ר מרדכי בורר מגיילינגן.

שאר המשתתפים: העלמה גיטה ארלנגר מלוצרן, אדון מאיר גֶרְשֶׁטֶן מברלין (ואשתו), אדון ל. האוזנר משפהאוזן, ד"ר היילברון מגיילינגן, העלמה ר. היילברון מלוהר אם מיין, דוד קורצמן מקרקוב, יוליוס ליפמן מדאנציג, ד"ר רוטשילד מקונסטנץ, עורך דין וילי רוטשילד מקונסטנץ, העלמה ס.ב. שמעלקס מקרקוב, ס. ג. אהרונוביץ מאנטוורפן, יצחק אֶרְטֶן מאנטוורפן, בְּנו ארליך מפרנקפורט, רוברט פלזנשטיין מפירט, אדולף קוהן (כהן) מנירנברג, הרמן קראוס-בולג מברלין, קרנץ מאנטוורפן, ס. פּוֹמְקֶס מאנטוורפן, קיילא במברגר מקיסינגן, ו. רוזנברג מאנטוורפן (ואשתו), שוורץ מפרשבורג, יעקב חמוביץ מפרנקפורט, קֶרְנֶגֶל מאנטוורפן, ל.ק. ויזן מפרנקפורט (עם עוד שישה ויזן מפרנקפורט), יוסף רוטשילד מציריך (אביו של ד"ר משה רוטשילד שייסד את 'בית רפואה מעייני הישועה' בבני ברק).

בימי זעם ועברה

עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בתחילת שנת 1933, החלו גלי פליטים אומללים - יהודים אזרחי פולין - להציף את העיירה גיילינגן בשל מצבה הגיאוגרפי: מובלעת גרמנית בתוך שטח שוויצרי, מוקפת ביערות. הם הגיעו לעיירה מתוך תקווה כי יצליחו להימלט דרכה לשוויצריה הניטרלית.

בחירוף נפש נחלץ הרב בורר לעזרת עמו הסובל, וכמלאך הצלה סייע לאחיו היהודים. דירתו של הרב בורר נפתחה בפני כל פליט וקשה רוח. הרב בורר לא הסתפק בזאת, ועסק בפועל בעבודת הצלה בעזרו לפליטים רבים להבריא את הגבול לשוויצריה במסווה של "טיולים", שערך עמם בשעות הלילה בסמוך לאזור הגבול.

לאחר שגילו השלטונות הנאציים כי פליטים אחדים הברחו את הגבול לשוויץ למרות האיסור, הודיעו לרב בורר, באופן חד משמעי, כי הוא יהיה אחראי לכל גניבת גבול שיבצעו יהודים. אך לא איש כרב מגיילינגן יירתע מפני איומים כאלה, והוא המשיך במעשיו. יום אחד תפס פקיד מכס שוויצרי פליט יהודי, לאחר שחצה את הגבול בגנבה. במצוקתו, אמר הפליט: "הרב מגיילינגן מכיר אותי". פקיד המכס השוויצרי הודיע על המקרה לעיריית גיילינגן, ובעקבות כך הושם הרב בורר במעצר. בנס, שוחרר הרב לאחר ימים מספר.

מבט מהאוויר:

גיילינגן משמאל, שוויצריה מימין וביניהם גשר הגבול על נהר הריין

השתלטות הנאצים על אוסטריה בשנת 1938, גרמה לזרם חדש של פליטים יהודים מהחבל האוסטרי, המכונה 'בורגנלאנד', להגיע אל העיירה גיילינגן. שוב היה בית הרב לתל תלפיות, שאליו פנה תחילה כל פליט ונרדף.

למרות ההרעה המתמדת במצב בריאותו של הרב בורר ועל אף ההטרדות וההצקות הבלתי פוסקות מצד שלטונות הנאצים בעיר - לא חדל הרב בורר מלהושיט יד תומכת לבני קהילתו ולכל נזקק שפנה אליו.

הסכנה שנשקפה לרב בורר הייתה מוחשית; הכתובת כמו נכתבה על הקיר באותיות אדומות כדם: בנוסף לכל הבעיות שהיו לרב בורר, הוא גם הסתבך עם השלטונות בכך שהעסיק עוזרת בית גרמניה, בניגוד ל'חוקי הגזע'. אם היו מפלילים אותו בעניין זה, היה מפסיד לחלוטין את האפשרות לעזוב את גרמניה.

מזה זמן רב הבין הרב בורר שהוא חייב לעזוב את גרמניה יחד עם בני משפחתו, ומכיוון שכך, ניסה בכל דרך להשיג אשרות כניסה לארץ ישראל (צרטיפיקאטים). אולם, תור הממתינים לקבלת אשרות היה ארוך, והרב בורר לא הצליח לקבל את האשרות המבוקשות. רבים מידידיו של הרב: מורנו הרב יעקב רוזנהיים, הרב ד"ר לוונשטיין ומר מקס מאַנס מציריך, שהבינו אל נכון את האיום המרחף על ראשו בכל עת, התחננו לפניו בכל האופנים: בכתב, בעל פה, ובאמצעות ידידים נאמנים ואנשי סוד, שיעבור תחילה לגור בשוויצריה מבלי לקבל אישור-הגירה משלטונות גרמניה (לתושבים היהודיים בגיילינגן היתה עדיין אפשרות לצאת לביקור בשוויצריה, והיה אפשר לנצל זאת לבריחה מגרמניה), ולאחר מכן, כשיקבל 'צרטיפיקאט', ימשיך לארץ ישראל. אולם, הרבנית בורר לא רצתה להוציא אל הפועל אפשרות זו, מפני שכך לא היו יכולים לקחת אתם כלום, חוץ מאשר את הבגדים שעל גופם. משפחת הרב המשיכה להמתין לקבלת 'צרטיפיקאט', כדי שיוכלו לעזוב את גרמניה באופן רשמי, יחד עם רכושם. בהמשך שנת 1938, נשללה מהתושבים היהודיים בגיילינגן גם האפשרות לצאת לביקור בשוויצריה.

הרב בורר שראה את עצמו ואת משפחתו לכודים במלכודת, שלח מכתבים נואשים, בהם ביקש עזרה מכל מי שאולי יוכל לעזור לו לצאת מגרמניה. שני מכתבים שכתב בשפה העברית, משקפים היטב את מצבו הנורא:

המכתב הראשון נכתב ב'חול המועד' סוכות תרצ"ט:

גיילינגן 12.10.38 - י"ז תשרי צ"ט

אל ראשי הנהלת מרכז ארצישראלי של אגודת ישראל ברלין

חברי! נ"י

אחדשה"ט באהב"ר (=אחר דרישת שלומכם הטוב, באהבה רבה. ש.ג.ב.),
בהמשך מכתבי מיום י"ד תשרי שנה זו, אפנה עתה אליכם עם בקשתי הנחוצה.
העניין ככה: אני פה רב חרדי זה י"א שנה. לפני ב' חודשים בערך העלילו עלי
שאני מחזיק נוכרית בתור עוזרת, שעה וזה אסור ע"פ החוק הידוע, ובאמת
חשבתי שזה מותר, יען כי אותה האישה, לא אכילה ולא שינה לה בביתי. בקיצור,
ענשו אותי להיות אסור ר"ל (=רחמנא ליצלן. ש.ג.ב.) ב' חודשים בבית הסוהר,
ועשיתי מחאה, ובמשך א' או ב' שבועות יהיה המשפט ע"ז (=על זה. ש.ג.ב.).

ויותר דאגתי מפני ששומרי הממשלה היינו הנקראים געסטאפא, ביקשו
מהדינים לשמוע גמר דין. ע"כ (=על כן. ש.ג.ב.) ח"ו (=חס וחלילה. ש.ג.ב.) סכנה
נשקפת עלי שעוד עניין אחר יצא מזה, ודי לחכימא ברמיזא. וזאת הסכנה רמזו
לי בהיותי בכארלסרוהע (=קארלסרוהה. ש.ג.ב.) להתייעץ עם המועצה הגדולה
מה לעשות, ואמרו שטוב יהיה אם אצא מן הארץ בדרך המלך, ואז אין להם עוד
שום טענה ומענה עלי, יען כי עיקר להם שהיהודים יצאו מפה, ובפרט איש
כמוני עם ז' בנים קטנים. ע"כ החלטתי לצאת מאשכנז. ומר יעקב רוזענהיים
יודע הכל, ע"כ כתב לכם למחר העניין להוציאני מן הארץ, טרם ח"ו יאחר הזמן.

והנה היום שמעתי, עד מפי עד, שלא יצליחו לדאבוני עם הבקשה דרך ד"ר
באָק, אשר כתבתי לכם. אמרו לי שאנשי המשרת (=המשרד. ש.ג.ב.) ארצישראלי
הציונית, המה אנשים שאינם מרגישים בהעניין, וטענו ואמרו: הלא אותו הרב
עוד יש לו משרה ומקום להתפרנס ממנו, ומה לו למחר יציאתו, ומה לנו לתת
לו טראנספר ממוהר.

ועתה הגיעה העת והזמן שאתם אחי ורעי תלכו, ועת לעשות לה'. ראשית צריך
לשאול מר ד"ר באָק מה זה ועל מה זה. שנית לפעול אצל ראש המדברים של
ה- P.A. (המשרד הארצישראלי. ש.ג.ב.), ולבאר לו העניין הרציני שח"ו סכנה
מרחפת עלי בעל שבעה בנים קטנים, וחוסו נא והצילו ואל תעמדו על דם נקי.

ואני ידעתי שהעיקר אם יש לאדם פרקליטים אנשי מעשה, אנשי אמת,

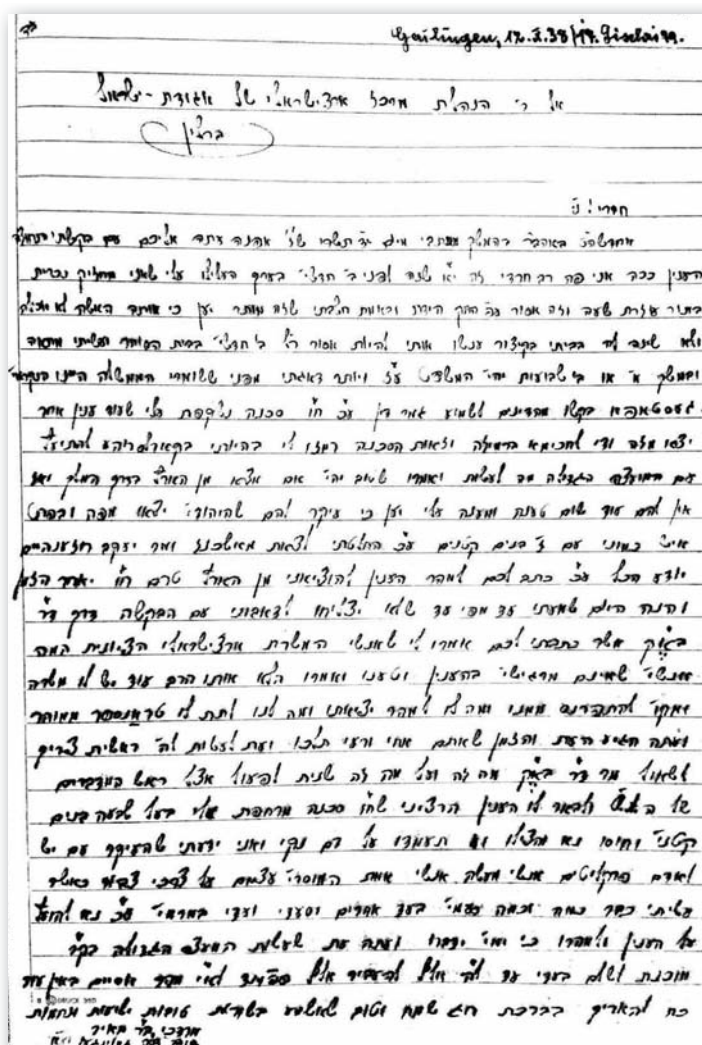
המוסרים עצמם על צרכי ציבור, כאשר עשיתי כבר כמה וכמה פעמים בעד אחרים, וסהדי ועדי במרומים.

ע"כ נא להיוועץ על העניין ולמהרו, כי ימים ידברו. ועתה, עת שעשות(?) המועצה הגדולה בק"ר (בקארלסרוה. ש.ג.ב.) מוכנת לשלם בעדי עד ל"ה אלף, להעביר אלף פפוינד לא"י מהר.

אסיים באין עוד כוח להאריך, בברכת חג שמח וטוב, שאשמע בשורות טובות ישועות ונחמות.

מרדכי ב"ר מאיר

שוה"ק דק"ק גיילינגען יע"א (=שומר הקודש דקהילת קודש גיילינגן, יכוננה עליון אמן. ש.ג.ב.)

צילום המכתב

מהמכתב השני אשר נכתב בתאריך ב' חשוון תרצ"ט, כשבועיים לפני "ליל הבדולח", ניכר במיוחד מצבו הנואש של הרב בורר:

גיילינגן 27.10.38 - ב' חשוון צ"ט

לכבוד מר ד"ר עהרמאנן שליט"א

א"נ (=אדון נכבד. ש.ג.ב.)! נ"י (=נרו יאיר. ש.ג.ב.)

אחדרשה"ט באהב"ר.

לדאבוני הגדול אין כבודו עוד במחיצתי, להגיד לו את צערי הגדול ודאגתי אשר אני שורה בהן עד כמה חודשים ר"ל.

העלילו עלי שאני ח"ו עברתי על דתם, וכבר דנו עלי לפני ערכאותיהן, וה' הטוב והרחמן הוא לבדו יודע מה שסבלתי כבר, ועתה ח"ו עוד לפני, ודי לחכימא. ע"כ אמרתי להציל אותי ואת ב"ב כצבי מיד, ולאמר להם: הלא אני בדעתי לעזוב הארץ, ומה לי ולכם.

והנה חברי ורעי, ובראשם, מר יעקב רוזענהיים שיחיה, כבר דאגו בעדי, ולא עלתה להם עד היום שום הצלה ממשית, רק הצליחו אצל הפאָלאַסטינא אַמט (המשרד הארצישראלי. ש.ג.ב.) בבאָזעל, והבטיחו אותי שאקבל צערטיפיקאט מן השאָדולע (מִכְסָּה. ש.ג.ב.) הבאה. אבל הנה אדוני מי יודע אם יצא שום שאדולע, ומי יודע אם אהיה אני בתוכם.

ע"כ אפנה אל כבודו עם הבקשה הנחוצה, לכתוב בעדי אל ראשי רבני אמריקא, היינו החרדייִים כי א"א (=אי אפשר. ש.ג.ב.) בעניין אחר, שיקראו אותי שמה, ואז אפשר לעבור שמה חוץ מהקוואָטע (מִכְסָּה. ש.ג.ב.) אשר היא מלאה על שָׁנים. הלא כבודו יודע ומכיר אותי, ומה שעשיתי כבר בעז"ה (=בעזרת השם. ש.ג.ב.) לטובת הכלל והפרט.

אל אמעריקא כתבו כבר מר יעקב רוזענהיים והגאון ראש ישיבה בטלז בליטא ר' יצחק בלוך שיחיו, ואיני יודע מה נעשה ומה ענו להם. ע"כ (=על כן. ש.ג.ב.) חשבתי לפנות אליך, אולי "ע"י (=על ידי. ש.ג.ב.) איש פלוני, ע"י סם פלוני", ישלח לי הקב"ה (=הקדוש ברוך הוא. ש.ג.ב.) הישועה בקרוב י'(?).

ומי יודע כמו כבודו איך ובמה מסרתי נפשי ורוחי, וכמעט עברתי ח"ו.

ועתה, עליכם הניצולים מוטל החוב הקדוש לחוש לעזרתי להצילני, ואין אסור מתיר עצמו מבית האסורים.

מכתבים מונחים לרוב אצלי, מכתבי נחמה, ואין צורך למכתבים, עתה צריך ישועה ממשית שא"א להשיגה א"ל (=אם לא. ש.ג.ב.) ע"י מסירת נפש (ההדגשה במקור. ש.ג.ב.), כמו שמסרתי אני נפשי וחיי בעד הכלל והפרט.

אמת דברי הנביא "ארור שם בשר זרועו", ולה' הישועה, ומ"מ (=ומכל מקום. ש.ג.ב.), הלא צריך לקיים "וברכתך בכל אשר תעשה", ו"מגלגלין זכות ע"י זכאי".

בכל יום ויום אפשר שיקראו אותי אל המשפט, אשר דחו כבר פ"א (=פעם אחת. ש.ג.ב.), לחקירות חדשות, ומה יהיה לבסוף.

ע"כ נא לעשות דבר מה בעדי, שאצא מאפלה לאורה ומעבדות לחרות, שאפשר לי לעמול בעד הכלל כאשר עשיתי עד היום.

אוהבו בלב ונפש

מרדכי ב"ר (=בן רבי. ש.ג.ב.) מאיר נ"ע (=נוחו עדן. ש.ג.ב.)

כך הלך וקרב יום עשרה בנובמבר 1938, (לילו של יום זה מכונה: "ליל הבדולח"), יום שהפך לאבל ולמספד גם ליהודי גיילינגן. ביום זה פוצצו הנאצים את בית הכנסת. לאחר מכן ריכזו את כל הגברים היהודים שבכפר, הלקום בשוטים מכוסים עופרת - עד זוב דם, ושלחום במסע שנמשך שלושה ימים אל מחנה הריכוז 'דכאו', שליד העיר 'מינכן'.

מקום בית הכנסת - היום

בית הכנסת בגיילינגן לאחר הפיצוץ

ראש הקהילה, הרופא ד"ר היילברון, שזכה להינצל מן התופת, תיעד את הנהגתו של הרב בורר בשעות קשות אלו:

"הייתי עד לחורבן מקדש מעט שלנו... מסרתי לעצורים את אשר ראו עיני. הרב שלנו הפסיק את הדומייה במילים: "בית הכנסת שלנו הקריב עצמו בעדנו, למען נשאר לפליטה!" אלה היו דברי נחמה, בשעת אבל וצער כבד. איש לא העלה אז על דעתו, כי גם מורנו ורבנו האהוב ייספה כעבור שבועות מעטים ויהיה לקרבן עולה בעדנו, בעד קהילתו-קהילתנו הקדושה, גיילינגן.

שעות רבות עמדנו לפני שערי דכאו, ושם התפתח ויכוח דתי מיוחד במינו זה: קצין אס. אס. רם דרג ניגש לרב בורר ונכנס עמו לוויכוח. חששנו לחיי רבנו האהוב, פן ירגיז את פריץ-החיות והלה יצווה להרגו. הרב דיבר מתוך כבוד עצמי, בשלווה ובקור רוח. רק שרירי פניו זעו קמעה. הקצין התגעש והתרעש. החליפו בגדינו וציוו לנו להתקלח ולהתגלח. רבנו שמח כתינוק שלא הכריחוהו להתגלח.

רוב בני עדתו הושמו בבלוק אחד (בלוק 14) וכך נשארה קהילתנו מלוכדת. מעשה ראשון שעשה רבנו, בכנסו אותנו סביבו, היה: הוא טעם מהגבינה שבידו ואמר לנו, כי גם עלינו לאכול גבינה זו, כי לעוון יחשב לנו להרעיב את עצמנו. כעבור שעה קלה נאספנו בפינת הבלוק והוא אמר לפנינו דברי תורה.

תחילה עמד בגבורה ב"תרגילים" השונים שכפו עלינו שובינו בכל יום, אבל עד מהרה חלה קשות, והיה הכרח להעבירו לרובע החולים".

שער הכניסה למחנה הריכוז דכאו

מחוץ לשערי 'דכאו', לאחר מאמצים מרובים, הצליחו ידידיו ומוקיריו הרבים של הרב בורר להשיג אשרות כניסה אנגליות לארץ הקודש, בעבור הרב בורר ומשפחתו. גם השלטונות בגרמניה הודיעו, שמבחינתם אין כל עיכוב ליציאתם של הרב ומשפחתו את גרמניה.

ובינתיים, שלוש הגלויות ששלח הרב ממחנה 'דכאו', היו כקרן אור לבני המשפחה והפיחו בהם תקווה. הרבנית שמרה היטב את הגלויות, שהיו דרישת השלום האחרונה מבעלה הרב. הגלויות תורגמו מגרמנית לעברית והן מובאות להלן. כללי שליחת הגלויות היו קפדניים ביותר. ההוראות נכתבו על גבי הגלויות בנוסח זה (תרגום מגרמנית):

מחנה ריכוז דכאו 3

על האסירים המוגנים למלא אחר הדרישות הבאות בעת התכתבות:

1. לכל אסיר מוגן ניתנת הרשות לקבל בחודש שני מכתבים מקרובי משפחתו, וכן לשלוח אליהם.

המכתבים אל האסירים חייבים להיכתב בכתב ברור ובדיו.

מותר לכתוב רק חמש עשרה שורות בכל צד, בגיליון נייר אחד בגודל רגיל.

המעטפות חייבות להיות ללא פְּטָנָה, ובמכתב אחד מותר לשלוח רק חמשה בולים בשווי של חמש עשרה פֶּפֶּניג, כל דבר אחר נאסר, ויוחרם.

בגלויות מותר לכתוב רק עשר שורות.

אין להשתמש בגלויות מצוירות.

2. **מותר לשלוח כסף.**

3. **מותר לשלוח עיתונים, בתנאי שיוזמנו אך ורק דרך עמדת הדואר במחנה הריכוז.**

4. **חל איסור לשלוח חבילות, כיוון שהאסירים יכולים לקנות הכול במחנה.**

5. **אין כל טעם לשלוח להנהלת המחנה בקשות לשחרור מהמאסר.**

6. **רשות לשוחח וביקורים במחנה - אסורים בהחלט.**

כל דברי דואר אשר אינם עונים על דרישות אלו - יושמדו.

מפקד המחנה

הגלויה הראשונה ששלח הרב בורר כללה בעיקר פרטים טכניים:

15.11.38

ז'ני היקרה,

הגעתי הנה בסדר. נא לקיים את ההוראות שמעבר לדף בצורה מדויקת. בצד האחורי של תלוש הדואר חייב להיות רשום תמיד, לצורך טובתי, הכתובת המדויקת: השם, תאריך הלידה, גוש ארבע עשרה, חדר שלוש; כך בכל מכתב.

בדרישת שלום

מרדכי

[על גלויה מותר לענות רק בגלויה, על מכתב מותר לענות רק במכתב]

בגלויה השנייה כתב הרב מרדכי בנימה אופטימית. בדבריו ניכרת דאגתו הרבה לחינוך הילדים וללימוד התורה:

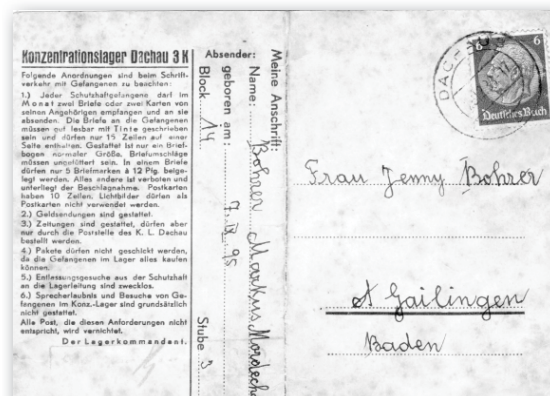
4.12.38

שיינה יקרה, חייבים לרשום את שם השולח.

קבלתי את הגלויה והכסף מתאריך 22.11.38, ומקווה זאת גם לגבייך ולגבי הילדים האהובים. כסף מספר ארבעים ושלוש היה אצלי מיד. כאשר יתקבל הסרטיפיקט יש לסדר מיד את כל ניירות היציאה כולל ויזה אנגלית - ולהגיש. ההגשה - רק דרך אולמן. חבילות לחג המולד אסור לשלוח. אני מלא תקווה. שהבנים היקרים יתפללו וילמדו בחריצות ובאופן קבוע. לגבי כסף - פני אל וויסמן, לגבי אנייה - אולי לפנות לשפיגל ולגברת רוטשילד.

להתראות בבריאות

אבא

אחת מן הגלויות ששלח הרב בורר

גם הגלויה השלישית אינה מסגירה אל נכון את המציאות הנוראה שבה היה, אם כי מרמזת דבר או שניים על קשי מצבו.

18.12.38

ז'ני היקרה,

הגלויה והמכתב העיקריים עודדו אותי מאוד, אני מצפה כמותך מיום ליום שיקראו לי את האישור (לצאת מהמחנה. ש.ג.ב.). את הבקשה להיתר הכניסה לאנגליה (כנראה שכוונתו לארץ ישראל. ש.ג.ב.) הגשת בוודאי בתחילת החודש, כנראה שזה הולך לפי תור. מאיר הדליק את הנר (חנוכה. ש.ג.ב.) גם עבורי. ייתן השם שבקרוב נתראה בבריאות. אני מנשק את כל הילדים היקרים ומאמץ אותם אל לבי. שהבנים ילמדו בחריצות מאחר שאני, לצערי, לא יכול לעשות זאת.

דרישת שלום

שלך מרדכי

הרב בורר סירב לאכול אוכל טרף והיה חלש מאוד. ביום שישי ח' בטבת ה'תרצ"ט (30.12.1938), היום שבו צפוי היה להשתחרר, התמוטט הרב בורר ומת. היה זה בעת מסדר הבוקר לאחר עמידה בת שעות ארוכות בקור העז, ששרר בחוץ. לפי עדות אחרת, הנאצים ירו בו לאחר שהתמוטט בעת המסדר. גופתו שוחררה מהמחנה לקבורה בבית הקברות היהודי במינכן, הודות לבקשתו המיוחדת של יושב ראש ה'חברה קדישא' במינכן, אשר הכיר את הרב אישית עוד מימי ילדותו.

שני בניו הגדולים של הרב בורר - מאיר מיכאל בן השלוש עשרה ומחצה, ודוב דניאל שהיה סמוך לגיל שתיים עשרה - נסעו עם אמם הרבנית להשתתף בהלוויית אביהם. הרב בורר נטמן בבית הקברות היהודי החדש במינכן ביום ראשון, צום י' בטבת, ה'תרצ"ט (1.1.1939).

לאחר מספר שבועות יצאו הרבנית בת שבע בורר וילדיה לשוויצריה כמתוכנן, ומשם המשיכו את דרכם לארץ ישראל. את חזונו הגדול של ראש המשפחה הגשימו, למרבה העצב, בלעדיו.

ביום רביעי, ה' בשבט תרצ"ט (25.1.1939), הגיעו הרבנית בורר וילדיה לכפר אברהם, אשר בפאתי פתח תקווה. בכפר אברהם התגורר אביה של הרבנית,

הרב חיים יצחק הכהן לאקס זצ"ל, שעלה לארץ שנים מספר קודם לכן. לאחר תקופה קצרה העתיקו את משכנם לשכונת 'זיכרון מאיר' שבבני ברק. גם שם לא האריכה ישיבתם, שכן אילוצים כספיים גרמו להם לעבור לגור ברחוב בר כוכבא בתל אביב. הבן הבכור, מאיר מיכאל ז"ל, מת על פני הרבנית בנסיבות טרגיות בהיותו רווק בגיל עשרים וחמש, בתאריך: ח' סיון תש"י (24.5.1950). כאשר התחתן הבן השני - דוב דניאל, אמרה לו אמו הרבנית לרכוש פיסת קרקע בבני ברק ושם לקבוע את משכנו, ואכן, כך עשה. הרבנית בת שבע בורר עברה להתגורר בבית בנה דוב דניאל שברחוב רשב"ם 18 בבני ברק, שם שהתה במשך עשרים ותשע שנים עד לפטירתה ביום שלישי י"ח אדר א' תשד"מ (21.2.1984). הרבנית בורר נטמנה בבית העלמין בקרית שאול, סמוך לקברו של בנה מאיר מיכאל. [דוב דניאל נפטר בבני ברק ביום הולדתו ה-93, ליל י"א אדר ה'תש"פ (2020)].

הרבנית בורר רשמה זיכרונות, שבהם תיארה את קורות הרב בורר ומשפחתו, השזורים בחיי הקהילה בגיילינגן - בשנות הזעם. היא מגוללת את סיפורה של התמודדות עיקשת מול גזרות הנאצים ועמידה איתנה בקשיים הבלתי נתפסים. קריאת הזיכרונות הללו מאפשרת הצצה נדירה להווי חייה של קהילה יהודית אורתודוקסית בגרמניה בשנים הקשות ההן.

מורשתו הרוחנית של הרב

בידי המשפחה מצויים חלק מכתביו: מספר דרשות, מחברת שיעורים על ספר יהושע ועל נושאים נוספים, שמסר בשיעוריו בתיכון 'יבנה' בטלז, זיכרונות ממסעו בא", מספר שאלות הלכתיות, וכן מחברת הערוכה לפי סדר הא"ב ובה הגיגים ומחשבות בנושאים שונים. אולם, כפי הנראה, קיים היה חומר רב נוסף אשר עין לא שזפתו, מפני שבליל הבדולח פלשו הנאצים לחדר עבודתו ועשו שם ככל העולה על רוחם. הנאצים לא פגעו אז ברכוש פרטי, אולם חדר העבודה של רב הקהילה נחשב לרכוש ציבורי.

מילות זיכרון שנכתבו על ידי ידידיו של הרב בורר

גם לאחר שהרב בורר עזב את ישיבת טלז, מעולם לא נשכח מלבם של חבריו. לאחר הסתלקותו נכתבו אודותיו בקובץ התורני 'פרי עץ חיים', שיצא לאור על ידי התאגדות תלמידי ישיבת טלז, מילות זיכרון חמות, המתארות את דמותו הנפלאה:

טלז סיון תרצ"ט

ציון לנפש יקרה,

הקדוש הרב מרדכי בורר זצ"ל

בשאיפות נעלות התהלך האיש. בכמיהה מפליאה התמכר לתורה ובמסירות לחם מלחמתה. מימי עלומיו ידע דרכו, הבינה ויחפש מזימות לבצע יזמתו. עלה לטלז. שקע רובו בעמקי התורה. בוגר, עלה והתעלה. גם בעבודת החינוך תפש מקומו. חנך, פתח ושילהב באישו ילדי בני ישראל. שהה זמן. הצליח, ובשפע הכרות ידיעות ועליות חזר לארצו.

אבל ככל אשר תגדל ההכרה, ככל אשר תתגשם השאיפה, ירחב הלב, יעמיק חקר ותשוקה עילאית לעליית אין סוף תתלקח; צמאון לרויה, ערוג לשקוד תדיר על מעין התורה ולנשום חיי נשמות.

ויחזור שנית טלזה יחד עם משפחתו.

ושוב אותה ההתמסרות, ושוב אותה ההתלהבות. חוג השפעתו רחב. הארת אש גדלה ובקהילת גילינגן נתמנה לרב. בקהלתו פָּרַק את אשר אסף, פיזר את אשר לָקַט, ולימד את אשר לָמַד.

על הַסֵּפֶר יושבת גילינגן האשכנזית ואפשר לעבור לשווייץ; יש לנצל את ההזדמנות: להטיף, להלהיב -- וְיִלְמַד גם שם להכיר האמת הברורה, אשר הרב בורר יִדְעָה.

קָרְבוּ ימי בלהות. נִתְּן שֵׁטֶף זדונים, וקריאות לעזרה הגיעו, אבל אין אפשרות להושיע ולחלץ נפש נענה. הגיעה השמועה: הרב בורר איננו, ויחד אבד פרק בעבודה של מסירות לתורה ותעודה בגרמניא.

יהא זכרו ברוך!

הרב ד"ר שלמה אהרמן כתב על הרב בורר את הדברים הבאים:

"זיכרו של צדיק זה אשר בגיל ארבעים ושלוש שנה הגיע לשלמות נפשית ולגבורה עילאית, לא יישכח מלב כל מכיריו ומוקיריו, שהייתה להם הזכות להיות בד' אמותיו וליהנות מזיו פניו ומנועם דבריו בעודו בחיים חיותו".

הרב ד"ר יוסף קרליבך הי"ד, רבה של המבורג, כתב מכתב תנחומים לרבנית בורר (תרגום מגרמנית):

"הוא אחד הקרבנות היקרים ביותר שהביאה יהדות גרמניה. אני מזדהה אתך באבדן העצום ללא שיעור של הנבחר באדם, שבטוהר ואהבת נשמתו, חימם רבים רבים מעמו. בן אדם אשר תורת אלוקיו התגלמה בכל ישותו.

מרדכי בורר זצ"ל נמנה עם האצילים של מעמדנו הרבנים, הצנועים והאצילים בקרבנו. אין דומה לו בתפיסת ייעודו המקצועי והאנושי - בדרך פשוטה וצנועה.

שיכור מהתלהבות בביקורו אצל החפץ חיים אך לא רק שם בשעות מורמות, נפשו תמיד הייתה בהתלהבות על-אנושית, מרחפת בעליונים.

משימתך היא לחנך ולגדל את ילדיך ברוח אביהם, ולשמר בהם את זיכרון חייו. כך חובה לעשות. ייתן לך ה' את הכוח, ויחזק אותך.

כל ישראל מבכה אתך את עזיבתו אותנו.

לעולם לא אשכח אותו. כל זמן שיש נשמה באפי, תמיד יהא זכרו עמוק בלבי. כשם שגדול היה בחייו, כך היה במותו. צדיקים במיתתם קרויים חיים. יהי זכרו ברוך".

על מצבתו של הרב מרדכי בורר נכתב:

**פ.נ. מורינו הרב ר' מרדכי בן מאיר בורר
מ"צ דק"ק גיילינגען
נפטר בש"ט ח' טבת תרצ"ט
ת.נ.צ.ב.ה.
RABBINER D. BOHRER**

תקציר עבודת הדוקטורט של הרב ד"ר מרדכי בורר

היהודים בחבל ארץ 'וירצבורג' במאה השש עשרה ובתחילת המאה השבע עשרה

התיעוד הראשון על יהודים בוירצבורג הוא משנת 1119. מאמצע המאה השתיים עשרה (1147), בעקבות מסעי הצלב, עורער מעמד החברתי של היהודים. המאה השלוש עשרה עמדה בסימן פריחה של החיים הרוחניים של היהודים הנמצאים בין חומות וירצבורג (ר' מאיר מ'רוטנבורג'). שלהי המאה ההיא נצבעו בצבעי דם בעקבות רדיפת יהודים (רינדפלייש). במאה הארבע עשרה מתרחשת שנת הזוועות 1349 (המוות השחור), שממנה מתקשה יהדות וירצבורג להתאושש.

בעיקרון, תלויים גורל היהודים וחייהם ברצונם ובנחישותם של המושלים המקומיים. בשלב זה עוד אין מתגלים בוירצבורג גורמים אחרים משמעותיים. המאה השש עשרה נרשמה בספר תולדותיו של חבל ארץ וירצבורג כקשה ביותר, גם בעבור היהודים שבו.

תחת שלטונם של הבישוף לורנץ מ'פִּיברה' (1495-1519) וקונרד השלישי מ'טינגן' (1519-1540) הייתה סובלנות דוממת, שהיא המאפיין העיקרי לתנאי הקיום של היהודים. כבר בשלב זה איסורי מסחר והלוואה בריבית (1526, 1537) מכשירים את הקרקע לאותה התפתחות, שמגבילה את היהודי עוד ועוד לתחומי הרוכלות וההתמקחות והופכת אותו למתחרה שנוא בעיני אנשי מקצוע ובעלי עסקים קטנים.

בשנת מרד האיכרים (1525) אין שומעים על היהודים יתר על המידה, ניתן לזהות קווים של גישה הוגנת מצד האיכרים כלפי היהודים.

בשנות שלטונם של קונרד הרביעי מ'פִּיברה' (1540-1544) ומלכיאור מ'צובל' (1544-1558) מתרחשת מהפכה מכריעה לרעתם של היהודים. הוועדה העליונה של הבישופים והנהלת הכנסייה גם כן, מנסים להעביר אצל הבישוף חוקים חריגים נגד היהודים. בשנת 1542 מצליחה הנהלת הכנסייה להעביר חוק להגבלת היהודים: צעד ראשון לקראת גירושם המוחלט. העובדה

שהבישוף הזקוק לכסף מציע ליהודים רבים מחסה, מראה שהיזמה לצעדים האלה אינה באה ממנו.

השלישי שמצטרף לבסוף (בערך ב-1557) לברית הזאת של אויבי ישראל, הוא המועצה התחתונה, שמייצגת את האינטרסים של האזרחים, החנוונים והסוחרים. שנאה לזהות חד-צדדית וקנאות כמעט פנטית מכתיבים את טענותיהם נגד היהודים. האופי של ההאשמות האלה הוא דתי וכלכלי והן מגיעות לשיאן בשלוש נקודות: היהודים אינם מגיעים להישגים יצרניים, הם שונאים את הדת ומתפשטים עוד ועוד לכל עבר.

הבישופים הנסיכוניים של תנועת התיקונים הדתית המנצחת, פרידריך מ'וירסברג' (1558-1574) ויליוס אכטר מ'מספלברון' (1573-1619), מגיעים למסקנה לפי ניסיון השנים האחרונות (שאפשר לגרש את היהודים. ש.ג.ב.). הגיבוי החוקי לכך הוא פריבילגיית הגירוש של פרדיננד הראשון. גם אם פרידריך אינו מצליח לבצע את גירוש היהודים לחלוטין, הרי שבפני התקיפות חסרת ההתחשבות ועקביות הברזל של מעשי יוליוס אכטר מ'מספלברון' נעלמים גם היהודים האחרונים מנכסי האצילים, נכסים שאליהם פרשו בעבר. לצד חתירתם של פרידריך ויליוס לגירוש היהודים, בולטים באופן ברור המאמצים של האבירים לטובת הנרדפים, ששותפים לאותם אינטרסים החשובים גם להם. בפני פורום שבו שותף הקיסר הם עורכים מאבק עיקש נגד הבישוף ובעד היהודים "שלהם".

עם מותו של יוליוס אכטר (1617) מתמתנת אט אט הנוקשות של גזירות והכרעות הגירוש, ובחקירות מתגלה שכבר בשנת 1623 היו חמישים ושש משפחות יהודיות בטריטוריה זו.

ברוח הזמן ומתוך שאיפה להשיג התאחדות חזקה יותר, אנו עדים בתחילת מלחמת שלושים השנים להתארגנות מואצת בין יהודי וירצבורג. מינויו של רב ראשי משותף לטריטוריה כולה מהווה התחלה לארגון רב הסניפים "היהדות הכללית" - במאות השנים הבאות.

הערה משלימה בעניין תולדות משפחת בורר

הרב ד"ר מרדכי בורר נקרא בגרמנית: Marcus Bohrer. אביו - מאיר - הוא בנם של פייבל בורר, ופייגא חנה לבית זומרפלד, והוא נולד בעיירה גלוגוב מלופולסקי (Glogow Malopolski) שבאזור ז'שוב (Erzeszow) [בפי היהודים: ריישא] שבמחוז לבוב בגליציה המזרחית בתאריך 31.12.1864. אמו של הרב בורר - מרים - היא בתם של יוסף לייסטינה ועמלייה לבית וולד, והיא נולדה בעיירה זולינייה (Zolinia) שבאזור לנצוט (Lancut) שבגליציה בתאריך 13.10.1870. שתי העיירות משויכות כיום למדינת פולין, והן רחוקות זו מזו מרחק של כחצי שעה נסיעה. משפחת לייסטינה מיוחסת ל'דון יצחק אברבנאל'. ידוע שמרים בורר התייחסה לרבי יחזקאל לנדא מפראג בעל ה'נודע ביהודה', אך לא ידוע מאיזה צד. מאיר ומרים נישאו בתאריך ' כסלו תר"ן (3.12.1889), ונישואיהם נרשמו במשרד רישום התושבים בלנצוט. מאיר ומרים קבורים במינכן. משפחת בורר מגלוגוב עסקה במסחר, וזה היה עיסוקו של מאיר בורר. שם המשפחה בורר אינו נפוץ, וככל הנראה מוצאה של המשפחה כולה ממספר עיירות שבמחוז לבוב בגליציה המזרחית. לפי סברה אחת, שם המשפחה 'בורר' - Bohrer שפירושו בגרמנית: קֶדֶח (= אדם שעוסק בקדיחה), הוענק למשפחה בימי שלטון האימפריה האוסטרית בגליציה, כאשר בשנת 1780 (תק"מ), חייב 'יוסף השני' קיסר אוסטריה את יהודי הממלכה, ובתוכם את יהודי מזרח גליציה, לבחור להם שם משפחה בגרמנית. [בשנת 1808 (תקס"ח), כאשר הצטרפו לממלכתו גם יהודי מערב גליציה, חל חוק זה גם עליהם]. לפי סברה אחרת, מקור השם הוא בשפה העברית וזהו תואר שניתן לאנשים מסוימים בקהילות פולין שתפקידם היה לברור את ראשי הקהל(?) לפי סברה זו, המשפחה נקראה בשם זה כבר לפני 'חוק השמות', וכאשר הוחל החוק בגליציה, השלטונות אישרו להם להמשיך להיקרא בשם זה מפני שיש לו משמעות בשפה הגרמנית. למאיר בורר הייתה נתינות אוסטרית, וכך גם לרב מרדכי בורר. למרים אשתו של מאיר, הייתה נתינות פולנית. (מספרים, שהרב בורר ערך אילן יוחסין, אך הנאצים שרפוהו יחד עם שאר הכתבים שהיו בחדר עבודתו).

התקווה

זיכרונות מארץ ישראל
תרצ"ב - 1932
מורנו הרב (ד"ר) מרדכי בורר

מִמַּסְעֵי בארץ ישראל

מאת הרב ד"ר מרדכי בורר (גיילינגן)

בדרך לארץ ישראל - על האנייה 'קרנארו'

היום ערב שבת, הים שקט באורח מדהים. אתמול בערב, במשך ההפלגה מהים האדריאטי לעבר הים התיכון, היה הים גבוה עקב שינויים בזרמי המים. נוסעים רבים סבלו ממחלת ים, אני בראשם, ואתי חברי לתא ד"ר היילברון.

היום יום שישי, אנחנו חולפים ליד האי היווני 'אֵיתָקָה', מקום הולדתו האגדי של הוֹמֶרוֹס, וליד איים נוספים האפופים בזוהר של תקופת יוון הקלסית. 'מיסולונג'י' מברכת אותנו מחוף היבשה של יוון. בעיר זו נכשל מאבק החירות היווני הראשון נגד המדכאים הטורקים, ותוך כך דממו עד מוות אלפי לוחמי חירות מכל העולם, בהם לורד בַּיִירוֹן, משורר ה"מנגינות עבריות":

ליונה יש את קִנָּה,

לשועל - את מאורתו,

לאדם - את מולדתו,

אך ליהודי - רק את... קברו.

לעומת זאת, העם היהודי חי וקיים, וככל שהזמן עובר, כך הוא מוסיף ומגשש בחזרה אל מקורות כוח הישרדותו: התורה והארץ!

החלוצים הרבים על האנייה רבי פעילות, שקועים בדו-קרב ובמאבקי אגרוף: אימון מוקדם ל'מכבייה' - תחרויות ספורט יהודיות בין-לאומיות. נוסף לשרירים מתוחים, נקווה שכל אחד מהם יחזיר אתו לארצות הגלות - כל אחד למקומו - נשמה יהודית חזקה, וגם - קצת רצון לחיים יהודיים יותר, מעוגנים יותר במסורת. העלמה אַרְלֶנְגֶר מ'לוֹצֶרֶן' מסורה אליי במיוחד. כל הזמן היא מגיעה עם עוד שאלות הלכתיות ופורקת אצלי את התמרמרותה, על השקפת חיים יהודית-בקושי, של כמה מהחלוצים. אני סובל את התמרמרותה, במיוחד שתודות לכך אני מקבל ממנה תפוחים יפהפיים ועוד מאכלים.

אני באמת נהנה עם ד"ר היילברון שלנו. זה תענוג שלצדי שווה יהודי ובן אדם ישר ונאמן כל כך, שמוכן לעזור בכל מצב ובכל מקום. אנו דנים רבות בבעיות הנוגעות לארץ ויושביה. שנינו מאמינים בעתיד היהודי ויודעים להעריך את חסדו הגדול של הקב"ה, שזיכה אותנו בחוויית הנסיעה המיוחדת הזאת. בכל פעם שאנו נפגשים על הסיפון, אנו קורצים זה לזה בהבנה, כלומר: אנחנו שייכים זה לזה, אנחנו מאוחדים! הודות לארבעת ה"חסידים" שלי, שאותם שכנעתי להשתתף במסע הגדול, אני נהנה ממעמד של אדמו"ר חסידי. מבין חסידיי מרשימים, כמובן, ה"מליונר", שמשתקע במחלקה הראשונה, והרופא הקטן מקונסטנץ, שלא רואים עליו את שבעים ואחת שנותיו: אפור שיער אך תמיד נמרץ. הוא מטייל במרץ על הסיפון, ו"מתחנף" בתפקידי יעוץ והושטת עזרה. למעשה, עוד לא העזה מחלת ים כלשהי להתקרב אליו. מישהו מ'שפהאוזן' "בגד" בנו, הוא ערק מתא במחלקה שלישית לתא במחלקה שנייה. אומרים שיש לו שם כרית לעצמו וכיור עם מים זורמים, נוחיות, שכנראה, בעלת ערך אצלו יותר מגורל משותף עם רב ועם רופא מגיילינגן. אבל איננו כועסים עליו בכלל, אנחנו מרוצים ביותר מהתא החיצוני הַמְאֻרָר שלנו (מר פרידמן מדיסנהופן המליץ עליו).

בשעה חמש ניכנס לתוך תעלת קורינתוס. אז תיגרר אניית הקיטור שלנו, במשקל ששת אלפים טון, דרך התעלה, שרוחבה - עשרים וחמשה מטרים, עומקה - שישה מטרים, ואורכה - שישה קילומטרים וחצי. רצועת הים, שלאורך שתי גדותיה ניצבים הרים בגובה אלף מטר, עטורי קרח, מצטמצמת משמעותית עד תחילת התעלה, אבל הדרך אורכת שעות עד שמגיעים לפתח התעלה. הים בצבע כחול עז, שמבהיק כאבני לשם וברקת, ההרים הענקיים רבי רושם, השמש היוונית הצוחקת, להקת השחפים הנועזים - הלבנים כשלג - שמלווה את אנייתנו

כל הזמן, ובעיקר השבת המתקרבת לאטה, משרים עלינו אווירה מרוממת וצוהלת, אך בכל זאת רצינית. זאת השבת הראשונה שאנו נוסעים בה באנייה. ובכן, אנחנו בידיים טובות, מכיוון שגם הרב המפורסם מחוסט, הרב דושינסקי שליט"א, בליווי אשתו ובנו, נמצא על אנייתנו.

ביום ראשון בשעה חמש אחר הצהריים נגיע לקפריסין, שם יהיו לנו ארבע שעות פנויות ונרד מהאנייה. אף שנסיעתנו עברה עלינו עד כה בנעימים, אף שהתרשמנו מנפלאות ההרים והים שראינו - עינינו מכוונות מזרחה ושפתותינו לוחשות, כמו בחלום, את משאלתנו הנצחית של נשמתנו היהודית, חלום שבחסדי אלוקים יתגשם בקרוב: שנראה בעינינו את ציון!

עברנו בשלום את מיצר קורנתוס. כל אנייה גדולה חייבת לשלם לצרפתים, שבנו את התעלה, עשרים אלף לירה. הרי החול, שנוצרו מסלעי החוף שרוסקו, מתרוממים, לפי הערכת, לגובה של ארבעים עד חמישים מטר. פעמים רבות מפחיד לראותם מתנשאים מעל האנייה. ברגעים שבהם עברה אנייתנו שם, ישבתי אני באמבטיה מלאה מים מלוחים, לכבוד שבת. כך לא נשארה לי בררה, אלא להוציא את ראשי מדי פעם דרך פתח בסיפון כדי לא להחמיץ את המחזה הנפלא. וכאילו נערך גם הים לקבל את השבת, נרגעו הגלים כליל ונוותרו כך עד השעה, שבה, בקפריסין, תחנת העצירה האחרונה לפני יפו, התכוונו לרדת מהאנייה לכמה שעות. אנחנו יורדים מהאנייה ושמחים לשלם שלוש שילינג בעד ביקור באי היווני-אנגלי הזה. אנייתנו, שעושה את דרכה באטיות מתחת שמים כחולים ומוקפת באין-סופיות של ים כחול מסולסל בעל גלים מתונים, דומה לאי של אושר. ארבע פעמים ביום, כשאנו יושבים על כסאות נוח הערוכים על הסיפון, מקפיץ אותנו פעמון האנייה מתוך חלומותינו ותקוותינו וקורא לסעודה.

השבת עומדת בסימן הכנה נפשית לקראת מה שקרוב ללבנו: ארץ ישראל. אנחנו רוצים להיכנס כאחים אוהבים אל ארץ העבר הגדול שלנו, כדי למצוא ולטוות את החוטים לעתיד יהודי גדול. אנו גם חפצים להידמות לבוראנו, בכך שנהיה "אוהבי עמו ישראל", שלא ניכנס ארצה בצורה פוגעת וקרירה, עם ביקורת הרסנית, אלא עם אהבה וסבלנות, עם פתיחות ונכונות פנימית ללמידה מחדש.

הדרשות בבית הכנסת של האנייה מצאו להן המשך נחמד על הסיפון. לאחר דיון ער עם החלוצים והחלוצות, שאלמלא כן היו מעבירים את זמנם בשירים

עבריים סוחפים ובמחול ושירה קצבית, לסירוגין, הייתה התוצאה מפתיעה: החלוצים הכריזו, פה אחד, שיצטרפו מעכשיו לשולחן הכשר למהדרין, שהשיגה הנהלת 'אגודת ישראל' עבור משתתפי מסענו. אם רק מוצאים את הטון הנכון, הלבבי, והאוהב באמת, אפשר לשכנע את האנשים הצעירים האלה, החסונים והאידיאליסטים. הסוד הוא: לנהוג בהם בהגינות. גם כאן מתאימה המימרה: נוח יותר להתייאש ולוותר, כלומר להרוס - מלבנות. נראה לי, שהבנאי היעיל והמוכשר הוא מי שאינו משבץ בבנייתו רק אבנים חלקות ויפות בצורה מועילה ושימושית, אלא מי שאִמננותו מצליחה להכניע גם ענף מעוקם ובלוק מרדני לבנייתו ולרעיונו. לעתים קרובות, הסורר הנכנע נושא את העול המשותף בצורה טובה יותר.

קפריסין! לְרִנָּה! הנמל! מההר הגבוה ביותר בקפריסין כבר רואים במרחק את הר הכרמל, ובמרחב הכחול כבר רואים את ההרים הגדולים של ארץ ישראל!

הגעה ליפו

ההפלגה בת חמישה ימים וחצי על אניית הקיטור 'קרנארו', במשקל ששת אלפים טון של חברת לוי'ד טריאסטינו עברה בשלום - נסיעתנו "הביתה" התברכה במזג אוויר אידיאלי. ביום שני ארבעה עשר במרץ, בשעה שש וחצי בבוקר, אמורה יפו להתגלות לעינינו. על האנייה נמצא גם כבוד הרב הראשי של חוסט עם מלוויו. פעמיים ביום מתקיים מנין בחדר העישון של המחלקה השנייה, שם נמצא ארון קודש קבוע לקיר, הטומן בחובו ספר תורה עתיק ורב ערך, כתוב בכתב ייחודי. אומרים שהספר הזה היה שייך בעבר לקהילה היהודית של טְרִיאֶסְטָה. בלילה שלפני הגעתנו אחזה בנו התרגשות מובנת. השינה נדדה מעינינו. לקראת בוקר שמעתי ליד הדרגש שלי את הקריאה: "יפו! אולם רגש פנימי עמוק מנע ממני להוציא את ראשי דרך הצוהר. רציתי לפקוח את עיני ולהסתכל על הארץ, שבחלומותיי ייחלתי לה בלהט עשרות שנים, הארץ של תקווה יהודית ושל קדושה יהודית, שעליה נלחמנו קשות - רק בידיים טהורות ואחרי תפילה בציבור. מיהרתי למניין, הייתי רחוק מלהיות ראשון - רובם כבר הגיעו בחמש וחצי או מוקדם יותר - אך כוונה לא מצאתי שם. אולם, כמו שהעיר הרב מחוסט בצורה קולעת: חוסר הריכוז בתפילה הרי נגרם מכוונה יתירה, מהעובדה שכל מחשבותינו ורגשותינו נמשכו למגנט גדול, שהוא הארץ הקדושה.

ואז נעמדה לה יפו בצורת אמפיתאטרון, ביופי ובבהירות אגדיים במפרץ המשתרע לרוחב מול מבט הצופה המרותק. עקב הצלילות ושקיפות האוויר היא נראית קרובה אלינו ממש. ליפו אין נמל! שוניות סלע גדולות ומסוכנות בולטות ליד החוף. צריכים להסיע את הנוסעים לחוף בסירות קטנות. רגע אחרי עגינת האנייה היא מוצפת בנחיל של דמויות אקזוטיות, לרוב די מפחידות. הם התקרבו מהחוף לאנייה בסירות ומטפסים כעת מכל הכיוונים על כותלי האנייה בזריזות מדהימה, הדומה לזאת של קופים. הם בעיקר עובדי נמל, סבלים, אורזים ופקחים - ערביים. במצנפות, בצעיפים ובתרבושים הססגוניים שלהם בצבעי אדום, ירוק, כחול, צהוב ולבן, הם עושים רושם זר לחלוטין, מעניין ביותר ומבלבל. האוויר מלא באלפי קולות מחרישים: רצים, מקללים, נותנים פקודות, מצווים, שואלים וצועקים. אין אף אחד שמבין את מילותיו הוא, שלא לדבר על הבנת ההגאים הערביים של אנשים אלו. לא מעסיקים פה שום יהודי. היה פעם תעשיין ערבי, שרצה להעסיק יהודי. באחד הבקרים מצאו אותו בחדריו, מחוסל בידי מרצחים. ה"התקפה" הערבית הזאת בשעת הגעתנו לארץ "היהודית" האירה לנו כברק את המצב: מי מוביל פה ועד כמה אנחנו צריכים להתאזר בענווה ולשמוח על כל התקדמות ועל כל הצלחה יהודית בארץ, ולו הקטנה ביותר.

על היבשה

היהודי היחיד, שרצה "לעזור" לנו ברדתנו מהאנייה היה חלפן כספים. ידו המלאה במטבעות ארץ-ישראליות גדולות וקטנות, שימשה גם שולחן המרה ומחלקת תעמולה. הוא הקיש את מטבעות הניקל המחוררות זו לזו באמצעם, במיומנות, וליווה את הקול המצלצל שנוצר בקריאה עמומה: "תנו ליהודי להתפרנס!" אבל זה לא לגמרי נכון. הרי שכחתי לגמרי את האנשים העוזרים והנחמדים של ועד קבלת הפנים של 'אגודת ישראל ירושלים'. ב"שלום עליכם" לבבי ורחב ידיים, הם קיבלו את פנינו בארץ הקדושה גם בעל פה. אני אומר "גם בעל פה" משום שמכתב, שנוסח במילות ברכה חמות ביותר מאת הנהלת 'אגודת ישראל', נמסר לנו באורח מפתיע כבר בקפריסין, במשרד של 'לוי טריאסטינו'. את כל אחת מהפנים החדשות בוחנים ה"ירושלמים" האלה במבט חוקר. אחים, אחים יהודים מהעולם, מצאו את דרכם הביתה!

ואז אנו מתקדמים לאט מדופן האנייה, העשוי בצורת בצל, על מזח מתנדנד,

כלפי מטה אל סירת משוטים מרווחת, שתיקה אותנו לחוף. מושטת בזרועות ערביות חזקות, טסה הסירה לכיוון היבשה, מתפתלת במומחיות בין סלעי חוף ענקים, שנשטפו בסערות ורוח. הנהג הערבי מנצל דקות ספורות של מנוחה, כדי לבחון בסקרנות את הזרים. אחר כך הוא מורה פתאום באצבעו על ראשו החשוף, הקֶרַח של ה"מליונר" שלנו, בעל תווי הפנים המתוחים, וצועק (במזרח מתקשרים בצעקות ובידיים מתנופפות, אף כשמדובר בשאלות שאינן מרעישות עולם כלל): "גרמני!". המדובר, מסנוור מהשמש ומהאור, בחיך שמורגש בקושי, אומר בקול בטוח: "יהודי! עברי!" אבל הערבי מניד בסירוב את ראשו העטור בתרבוש וקורא שוב ושוב: "גרמני! גרמני!" את האפיזודה הקטנה הזאת לא אשכח בקלות, אף שאחרים כמעט לא הבחינו בה. אני חשתי שהיא מדברת גם אליי, ושבמידה מסוימת, עניין זה תקף לכל אחד מיהודי הגלות. רק כשמגיעים לארץ ישראל וצוללים ושוקעים לתוך עולם אחר, שונה במהותו, רק אז באים לידי הכרה מלאה, עד כמה התבוללנו והתאמנו את עצמנו לסביבה. רק כשאנו סופגים "אוריא דארץ ישראל" (אוויר של ארץ ישראל. ש.ג.ב.) - אויר קדוש, וחשים, כשהולכים בעקבות "סימני אור - בחול של הנביאים", במשב אויר זך של קדושת העבר, רק אז חודרת אלינו שוב, ובאופן מזעזע, ההכרה המלאה, שההתבוללות הזאת - אלפיים שנות ניכור לאדמת אבותינו - לא רק כיסו ועיצבו מחדש את בגדינו החיצוניים, הנראים לעין, את החלק השטחי שלנו, אלא חדרו גם עמוק לתוככי מלבושי הנפש. רק על אדמת ארץ ישראל מתבהרת לנו משמעותם העמוקה של מאמרי חז"ל רבים כל כך, אמרות של מורינו הקדושים והגדולים. באותו רגע, שבו זיהה הערבי את "הגרמני" על סף הארץ ופסל את השתייכותו של זה לעם היהודי, הרהרתי במאמר התלמודי: "כל הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה". מי שגר בקביעות מחוץ לארץ, מאבד לא רק את ארצו - הוא מאבד גם את אלוקיו!

עכשיו עלתה סירתנו ליבשה ליד סלעי החוף השחורים. עוד טלטול והיא נעצרת. זרועות חומים וחסונים מושטים לעברנו כדי להעמיד אותנו על הקרקע בריאים ושלמים. אבל על אף שזה אמור להתנהל במהירות, זה אחר זה, אני מטפס ומרכין את גופי העליון חצי החוצה, ו'מנחית' נשיקה לזהטת על האבן הקרה: "כי רצו עבדיך את אבניה, ואת עפרה יחוננו".

בחדרים האנגליים המרווחים של משרדי רשות המכס ותחנת הבידוד הרפואי,

שהוקמו לאחרונה: מבנה טיט פשוט, שנבנה לפי קו פרקטי חדש, חזרנו לעצמנו. כאן אינך מרגיש שאתה נמצא בארץ ישראל, אלא במבני נמל מודרניים באנגליה. "קודם ערבים, אחר כך אנגלים", חולפת מחשבה כהבזק במוחי. אני משקיף למטה דרך החלונות הגבוהים מלאי האור, על הים, על סלעי החוף, על הסירות הרבות ההומות בני אדם, שנחפזות אל היבשה, על הספינה שלנו שמברכת אותנו מכיוון הים - ואז, פתאום, נוטש אותי קור הרוח, שעליו שמרתי זמן רב כל כך, ההתרגשות הפנימית העצומה דורשת בסערה ביטוי, המתח הייחודי משתחרר: הגעת ליעד! ליעד, שבעבורו נלחמת בלהט, שעליו חלמת שנים, שאליו השתוקקת מכל הלב! אני מסב את עיניי! כל גופי נרעד כמו מחום, ועיניי זולגות דמעות בלי הרף - חזרתי הביתה! אולם, לאחר מכן אני מחפש בקדחתנות בארנק שלי ושולף ממנו דף מצהיב, ועליו קטע עתיק מהתפילה, שהרמתי פעם בפנית בית כנסת, קטע מ"פרקי אבות". הרגש הפנימי העצום זורם מהמילים המקודשות, העתיקות, של חכמינו, של רבותינו הקדושים והגדולים: "יוסי בן יועזר איש צרדה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים - קיבלו מהם; יוסי בן יועזר איש צרדה אומר: יהי ביתך בית ועד לחכמים, והוי מתאבק בעפר רגליהם, והוי שותה בצמא את דבריהם".

לירושלים

לפני בית המכס מקדם את פנינו רעש מחריש אוזניים, המולה מזרחית אותנטית, תכונה מרגשת וצבעונית, שמציפה את הכול. אמנם, אנו נאלצים להעמיד פנים רגועות, עד, שסוף סוף, מתאפשר לרכב התיירות הגדול שלנו לעצור ולקלוט אותנו. את הדאגה המטרידה למזוודות שלנו מסירים מאתנו באדיבות אנשי הליווי של 'אגודת ישראל', וכך תוך זמן קצר אנחנו מתפנים, לחלוטין, לראות ולהרגיש את הרחובות הסואנים והססגוניים של יפו הערבית, העיר העתיקה. הם חולפים לידנו לאט אבל ברציפות. כמובן, כולנו מתאווים להגיע במהירות האפשרית לירושלים ולכותל המערבי.

מכיוון שתל אביב, עיר היהודים, הכוללת את ארבעים וחמש אלף תושביה, היא המשך ישיר ליפו לאורך חוף הים, איננו רוצים למנוע מעצמנו ליהנות, לפחות לזמן קצר, וזאת כתוצאה מהצעדים הגדולים של רכבנו, מרחוב אלנבי ומרחובות ראשיים נוספים, פרי נפלא של עקשנות יהודית, רצון ברזל יהודי לבנות. על תל אביב נשוב ונדבר בהמשך.

תוך זמן קצר נמצאת תל אביב מאחורינו, ואנו נעים מחוץ לעיר על כביש בין-עירוני מתוחזק היטב לכיוון ירושלים. במהירות רבה אנחנו חולפים על פני פרדסי תפוזים אדומי רגב, ששייכים - חלקם לערביים וחלקם לבעלים יהודים, על פני עיר אוהלים צבאית בריטית, על פני כפרים ערביים מבודדים ועל פני גגות המנופפים במרחק, ששייכים למושבות יהודיות בודדות. הנהג היהודי שלנו יודע באורח מדהים כל פרט ופרט: על כל גוש עפר באדמה, על כל דבר מה שנוצר בידי אדם. במבט עצוב הוא מצביע על קרקעות יכול אבודות וגם על עמדות יהודיות נטושות, אבל עיניו בורקות כששדות ומטעים, המשתרעים לאורך הדרך, מבשרים על זריזות ומסירות יהודית.

לאט אך בהתמדה עולה הכביש. "הרי יהודה!" קורא לפתע המדריך היהודי שלנו, ובאוויר הצלול, תחת שמים כחולים מתקרבים בקביעות ובצפיפות גוברת עוד ועוד הרים ועמקים של אזור יהודה ורכסי גבעות מעוגלים. אינסטינקטיבית אני חושב על הכתוב בתהילים: "ירושלים הרים סביב לה וה' סביב לעמו". אלו אינם סתם עוד הרים וגבעות. נדמה, שעל קצה ההרים האלה פוסעות דמויות קדושות, מוכרות, אך בכל זאת רחוקות כנצח. אני סוגר לשנייה את עיניי ורץ בדמיוני אחורנית באלף כנפיים דרך מאות ואלפי שנים. האם אינה צועדת שם במדרון הסלעי הדמות הכבירה, הזוהרת, של יהודה המכבי? האם אין עומדים שם בעמק הנאה אוהלי השלום והכנסת האורחים של אברהם אבינו? האם איני שומע את הכבשים הפועות, ארוכות הצמר, של יעקב ולבן?... אבל הנסיעה המהירה נמשכת, והדרך נהיית תלולה יותר. משב אוויר קר ומרענן מקבל את פני הנודד למעלה, על ההר. בצד שמאל נפער פתאום חריץ אדיר דרך ההרים שמקיפים את הכביש ומגלה נוף מרהיב לים. הים נראה כאילו הוא שוכב קרוב למרגלותינו, אולם מדובר בארבעים וחמש קילומטר(!) בקו ישר: ה"אורא דארעא" (אוויר הארץ. ש.ג.ב.)!

ככל שהזמן עובר אנחנו נהיים חסרי סבלנות ונרגשים יותר. בראשי עובר החרוז של הַיִּינָה (המבוסס על פסוק בספר תהילים. ש.ג.ב.): "תדבק לשוני בצימאון לחכי, תקמל יד ימיני, אם אי פעם אשכחך, ירושלים". - וכעת עתיד הזיכרון הרחוק, שאינו יותר מזיכרון, הרעיון המופשט והחיוור, להפוך למציאות, מציאות מלאה באור, מוצפת חיים: ירושלים! אלפי רגשות, אלפי תקוות, עמוסות כיסופים ומלאות דמעות, זוחלות סביב המילה היחידה הזאת שבלב כל יהודי

ומכסות אותה. חצי השעה האחרונה הזאת הופכת לנצח קטן. "מוֹצָא", קורא הנהג ומצביע על קבוצת בתים בצד שמאל, בהם בית חדש שהוקם, בלא ספק, בזמן האחרון, ושעליו הוא מורה באצבעו: "כאן נרצחו שישה יהודים במהומות אוגוסט! (מאורעות תרפ"ט. ש.ג.ב.)" אבל 'מוצא', שכבר מוזכרת במשנה: ממנה נלקחו ענפי הערבות הנאים והארוכים ביותר עבור מזבח החג, תישאר מאחז יהודי השייך לירושלים. מימין יורד עמק, ולמטה ניתן לראות בתים של כפר ערבי מפוזרים בין עצי זית וּטְרָסוֹת חצץ ואבן. "משם למטה" - אומר המדריך, "עלו הרוצחים!" אנחנו מצטמררים כאילו אחזה יד קרה בלבנו!

אנחנו ממשיכים הלאה, והבתים מתרבים בצדי הדרך. בצד ימין מעל גבעה מברך אותנו הבניין האדיר, הדומה לארמון - בית היתומים דיסקין, אנחנו נכנסים לירושלים!

מתח נפשי בל יתואר השתלט עלינו עת שהרכב הגדול התקרב עוד ועוד לעיר העתיקה. מימיני יושבה אישיות מובילה מתנועת "אגודת ישראל" בירושלים, מר פרוש, הוא יועד להיות לנו למדריך לכל משך המסע. מר פרוש לא התעייף והיה מוכן לספק כל מידע דרוש בשמחה.

בערב שלפני הגעתנו, בעודנו על גבי הקרנארו, שמתי לב שבקדחת ההכנות לנסיעה, שכחה אשתי היקרה, להכניס את "מעיל הקריעה" למזוודה אף על פי שהזהרתיה על כך מבעוד מועד. מה עכשיו? במצב הזה הביטוי: "עצה טובה שווה... כסף רב" - הוא לא ביטוי נכון, כי לחינם הצעתי לפחמי, לדייל של האנייה ולכל הנוסעים שהיו אתי סכום של לירה איטלקית, כדי שימכרו לי מעיל כחול, לבן או מכל סוג אחר כדי שאוכל לקיים כראוי את החיוב העצוב של "קריעה" בארץ ישראל (האנשים חשבו שמחלת ים הקהתה את צלילות דעתי), אבל אף לא אחד יכול היה לעזור לי.

ברשותי הייתה חליפת שבת נאה ועוד אחת חדשה לגמרי, שהוכנה במיוחד לכבוד המסע, והייתה אמורה להיות לחליפת שבת חדשה בחזרתי לגלות. אסור לאחות את הקרע בתפירה עד הסוף, כשם שאסור לאחות את הקרע שקורעים בשעת פטירת אב או אם. כנראה, שהמוצא האחרון הוא לשמוע מה תהיה עצתו החכמה של הגאון מחוסט, שהשתתף במסע המיוחד. אבל תשובתו הראשונה הייתה: "אתם לא רוצים לקרוע בגד חדש, אבל אותי אתם רוצים לאלץ לקרוע דף מהשולחן ערוך?!"... חשבתי לעצמי: אנחנו עדיין לא שם, אולי עוד יעלה הרעיון

הגואל. (ראש "חכם" במיוחד הציע לי באמת ובתמים "חולצת שִׁילָר" מוזרה). לאחר מכן, בגלל המתח של החוויות המדהימות שחווינו מדי שעה בשעה, נדחקו העניינים האלה הצדה והתגמדו. במאמץ יתר אני מסתכל מהחלונות המבריקים של האוטובוס הגדול שלנו על מערך הרחובות של ירושלים, שחולפים לפנינו ויוצרים רושם מוזר. המחשבות רצות בחזרה לכפר השקט בַּבְּאָדָן ואל האנשים הרבים שעזבתי, כדי להביא בשורה מארץ הָעֶבֶר הגדול והעתיד הגדול עוד יותר, ואז הן מדלגות בסערה אל מעבר למפלצת שנוסעת במהירות. והנה מתגלה לעינינו מתאר ארוך ואפור בעל צריחים ומגדלים, ובאותו רגע צועק פרוש בטון של איש קומנדו: "הכותל העתיק! חומת העיר העתיקה! לקרוע!" כל ההיסוסים, כל הספקות כמו מסולקים. כשרואים את העדים האפורים, המרשימים, של עבר יהודי קדוש ונשגב, זוחל לו כאב הגלות, בן אלפיים שנה, מכל החריצים והנקבוביות של הנשמה, וקרע פעור בבגד מעל הלב מעיד, שהעבר הזה - הוא העבר שלי, שהכאב הזה - קורע גם את נשמת, שגם עיני פונות בתשוקה מזרחה וגם פי מגמגם: "ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים".

אצל רבי חיים

בהגיענו לעיר העתיקה איננו רוצים להתחיל את דרכנו בהליכה אל הכותל המערבי של חצר המקדש, אל החומה הידועה ההיא, הידועה, לצערנו, גם בגלל המהומות של עשרים ותשע באוגוסט; לא, איננו רוצים לפנות שמה, לפני שנניח את כף רגלינו בהיסוס במקדש מעט, בביתו של רב מוערך מ"שומרי החומות". על כורסא, יושבת הדמות המלכותית כפופה קמעה, שני משרתים מטפלים בה, כך מחכה לנו גדול בישראל, הרב חיים זוננפלד זצ"ל. את גופו הגשמי יטמנו בעפר הקדוש של הר הזיתים רק ימים אחדים לאחר מכן. אחד אחד אנחנו נוקבים בשמנו, ובשם עירנו וארצנו. הרב חיים מהנהן בראשו, אבל המחלה הסופנית כבר נותנת בו את אותותיה. במבטו ובתנוחתו שוכן אי שקט. הוא אפילו מנסה להתרומם שוב ושוב, אבל משרתיו דוחפים אותו בעדינות בחזרה לכיסאו. בהזכירנו כמה מהשמות חולף חיוך של שביעות רצון בהדרת פניו הרוחניים, באופן כמעט בלתי מורגש. ממני נדרש להביע דברי ברכה בשם כל קבוצת התיירים, אבל אני מרוגש מדי מכל המצב ומבקש מתלמיד חכם מבוגר שהיה בקבוצתנו לעשות זאת. הוא אומר: "זכות היא לנו, לעמוד לפני הרב חיים ולחזות בהדרת פניו". אבל הרב בן השמונים מנענע את ראשו בדחייה. בקול חרישי הוא

אומר אז כי לא לנו, אלא לו יש סיבה לשמות, על שמתאפשר לו לקבל פני אחים יהודים מכל מיני אזורים בעולם ולברכם. בזה אחר זה אנחנו ניגשים לקבל ברכה. הרב הגדול לוחץ את ידו של כל אחד מהתיירים בלבביות. מילות ברכה זורמות מפיו: "כשם שזכית לראות ירושלים בחורבנה, כן תזכה לראותה בבניינה". לא היה אחד מאתנו שלא התרגש עמוקות מהתוכן הרוחני של השעה הזו, שעה שראוי לזכרה.

אל הכותל

אבל עכשיו אנו פונים לכיוון המקדש הנוסף, הגדול יותר. ליתר דיוק, אל השריד האחרון של משכן אלוקים עלי אדמות: אנחנו בדרך לכותל המערבי. אנו נבלעים בתוך מבוכ של סמטאות ומשעולים מפותלים. בשוליהם - דוכנים למוצרי מזון ופירות וחנויות בעלות תקרות מקומרות. נראה שבלתי אפשרי להגיע ליעד המיוחל - העלייה לרגל המרגשת - בלי מדריך. נחשול צבעוני של אנשים, שנדחקים לעברנו! גלימות ותרבושים מכל הצבעים והגוונים, פרצופים בצבע הָבָה - בין שחור כזפת לחום צהבהב, הדמויות האקזוטיות האלה! והתלבשות האלה! אנחנו לא מפסיקים להתפעל ולהשתאות. לפי הוראת הנציב העליון, בהתקרב השקיעה חייבים להאיר את הסמטאות הצרות, מלאות הפינות, במנורות שמן עתיקות בעלות שמונה צלעות. אופייה העתיק של העיר העתיקה אמור להישמר בדרך זו. בכל אופן, האור של הנורה החשמלית, החזק והבהיר כאור היום, מקלקל את משחק הצללים הדמיוני של ימי קדם, הנראה בכל הפינות הסודיות והחשוכות. שערם מקומרים ומבנים מלבניים נמתחים ועוברים מעל סמטאות מקורות, שאפשר לעבור בהן רק בראש כפוף. לשניות נוצר רושם שאנחנו קבורים בעודנו בחיים. בין היתר, מורכב הקירו של השבילים ממחצלות מחוספסות ומשטיחים, וההרגשה היא שנמצאים תחת אֶפְרִיֹן. הקירו נועד להחליש את השפעת השיטפונות הנוצרים בתקופת הגשמים, וכך לאפשר לתנועה לזרום ולחיים העסקיים להתנהל. אך מצד שני, כך הדירות, הבנויות מקירות גבוהים ואפורים מלכלוך, חסומות עוד יותר לאור השוטף ולזרם האוויר המרענן. כמה איום שהתמונה הבלתי הגיִינית הזאת מושלמת על ידי תמונות מזוויעות של מצוקה ושל עוני בל יתואר, עוני יהודי ומצוקה יהודית, הללו מכבידים על המבקר על כל צעד ושעל. המבטים החרישיים המתחננים האלה, העיניים, הנרדפות ולעתים עמומות, של אנשים מוזנחים, מוכי עוני, משאירים

רושם מצער כפליים, מייסר כפליים, על אנשים שאינם רגילים למחזות אלו. הממשל האנגלי אסר, מכל וכל, לפשוט יד ולבקש נדבות, וגירש את דמויות הצער והייאוש לחושך של הפינות האפלות ושל הדירות העגומות, המתמוטטות. הדרך הזאת לכותל המערבי של בית המקדש היא מרוץ נפשי בשדה קוצים, כמו לומר, שקודם כל, צריך להביא למודעות הכי ערה וחיה את כל העצמה של חבלי הגלות בצורה מרוכזת ביותר, לפני שמקבלים רשות להתקרב לכותל הדמעות. הכותל יוצר רושם של דמעה אחת מאובנת, גדולה לאין שיעור, של אומה שבמשך אלפי שנים מיוסרת ומנוסה - ובכל זאת מאמינה ומקווה.

עוד כמה פסיעות קדימה, מעבר לקירות בתים לבנים ומפחידים, חסרי חלונות, מוארים באור שמש מסנוור, עוד פסיעה אחת ימינה, השביל הצר מתרחב ונהיה לרחבה מלבנית קטנה, הצד הקדמי שלה סגור על ידי משהו המתנשא לגובה כענק - הכותל!

שתי מילים מתהילים קל"ז מסתובבות במוחי: "היינו כחולמים". כן, כמו שבויים בחלום אנו נעים על האדמה הקדושה. צריך להרהר היטב, לשלוט היטב במחשבות, היכן אתה נמצא, בעצם? מה קורה אתך? ובכן, זהו הכותל המערבי של העזרה, של החצר הקדמית של בית המקדש, הכותל, שעליו אומר המדרש: "אמר רבי אחא לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי של בית המקדש שנאמר הנה זה עומד אחר כתלנו" (למעשה "הכותל המערבי" אינו כותל העזרה. ש.ג.ב.).

ליד הכותל

הנה אנו עומדים כעת לפני הכותל. משהו באוזניי מזמזם ושר, כעין הקולות והקריאות של אלפי שנים שעברו, שגוועו מזמן, אבל עדיין אקטואליות. מי שיוצא לדרך כדי לחפש את ארץ ישראל רק בארץ ישראל, לא יגלה אותה לעולם. כבר בגלות חייבים לשאת אותה על הלב, לב שקודח מגעגועים. מי שרוצה שנשמתו תיפתח דרך אבנים מיושנות ושברי אבן מחוספסים - נשמתו לא תתגלה לעולם. אנחנו חייבים להיות מן המוצאים השראה בחומרות, אז נפגוש גם אנו את "העצמות היבשות" של יחזקאל, ומתוך אבן חסרת חיים, מסלע חלק, תביט בנו נשמה אלוקית בעיניים יוקדות ועמוסות בנצחיות. היה בינינו אדם אחד, שנשאר מאחור. ב"ענווה" יתרה מדי, בעין יבשה, בשלווה ובאובייקטיביות מושלמת הוא הסתכל בפליאה, קצת על קבוצת המתפללים הבוכה ומייבבת וקצת על ריבועי

האבן הגדולים והחירשים של הכותל המערבי. כפי הנראה לו, הם מביטים באנשים שהתעוררו, בעומק מהותם הנפשית והדתית - בדממה ובלא כל השתתפות.

אילו כוחות תת-קרקעיים, אילו יחסים סודיים, קיימים בין גושי האבן הקרים והדוממים לבין מעיינות הדמעות המתפרצות? כן! מי שמבקר בכותל המערבי של חצר בית המקדש, כדי שאך בהגיעו לכאן יחוה קסם קדוש ואת העצמה הפורצת של האתר האלוקי, יחכה להשפעה המיוחלת זמן רב - לחינם. לא! עוד בגלות - ושם בעיקר, היה עליך להיות מסוגל לספר ולהעיד באמונה חזקה על הדמעות הרותחות, שזולגות בכל ט' באב מהאבנים הקרות, דמעות שמזילה החומה על מקדש אבוד, על עם קדוש ונבחר - אך גם בוגד וטועה, עם שאביו האוהב והמסור היה חייב לשלחו החוצה משולחנו בלב שבור, כדי לתת לו לחפש ולמצוא את דרכו בחזרה הביתה, מתוך האכזריות ורוע הלב שבנכר. מחשבתנו חייבת להיות מושרשת במאורעות של מאות שנים ושל אלפי שנים יהודיות שעברו, בתוך פחד ותקוות נואשות של דורות יהודיים שנעלמו מזמן - וקשורה אליהם בעומקי הנשמה, כבר בגלות חייבים לשמוע בחלחלה את שופרות המלחמה הרומאיים בהשמיעם את צלילם הצרחני והעז ולחוות את התנפצותן של קורות הארז הקורסות, הקורות של החומות הקדושות הנשברות.

כבר בחוץ, בארצות נֶכֶר, בפינת לימוד שקטה של בית מדרש ליטאי או הונגרי בודד, חייבים לשמוע את הקולות הנחרניים של הכהן הגוסס ולהתעטף באבלות על גלות השכינה, על מלך העולם, הנודד באי שקט ואינו מוצא לעצמו מנוח בין בני אנוש מאז אותו ט' באב. אז, אבל רק אז, בוודאי ישתחררו שם ליד הכותל מהשלווה ומהעניינות של "תרבות ההסוואה של אירופה" וייתנו לכאב הגלות העתיק, הרותח והפראי לזרום בלא איפוק. זהו סוד החומה הזאת.

בקצה הנגדי של הרחבה המרובעת יש שני מבנים באורך של שלושים מטר, אשר, לצערנו, הם נמצאים ב"מרכז העניינים" במידה רבה מדי. במבנה הראשון, נישאת לגובה, משקיפה על הכיכר כולו, ניצבת תחנת משטרה אנגלית ועליה כיתוב באותיות אנגליות. אותיות אלה מתאימות רק בדוחק לקדושת המקום ולאווירה שבו. בעוד אנחנו מתפללים את תפילת מנחה לפני הכותל, פקיד של כוח המשטרה והצבא האנגלי, מתיישב בנחת על ספסל בחזית תחנת המשטרה כדי להשגיח עלינו. אם כן, המתפללים עומדים תחת השגחה. המבנה השני הוא שער קטן למרגלות התחנה. שער זה פרצו הערבים בכותל המערבי, זה לא

מכבר, כדי להשיג גם מצד זה גישה למקום המקדש, שעליו מתרומם עכשיו מסגד עומאר, כידוע. אני מסתכל לעבר השער הקטן והצנוע בתדהמה: יחסית למהומה העצומה ולתסיסה הגדולה, שעוררה בשעתו הפריצה ההיא, ציפיתי לראות שער גדול פי חמישה, אבל, במחשבה שנייה, הקדושה המיוחדת של המקום מסבירה היטב את הזעם. ברגע זה עובר שואב מים ערבי לידנו ומתקרב לשער, מבחין בנו בקושי.

הדרך חזרה

אט אט ומרוגשים עמוקות, סוף סוף אנו פונים מהמקום המיוחד הזה. המדריך מזרז לצאת, היום הנפלא מתקרב במהירות לסיומו. לאט לאט עולים צללים שחורים ומפחידים על גבי הקירות של מבוכ האבן, דמויות מעוררות צמרמורת, שחורות ומסתוריות, זוחלות מהפינות ומהמחבואים שבחומות ובבליטות. לכן, כנראה, מומלץ ביותר לדאוג לכך שנשאיר את העיר העתיקה מאחורינו לפני רדת החשיכה.

שוב הטיול דרך המבוכ, דרך סבל וצער יהודי אנושי רב. אנחנו כבר כעת חשים בהשפעה המעמעמת, שיש לחזרה על החוויה העגומה. אנחנו באמת שמחים להגיע למלון שלנו, סוף סוף, מלון אמדורסקי, אשר מצויד בכל הנוחות העכשוויות. בעל הבית הוא יהודי ספרדי אמין, שכשרותו הרשימה אפילו את ההנהגה של "אגודת ישראל" בירושלים. (בסתר לבי אני מעריך את מזלי הטוב, להשתחרר מכל סוג של אחריות רבנית ולדעת שאחרים נושאים בה.) ליד שולחנות ערוכים כיד המלך, בחדר האוכל הגדול והידידותי, המרוהט בסגנון אירופאי, מתאספת כל קבוצת המסע במלואה, כולם מורעבים וגם סחוטים נפשית מכל מה שחוו.

האמת היא, שאנחנו שמחים שנפטרנו בשלום מהסיוט של העיר העתיקה. כאן, אנחנו עוברים בשמחה למעגל הנעים של הרגלי החיים, והרגשת ביטחון משתלטת עלינו. ידיים זריזות ועטי דיו מהירים שולחים דרישת שלום ראשונה מהאדמה הקדושה ומהעיר הקדושה לאהובים הרחוקים, לִנְכָר, אבל אם אהיה כן לגמרי, חייב אני להודות שלצערנו, לאיש הגלות - נהייתה אדמת נִכְר... בית. הסתגלות למצב חדש ושינוי גדול וחזק יהיו חייבים להתרחש ביום ההוא, כשאותם אנשים שעקרו מן הבית האמתי והתנכרו אליו - ישובו, בעזרת ה', הביתה: חיצונית, ועוד יותר פנימית. ביקורנו בעיר העתיקה, בכותל המערבי,

ולאחר מכן, חזרתנו שוב למלון האירופאי, לשולחנות הערוכים בשפע, טומנים בחובם חוסר התאמה גס, אולי אף אפשר לכנותו "אכזרי", אבל זוהי המציאות! איננו רוצים להחמיץ את החזרה מאסיה לאירופה, עדיין לא! אבל יבוא היום, ותזרח השמש של "היום ההוא". בימים ההם כבר לא נרצה לשוב, מכיוון שאז תיהפך כל מילה ממילותיו של הנביא ירמיה למציאות חיה: "ושבו בנים לגבולם".

לכיוון בית לחם

היום שלאחר מכן מיועד לביקור בקבר רחל. כידוע, קבר רחל נמצא בדרך לבית לחם, לא הרחק ממנה. תוך זמן קצר החבר שלנו, הצופר והמתנשף, מביא אותנו לכביש הבין-עירוני הנפלא. בנייה מואצת, וסלילת כבישים מובחרים, הם אחת מזכויותיו של שלטון המנדט, כל אחד אמור להכיר בדבר ולהודות בו בגלוי. דרכים גרועות נכיר לאחר מכן בכביש המחזיר אותנו מטבריה לתל אביב. אז, על הדרך החרושה, שמלווה בתעלות בוך בעלות חריצים עמוקים, התנדנד הרכב הכבד והגדול שלנו כלולב מצד לצד, כך שחששנו כל העת להתנפץ לצדי הדרך. אף אם אנגליה חשבה על יתרונות אסטרטגיים בבניית הכבישים האלה, על אפשרות להזיז פלוגות במהירות וכדומה, לאחר הכול, מועיל המעשה הטוב של הכבישים היפים, המכוסים באספלט, לכל סוג של כלי תחבורה.

בזמזום נוסע הרכב לקראת יעדו. אם לא היו מתגלות פתאום, פעם משמאל ופעם מימין, שיירות גמלים מלוות במוביל ערבי רעול פנים וחורבות אבן מרשימות של מצודת המכבים "בית צור", היינו חיים באשליה שאנחנו משתתפים בטיול מודרני באירופה. הנהג והמדריך שלנו, אב צעיר למשפחה, בעל ידע מדהים בתנ"ך ובגמרא, מתבל את המידע שלו בציטוטים ובהוכחות מן הספרות היהודית הרחבה. כמובן, ערש ילדותו בקרבת וורשה או ווילנה. לפתע, הוא מצביע על באר עגולה וקטנה בצד הדרך: "כאן המקום שבו קפחה רחל את חייה הצעירים והמיוסרים בלידת בנימין". כעת אנחנו יודעים שיעדנו הראשון כבר אינו רחוק.

קבר רחל

בערך במרחק נסיעה של ארבעים דקות מירושלים אנו עומדים ליד קבר רחל אמנו, מקום מנוחתה האחרון של אם האומה רחל. המבנה הפשוט בעל הגג

הפִּיפְתִּי הרי עומד לנגד עיני כל אחד ואחד, הוא צויר כבר פעמים רבות כל כך. מוכר נמרץ, שעומד בכניסה ומציע כל מיני מזכרות, מצנן את התלהבותנו. במחיר של כמה גרושים אתה יכול להביא הביתה מיניאטורה של קבר רחל עשויה מגבס לבן מבריק, או לרכוש שקית עשויה מאריג גס, כחולה או אדומה ומודפסת לכל אורכה, מלאה באדמה קדושה. מתחת לכיפת הבניין עצמו יושב מנהל הסניף. הפעם, במטבע אחר אפשר ליהנות מה"זכות" להדליק אישית נר שמן בעבור נשמתו של אחד מיקירנו המנוח, ותמורת שקל נוסף - לראות עצמך בר-מזל ולרשום את שמך ב"ספר זיכרון" במו ידך. העוני הקשה בארץ ישראל תרם בוודאי רבות לכך שהתחושות והרגשות הקדושים של מתפללים אדוקים הופכות לבאר נפט מתפרץ, או בְּשָׁמֶן האחר - למקורות של כסף. מפעם לפעם זה משפיע ואפילו מפריע. כאשר אתה מתקרב בלב הולם, בביישנות חרישית, לקברו של רבי מאיר בעל הנס בטבריה או לגבעת הקבורה האדירה של הרמב"ם הגדול, כאשר אתה ניגש, בשליחותם של אחרים, ביראת כבוד אל מקום מנוחתו האחרון של רבן יוחנן בן זכאי או אל קברו של הקדוש רבי שמעון בר יוחאי, כאשר לבך חפץ לשפוך דמעות ליד הכותל או לקונן את קינת הגלות ליד קברו של השל"ה הקדוש, בכל מקום ניגש אליך מישהו שמזמר לקראתך מיד ובצורה חד משמעית "מי שברך אבותינו" כלשהו בלי לקבל את הסכמתך קודם, מרעיף עליך ברכות: לך, לאשתך, לבניך הרבים, לקרוביך ולחבריך עד דור שלישי ורביעי. כל זמן זה אתה נותן לשטף הברכות לרדת עליך. בתחילה אתה מופתע לחלוטין, ואחר כך אתה מתרגש מהאותות של אהבת האחים ומגילויי הדאגה. אבל אז מגיע הרגע המסוכן והמכריע: אוזן [...] מחודדת מתקרבת לפיך כדי לשמוע את המילה הגואלת, תוך כדי שבעליה מביט בך במבט חודר ומתחנן. מתוך קרבה מעיקה אתה שומע עכשיו את נוסחת הקסם המשחררת: "בעבור שנדר!!" ועכשיו עליך להראות כמה שווה בעיניך ההכרזה הזאת של אהבת אחים.

קירות הקבר הקדוש מכוסים בכל ארבעת צדיהם באריגים יקרי ערך בעלי צבעים מגוונים, בפרוכות מקושטות בהידור. במקומות רבים יש שתיים או שלוש פרוכות, האחת על גבי השנייה. שמות התורמים הונצחו באַמְנוּת. פה שולט קור נעים וְשִׁקֵּט עמוק, פסיעות של מבקרים דתיים שנכנסים ובכי ויבבות מרגשים של מתפללים ומתפללות, מפרים את השקט הזה. בין לבין, מספר לא מבוטל של להבות קטנות מהבהבות באור כחול אדמדמם, הלהבות של נרות הנשמה המודלקים שוב ושוב, בלי הרף, על גבי מנורת תקרה אדירה, הנוטה כלפי מטה,

משמיעות קולות של התפצחויות. כל מבקר מוקסם לאלתר בעת כניסתו לחדר הזה, מהאוירה הקדושה ששוררת כאן, "זה שער השמים". מצבת אבן מלבנית ענקית, מסוידת בלבן, מגנה על המקום עצמו, המקום שבו נמה רחל אמנו את שנתה האחרונה.

בפינה אחת עומדת אישה צעירה, שבאה ממרחקים וקיבלה עליה את טרחת הנסיעה, ומשעינה את מצחה החיוור על האבן הקרה של המצבה. היא מתייפחת בלי הפסק בבכי שובר לב וצועקת את בקשתה המיוסרת לתוך האבן, הזוקפת את אוזניה לקראתה. מי יודע איזה כאב סודי הריץ אותה אל מעבר לים, מי מכיר את סודו של לבה הצעיר, הסוד שהיא מפקידה בידי אמנו רחל בחיפושיה אחר ישועה, אולי הישועה האחרונה. הרי לרחל אמנו מוכר כאבם המכרסם של חשוכי הבנים, היא ידעה ייסורים של ציפייה ארוכה מלאת דאגה, היא טעמה עד תום בעיניים אומללות את סבלה של אישה צעירה. בפינה אחרת, על ספסל אבן שמתעגל לאורך קיר אחד, יושבת אישה מבוגרת, נוצרייה, ראשה מכוון למצבה, והיא קוראת את מה שכתוב במדריך 'פֶּדְקֶר' אודות האתר הקדוש הזה, בקול ענייני ויבש של מרצה. היא קוראת לאט ובהדגשה באזני שלוש נשים צעירות, בלי ספק אנגליות, והן מקשיבות לה בדריכות. בעמדי ליד הגאון מחוסט, המתפלל ארוכות ובכוונה עצומה לנגד המצבה, גם אני לוקח אחד מהסידורים המוצעים לנו ברוחב לב, כדי להתעמק בתחינה אחת, שחוברה במיוחד בעבור ביקור במקום זה. אבל שום דמעה אינה רוצה להרטיב את עיניי. האם זו קבלת הפנים הצוננת, האם זה קבוצת האנגליות הענייניות כל כך, המפריעות, שמסתובבות במקום הקדוש הזה כמו במוזיאון למדעי עתיקות? או שמא הַזֵּלְתִי את דמעתי האחרונה אתמול ליד הכותל הקדוש?

כל מבנה הקבר מוקף משלושת צדדיו בשדה קברות ערבי אדיר. לולא משה מונטפיורי, שמתוך מסירות ובראייה למרחוק, הקיף את מקום העלייה לרגל הקדוש הזה במבנה הגנתי, הייתה אמו של העם היהודי מוקפת מקומות קבורה ערביים, וכמעט לא יכול היה אף לא יהודי אחד להיכנס לכאן ולמצוא עידוד נפשי. לצערנו, מצבה של מערת המכפלה שונה. אנחנו פונים לכיוון היציאה. הרי היום אנחנו רוצים עוד לערוך ביקור קצר בבית לחם, שבה ישב דוד המלך בשבע השנים הראשונות למלכותו, ולאחר מכן לעצור, בלב הולם ובנפש שבורה, אצל יְמִיתִי חֲבֵרוֹן.

בית לחם

אין עוד חלקת אדמה בעולם, שבה על שטח צפוף מאוחדים בשמחה שפע של אתרים מיוחדים, אתרים קדושים, ששמותיהם מוכרים לנו מימי הילדות המוקדמת, כמו אדמת ארץ ישראל המקודשת. רק עלינו בחזרה על ה"אצן" הנוחר שלנו ואחרי דקות אחדות של נסיעה מקבלת את פנינו "בית לחם יהודה". נראה שהיה קיים "בית לחם" נוסף. זיכרונות מההיסטוריה היהודית מתעוררים בנו, ספוגים בהווי של חיים תוססים, חיים שבמרכזם עומדים ענקי רוח כמו: דוד המלך, נעמי, רות המואבייה. כמעט אפשר לחשוב שהמאורע המשמעותי כולו אינו בזמן הנכון, כאילו כל זה כבר היה לנגד עינינו, וכרגע מתרחש שוב מפגש שעליו חלמנו. במפגש הזה אנחנו כשיכורים המתעוררים משינה עמוקה, שהתנתקנו בה מהחיים, ופותחים לרגע את עפעפינו הכבדים כדי לזהות באמת, לראות באמת.

אבל המראה של בית לחם של ימינו אינו משמח אותנו בתור יהודים. המחזה של אתרים רבים מדי על אדמת אבותינו הקדושה השייכים לדתות זרות, מעורר בנו כאב. בגאווה מזדקפים להם, דווקא בבית לחם, כנסיות ואתרי עלייה לרגל מפוארים של העולם הנוצרי. סביב לַגְנו היהודי, שהתחמם במשך אלפי שנים באהבת ציון, נושבת רוח קרה וזרה. בלי לעזוב אפילו לרגע קצר את גוף הפלדה ההגנתי של "סוסנו", אנחנו מנסים להתעלם מהקולות המתחננים והמאנפפים של ערבים נוצרים, הנדחפים ליד מכוניתנו, כדי להציע לעולי הרגל הזרים ספרי תפילה קתוליים, צֶלְמִים קטנים, ועוד חפצי דת למזכרת.

הנסיעה חוזרת במהירות למסלולה - לכביש הראשי, ובפנייה לכיוון חברון.

בחברון

לפני כניסתנו לחברון החלטנו לאתר את מערת המכפלה, את קברי קרבנות הפוגרום, ואת אלון אברהם. לצערנו, על אלון אברהם נאלצנו לוותר. דרכי ההגעה היו צרים מדי בעבור רכבנו הגדול. בשלב מאוחר יותר לא הצלחנו לנסוע ביחד מצפת למירון מאותה סיבה, ונאלצנו לדאוג לכך שנגיע לשם בקבוצות של שלושה ושל ארבעה, ברכבים קטנים שְׂכוּרִים. היה זה, פחות או יותר, החיסרון היחיד שהביאה אתה נסיעתנו בחבורה גדולה, אבל בחברון לא רצינו להתחלק לקבוצות קטנות מטעמי בטיחות אישית. מרגע שנכנסנו לעיר הזאת לראשונה

ועד עזיבתנו אותה, לא הצלחנו להשתחרר מההרגשה המעיקה, המובנת מאליה, של סכנה המרחפת באוויר (שנתיים וחצי לאחר מאורעות תרפ"ט. ש.ג.ב.).

כשהגענו לשטחה העירוני של חברון, נשמע קול לידי: "עיר הדמים...". מרוחק קמעה מהכביש וממוקם בין גינות, כבר מתגלה לעינינו בצד ימין בניין אבן לבן. מדרגות אבן עם מעקה מובילות לחדרים שנמצאים למעלה. אימה נראה אחזה בי, עת שנודע לי כי לפני שלוש שנים עוד בקע מהאולמות המיותמים ומהחלונות המוגפים ערבוב קולות מוכר, שירת הגמרא הקדושה של בחורי 'סלבודקה', המתמידים של ישיבת "עץ חיים". עכשיו הוא נדם באופן טרגי, "כי עלה מוות בחלוננו, בא בארמונותינו, להכרית עולל מחוץ, בחורים מרחובות".

מאחורי החלונות האלה הסגורים כעת, התרחשו אותן מחזות של זוועה ושל מוות, מחזות שהטביעו באותיות של דם את היום ההוא שבחודש האבלות, חודש אב, עמוק בזיכרוננו הכאוב. כמו זאב טורף, הפורץ לתוך עדר החונה בשלווה, כך פרצה בשבת האומללה ההיא הפנאטיות הצמאה של כנופיה ערבית פראית ומוטעית לתוך אוהל התורה השלן. הבחורים, שלא חששו, שכמעט לא התנגדו, נגדעו בגרזנים ובפגיונות, בהשתוללות עיוורת, ליד שולחן לימודם. יחידים נמלטו ממרחץ הדמים כשהם מתחבאים חצי מעולפים תחת הגופות המפרפרות של חבריהם הגוססים והקטועים, שעות אחרי שיכרון הדמים הזה שבו שרדו תוך סכנת חיים מאיימת, כדי להגן על הגוויות היקרות. בהיעדר אפשרות אחרת קורעים החברים את חולצותיהם ומעיליהם לרצועות כדי לפנות את המטען היקר להם: חלקי בשר, איברים קטועים... באולם הכניסה המוצף באור של "בית היתומים דיסקין" תלויה תמונה גדולה של איש צעיר, המחייך באצילות, בעל עיניים מלאות נעורים, מלאות נשמה: קרבן אחד! אני מהרהר ברגע זה בתמונה הזאת, ששופעת עצמה, שחדורה ביופי רוחני, כי לבי הפצוע אנוש מתכווץ מהמחזה הזה של חורבן התורה. בין הקדושים האומללים היו גם בחורים מן הישיבה הליטאית המפורסמת טלז. בשעתו, כשהם עברו לפה, נלהבים מאהבת תורה ומאהבת ארץ ישראל במידה שווה, וכל מי שנשאר מאחור עקב אחריהם בעיניים מקנאות, הייתי גם אני בין אלו שנפרדו מהם לשלום. ועכשיו, הסוף הנורא הזה! "בהדי כבשי דרחמנא למה לך" - לעולם לא נרד לעומק סודותיו של הקב"ה.

אנחנו מתקדמים ברחוב לאט. ערביות מחברון בעלות פיסה לבנה אופיינית

על הרעלה עוברות לידנו. מבטי מלא השנאה פוגש בהן. ייתכן שלא בצדק, אבל כרגע, בעיר הזאת של נערים רוצחים, כולם שנאים עליי. לפתע מוקף האוטובוס שלנו בילדי תלמוד תורה יהודים. מכל הכיוונים הם נדחפים בהתרגשות סביב הרכב שלנו, הם קראו את הכיתוב העברי על הרכב. "יהודים?" הם קוראים ברטט כשיכורים, ואנחנו - מופתעים ונרגשים - משיבים להם בחביבות: "כן! יהודים". כבר שבועות אחדים לאחר הפרעות חזר יהודי חברונאי יחיד ואמיץ. תוך זמן קצר באו אחריו כמה משפחות ספרדיות. מהר מאוד נערכו אנשים מירושלים לייסד בית ספר יסודי יהודי. יש שגורסים שה"חטא" של הקהילה היהודית בחברון היה, שהם אמנם דאגו לחינוך הנוער הבוגר יותר, אבל לא דאגו לחינוך יהודי לקטנים ולקטנים ביותר. בלי ספק, העוני של יהודי חברון חמור. אנחנו עוברים ליד ביתו של בנקאי ששמו סלונים. הפופולריות שלו והאהבה שרחשו הערבים כלפיו היו אמורים להעניק הגנה ומפלט למשפחתו ולעוד שלושה עשר בחורים, אבל איזו נאמנות יש במזרח לבעלי קנאות מטורפת? שישה עשר אנשים נטבחו באכזריות בבניין הפינתי הזה. את האב הקשיש, שאך הגיע מירושלים לשבת והתארח אצל בנו, מצאו עטוף בטליתו, עודנו יושב על כיסא, באותו מקום שבו סכין ערבית פגעה בו למוות. ערבים שעוברים במקום מבינים היטב מדוע אנחנו הזרים מסתכלים כלפי מעלה על הבית הפינתי הזה, מתלחשים בינינו.

הגענו לשוק של חברון, כולם יורדים. כאן מברך אותנו השוטר היהודי היחיד, עד ראייה לפרעות, ומציע את עזרתו בחפץ לב, מוכן להראות לנו את הדרך למערת המכפלה.

תוך זמן קצר אנו עומדים רועדים ומתייפחים ליד המקום המעורר יראת כבוד, מקום קבורתם של אבות העולם, של האבות הקדמונים הקדושים: אברהם, יצחק, ויעקב.

מערת המכפלה

למערת המכפלה מגיעים דרך מעברים מקומרים ושבילים צרים. מי שחושב למצוא שם מערת קבורה הדומה לקבר הסלעי המרשים שחצוב בהר ונקרא "קברי המלכים" בירושלים, או מערת קבורה מוגבהת כמו של הלל במירון, ימצא את עצמו מאוכזב מאוד. לא ניתן למצוא עקבות של מערה. מעל קבריהם הקדושים מאוד של אבותינו הקדמונים, החצובים לתוך הסלע, הקימו הערבים

מסגד אדיר הנישא לגובה. הם הקימוהו מתוך יראת כבוד ויראה דתית למקום - האתרים הללו קדושים גם להם, וגם לשיטתם אין רשות לנגוע בהם. הבניין רב הרושם הזה מגן בחומותיו הענקיות והחזקות על קדושתם של מקומות הקבורה הייחודיים הללו. (כנראה, המבנה של מערת המכפלה היה קיים כבר בתקופה הרומית. ש.ג.ב.) דרך שער אבן מקומר נכנסים לתוך סמטה צרה שדומה לנקרה. מצד שמאל, מתרומם לו קיר עצום של המסגד, מימין, השטח סגור בחזיתות של שורת בתים ערביים. הסמטה הצרה הזאת תפוסה לגמרי על ידי מדרגות אבן נמוכות. אלו מובילות לחדרים העליונים של המסגד. ייתכן שיש ארבעים מדרגות. ידוע ש"כופרים" כגון יהודים ונוצרים, רשאים לעלות עד המדרגה השביעית בלבד. קיסר גרמניה באחד ממסעיו במזרח, כך מספרים, דרש כניסה חופשית למערת המכפלה בהציגו כתב המלצה של הסולטן. "להיכנס - בוודאי תיכנס", אמר לו השומר, "אבל שתצא משם... - זאת איני יכול להבטיח". התשובה המאיימת הזאת נטלה מהקיסר את החשק לבקר שם.

מה עושה עתה יהודי הנמצא במקומם של אבותיו הקדושים ומתכוון לתפילה? הוא מטפס במעט המדרגות המותרות, מסב את פניו שמאלה לכיוון הקיר, וסוגר את עיניו. מחשבה אחת ויחידה מציפה אותו: "מה מסתתר מאחורי הקיר הזר הזה ומתחתיו?". ביתר עוז זורמות מילות התפילה מהשפתיים, "אלוקי אברהם אלוקי יצחק ואלוקי יעקב... וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה". על המדרגה השביעית כבר תפס לו ערבי עמדה ברגליים מפוסקות. "אנו מבינים! עד כאן ולא עוד!" מאחורינו עומד שוטר ערבי עם אספסוף ערבי בוהה ועצבני. אנחנו מרגישים פה כמו במלכודת עכברים. מימין ומשמאל חומות, מלפנים המדרגות האסורות, המאיימות, ומאחורינו שער האבן הצר. "צריכים רק לסגור אותו וכבר ניתקע במלכודת." אלו הן המחשבות שמתרוצצות באוויר של חברון בימינו.

המצב הבלתי נעים הולך ומחמיר. בתוך ריבועי האבן של הקיר נמצא סדק פעור ורחב, שנוצר בדרך הטבע או בידי אומן, שחור ומפחיד הוא נפער בעומק הקיר. לתוך הבקיע הזה, שכנראה, בהמשכו לכיוון מטה הוא פונה אל הקברים הקדושים, מכניסה את ידה, לפתע, דמות חומה ורזה בעלת תווי פנים יבשים, לראשה תרבוש אדום. ידה וזרועה, עד בית השחי, נעלמים לחלקיק שנייה בעומק. משיכה! היד נגלית שוב. היא מחזיקה בערימת פתקים, קטנים וגדולים, חדשים

ועתיקים, הזרועים באותיות עבריות. אלו הם 'קוֹיטְלֶאך' - פתקי משאלות ובקשות של יהודים מכל העולם. עליהם כתובים דאגות מכרסמות, תקוות בוערות, ייאוש מאיים, חרטה ורגשי אשמה של אלפי אלפי עולי רגל יהודים דתיים מכל הארצות ומכל האזורים שבכדור הארץ.

האיש מנפנף כעת לנגד עינינו בידו המלאה בפתקים הקדושים הללו וצועק: "שְׁמָשׁ! בקשיש!" הוא מציג את עצמו, אפוא, כשמש יהודי של המערה, ודורש תמורת זה את שכרו. הפתקים המכוסים באותיות עבריות אמורים לשמש לו תעודה. אנחנו כבר מתכוננים להתחשב בשפת הסימנים החד משמעית הזאת, אולם, יהודי מקומי לוחש לנו בחיפזון: "לא לתת כלום! ערבים!" ההתראה הקצרה הזאת היא בדיוק מה שהיה חסר כדי להחריף את מצב רוחנו ולעשותו עצבני עוד יותר.

את הדורש הנמרץ דחינו בתוקף ובהחלטיות. אולי הוא אחד הרוצחים? ייתכן שאותה יד, מגואלת בדם יהודי של חפים מפשע. האיש זורק את הפתקים לפני רגלינו בזעם. צעקות ורעש נשמעים מכל הכיוונים. האיש הרזה מרים את זרועו לגובה באיום, השוטר הערבי מתערב, גם הוא מתחיל לצעוק. שברי קולות זרים מצטלצלים באוזנינו. גם נשים ערביות, תינוקותיהן בחיקן, משמיעות את קולן. המצב הזה נדמה לנו מפחיד, מאיים.

אנחנו במבוי סתום, בתוך חברון! קבוצת המתפללים מתפזרת די במהירות. רק רצון אחד ממריץ אותי: החוצה! לצאת מהפינה הזאת! לאזור פתוח! לרכב שלנו! רק אדם אחד נשאר... כאילו המאורעות הלוהטים מסביב לא נגעו לו כלל. שקוע עמוק בתוך עצמו, כנעדר מעולמנו, עומד הרב מחוסט והוגה לאטו את תפילתו, מדגיש באהבה כל מילה. הוא עומד כאן ליד מערת הקבורה של האבות, שליח ציבור של קהילה יהודית גדולה. אלפי אחים יהודים, הנאבקים ונלחמים במצוקות הזמן, מתפללים, מייבבים ומתחננים דרך פיו, "שלוחי מצווה אינן ניזוקין", מה יכול לקרות לו בשעה שהוא מבצע את שליחותו הקדושה!?

מיהרתי דרך השער והבטתי אחורנית בלי הרף על המתפלל הגדול. לא רציתי להמשיך עד שיצא הפיקדון הקדוש הזה מאזור הסכנה. סוף סוף, הוא פונה ללכת. אני ומלווי, סוחר מפרנקפורט, נושמים לרווחה בהקלה... אנחנו חוזרים מאושרים לביתנו הנייד. בחיפזון תופס כל אחד את מקומו, כאן אנחנו חשים

בטוחים יותר. אחר הצהריים כבר מתקדם לעברנו בצעדים גדולים. החום של שעות היום מפנה את מקומו לאוויר הקריר של הערב. הרי, בעצם, חברון שוכנת בהרים. אחדים מאתנו רוצים לשוב הביתה, זאת אומרת למלון שלנו בירושלים. אבל רוב האנשים, ובהם אני, אינם רוצים לעזוב את חברון בשום פנים ואופן, לא לפני שיערכו ביקור אצל תלי הקבורה הטריים, אצל העדים למהומות אוגוסט. בית הקברות ממוקם בקצה העיר על ההרים שמסביב. הדרך המפרכת מובילה אל מעלה ההר מעל ערמות חצץ.

אנשים מספר ובהם רופא מבוגר מקונסטנץ, שאותו ועוד שלושה גברים אחרים שכנעתי להשתתף במסע הגדול הזה, נשארים מאחור בתוך הרכב. כל האחרים, עם הנהג היהודי המשמש מדריך, מתחילים לנוע. עוד מצטרף אלינו יהודי עני מחברון, שומר המתים וגם שומר המפתח לשער הברזל הגדול של בית הקברות. כידוע, בעבור קרבנות הפוגרום הוקם בית קברות נפרד, שעלותו אלף לירה שטרלינג. בית הקברות הוא בעל גדר ממלט הדומה לחומה, ובה נעוצים מוטות ברזל חזקים, גבוהים וחדים, מעוקמים כלפי חוץ, נוצר כאן רושם של מבצר קטן ומאיים: כאילו הנפטרים - גם הם צריכים הגנה מאכזריות האויב. בתוך אזור הקבורה עומדים עצי זית אחדים. הזית בְּשָׁמְנוֹ הַזֶּה והזהר היה, מאז ומתמיד, סמל לאור התורה, סמלו של הלומד הנלהב היושב על יד מנורת שמן. הצעירים של ישיבת חברון הקדושה ישנים כאן בשורות ארוכות של כאב, צעירים שעשייתם הקדושה נקטעה בפריחתה הראשונה.

אצל ישני חברון

בעלייה לקבריהם של קרבנות הפוגרום עוברים ליד בית קברות עתיק. לצערנו, הוא נמצא במצב עגום, במצב של חורבן. אין זכר לחומת שמירה. בירושלים נוסד בשנים האחרונות ארגון, שחרט על דגלו: "שמירת מצבות וקברי צדיקים בארץ ישראל וחידושן". הארגון בניהולו המוצלח והנמרץ של רבי יחיאל מאיר מורגנשטרן מלודז' (לאחר מכן היה אדמו"ר 'קוצק' בבני ברק. ש.ג.ב.), נכדו של האדמו"ר הזקן מקוצק זצ"ל המפורסם. הרב מורגנשטרן נסע אתנו בדרך חזרה. בעזרת חבריו שהם בעלי השפעה ובכוח שכנוע מלהיב הוא מתכוון לִפְתֹּחַ גם בפולין מקורות סיוע חדשים בעבור מפעלו הקדוש. ברם, את משימת חייו, שהיא כולה הקרבה עצמית ומסירות לזולת, יכול הוא ליישם בארץ ישראל

רק באמצעות מלחמה פנימית קשה. זאת מכיוון שמנהליהם של ארגוני החדש הגדולים וראשיהם של בתי היתומים הם מתנגדיו העקשנים. הם חוששים, בעקבות הצלחת התעמולה שלו בעבור המתים, שיצומצמו הכנסותיהם הכספיות בעבור החיים, צמצום נוסף, דבר שיהיה בלתי נסבל במצב הכספי הקיים, מצב שהוא כבר נוראי עקב המשבר בעולם. אבל רבי יחיאל, במרץ, שניזון מלהבה של רגשי דת עמוקים, רודף אחרי מטרתו האצילית והטהורה: להתמסר בעבור כבודם של המתים הגדולים והקדושים הנמים באדמה הקדושה של ארץ ישראל. הוא עושה זאת באמצעות ויתורים גדולים במישור האישי והכספי - הוא עצמו כבר תרם מאות רבות למטרה נעלה זו.

הוא סיפר לי בשפתיים רועדות על ה"חרפה של העם היהודי": בהר הזיתים בירושלים נמצאת מערת קבורה גדולה המסתירה בתוכה שלושה גדולי ישראל, שלושה גיבורי רוח: מרדכי בן הלל, התלמיד העילוי של רבי מאיר מרוטנבורג (מהר"ם), שפרושו על הגמרא מודפסים לצד כל הוצאה של הרי"ף; רבי קלונימוס הגדול, אחד מבעלי התוספות, בוגר הישיבות המפורסמות של בעלי התוספות בצרפת; ור' עובדיה מברטנורא, שפירושו על המשנה ידוע ונלמד בכל מקום, פירוש הברטנורא למשנה הוא כפירוש רש"י לגמרא - שלושתם קבורים שמה. אבל על החלק הזה של הר הזיתים השתלטו הערבים במשך עשרות השנים שעברו, מכיוון ששום אדם לא דאג לו. נכון לשעה זו משמשת מערת הקבורה של שלושת המורים והמאורות בישראל צריף לחמורים של ערבי, אין כניסה לשום יהודי לאתר הקדוש הזה. הגזלן הערבי דורש חמש מאות לירה לשחרור המקום. ניתן להודות בכאב, שמעל גבעות הקבורה של מורים ומנהיגים אחרים של עמנו, שמפיהם אנו חיים, זורמות תעלות ביוב מצחינות של בתי מגורים ערביים.

אף אחד לא מחה ברגע הנכון. כך נוצרה במשך השנים מעין "חזקה" של הערבים על השימוש במקומות הללו. אלו הם רק שניים מתוך מקרים מצערים רבים. אבל את הכתם הזה, שמכתים את דגלו של עמנו, רוצה הרב מורגנשטרן למחות בעזרת השם יתברך. גם בחברון הוא פועל בעבור כבוד המתים.

בבית הקברות ההרוס לגמרי, שאנו עוברים בו כעת, מתרוממת מצבה אחת ויחידה, השייכת לקבר של מחבר הספר המפורסם "ראשית חכמה", תלמידו של האר"י הקדוש הידוע, חבר ה'חֲבֵרָא קְדִישָׁא' (החברה הקדושה. ש.ג.ב.) -

קבוצת אנשי סוד וקבלה קדושים, שהתלכדו סביב המקובל הגדול של המאה השש עשרה בצפת. הקבר הזה הוקם מחדש. מעל קברו של ה"ראשית חכמה" אנו מוצאים את מערת הקבורה של ישי, אבי המלך דוד, וכמו כן - את מערתו של התלמיד חכם העצום, שר צבאו המיומן של שאול המלך, אבנר בן נר. זרועו של יואב הנוקמת את נקמת דם אָחיו, הכתה אותו למוות. גם אחיו הצעיר של כלב בן יפונה, עתניאל בן קנז, שהביא לישראל ארבעים שנות שקט משוטו של פושן רשעתיים, גם באחד הכוכים את שנתו האחרונה. עוד כמה צעדים ואנו עומדים ליד שער הברזל בכניסה למקום מנוחתם של קרבנות הפוגרום, שנבנה לא מכבר. הרב מורגנשטרן הנאמן, שאינו יודע לְאֹת, שדואג תמיד, מעורב גם בעניין הזה. נצרכה מצדו התערבות החלטית, חוזרת ונשנית, עד שבסופו של דבר הוקם מקום קבורה מכובד ובטוח בעבור הקרבנות האומללים. כששת אלפים לירה שטרלינג זרמו אז מכל העולם בעבור נפגעי הפרעות, ובכל זאת, במשך כמה שבועות ארוכים ומפחידים המתים של חברון שהוטמנו באופן זמני בלבד, היו תחת איום של שודדים בדמות קנאים פראיים ושועלים תאוותניים. סוף סוף, ניצחו מורגנשטרן ועוזריו האמיצים.

זהו בית קברות מכובד, הפותח את שעריו ברגשי אימה בפני הנכנסים אליו. קודם נתקלים בשמונה עשר קבריהם של בחורי הישיבה, שהושכבו זה לצד זה בשורה ארוכה. מעל כל קבר יש אבן בטון אדירה בצבע לבן צהבהב, הסותמת את כל אורכו. בראש כל קבר ניתן לקרוא באותיות עבריות מוזהבות, הכתובות על שיש שחור, את שמו ומוצאו של הנפטר. לבי מפרפר בקרבי, עת שעניי עוברות בחרדה על כל המצבות לאורכן, מחפשות את שמותיהם של בחורי 'טָלָז', של חבריי היקרים, זיכרונם לברכה, חרף החשכה המחלחלת לאט. לאחר שמונה עשרה המצבות אנו מגלים את המצבה התשע עשרה. היא בולטת באופן ניכר בגלל צורתה הגיאומטרית השונה. כמוכן, כל האחרות הן, מלבניות וארוכות במקצת, מכיוון שהן מכסות את אורך הקבר. אבל הקבר הזה כמעט מרובע. אני מתכופף כדי לקרוא, וקורא בזעזוע את הכתובת המוזהבת: "הבגדים והדם של ההרוגים", ומעליה חקוק פסוק מכתבי הקודש, המדבר על "הדם הטהור של ילדים שנשפך" ומסתיים במילים "וּכְפָר אֶדְמָתוֹ עִמּוֹ", כלומר: "יהי רצון שהאדמה הקדושה תכפר על עמו". לא מילה של האשמה! לא קללה לרוצחים! בלי גערה לחיים! רק צעקה נוראה לאלוקי הרחמים, שישלח, סוף סוף, את המושיע, את "גואל הצדק" לעדת יעקב, שעשיו וישמעאל רודפים אותה. קצת יותר אחורה

מתחברים קבר לקבר: נשים, ילדים, תינוקות, גברים! על כולם מכביד המשקל של מכסה הבטון, על הגוף ההרוס והמדמם. חמישים ותשעה קרבנות פוגרום שוכבים כאן ביחד. קהילה קטנה שהתאחדה במותה, בגורלה המשותף העקוב מדם.

יהודים מחצי העולם: אמריקאים, ליטאים, פולנים, ארץ ישראלים. במוות - חברון וניו יורק מושיטות יד זו לזו. מזועזעים עד עמקי נשמותינו אנחנו חומקים החוצה זה אחר זה, ושוב דרך הקברים הקדמונים במורד ההר. גם בלבנו לילה.

לעולם לא נשכח אותם, את יִשְׁנֵי חברון!

המתח הנפשי במשך נסיעתנו היה בלתי רגיל. בסוף כל יום היינו מותשים מהחוויות הרוחניות יותר משהיינו מותשים מהמאמץ הפיזי של הנסיעה עצמה ומההלוך-ושוב הרצוף. בדרך הטבע, אנשים בעלי מזגים שונים זה מזה מושפעים באופן שונה כאשר הם חווים חוויות רוחניות. אלו שהם בעלי מיתרים עדינים יותר - אלו שהם בעלי נטייה דתית חזקה - מרגישים התעוררות בעמקי נפשם, זה מוציא אותם משלוותם. אחרים, נתפסים רק באופן שטחי. עייף ככל שהייתי, כשעליתי על יצועי, שהיה מצויד בראשו ברשת יתושים עשויה מאריג עדין ובעלת קיפולים רחבים, בדרך כלל, לא השגתי את השינה המיוחלת. כשסוף סוף, הפיל "שר השינה" ברחמי שינה על עיניי, אז באו אחריי, גם לממלכת החלומות, כל המאורעות המרגשים של היום. האם פלא הוא שהשינה הייתה לעתים קרובות נטולת הכוח המחיה והמחזק שלה?!

לים המלח

התכנית ליום המחרת כללה נסיעה לים המלח וליריחו. אנחנו עוזבים את העיר, ופונים קודם כל לכיוון מזרח. הנסיעה מתנהלת לאורך חומת העיר הישנה עם מגדליה וצריחיה מעוררי הרגש. ליד מערת צדקיהו אנחנו יורדים. זו היא מערה אדירה מאבן גיר, והיא יורדת באופן מפחיד עד עומקו של הר הבית. התקרה הנמוכה מושחרת מפיח של אלפי נרות שעווה. גבוה מעל הכניסה מוצג שלט מרגיע, מוזר שהוא נכתב בעברית בלבד: "לשומר הערבי אסור לקחת כסף ממבקרים". בחושך מוחלט ובאופן מאיים נפער הפתח, לעבר עומק המדרדר ומצטמצם בהדרגה. פרוזדור תת-קרקעי הוליך מארמונו של צדקיהו למערה זו. הייתה יציאה ממנו באזור יריחו, למעשה, הראו לנו אותה לאחר מכן. כשסוף

סוף, צלחה לבבלים ההתפרצות לעיר, ברח מלך יהודה האומלל עם פמליה מצומצמת ועם בניו דרך יציאת החרום הנסתרת הזאת. אבל מה' הייתה נפילתו. הוא אטם את אזניו לאזהרותיהם של הנביאים, ולכן ה' ייעד צבי, שרץ מעליו בכיוון המחילה, ועורר את יצר הצייד של הרוכבים הפְּשָׁדִים. כשצדקיהו הגיע לסוף המערה וחשב עצמו בטוח, החל למעלה הצייד הפראי. כך השיגה את המלך הגזרה הנוראה שנגזרה עליו: הוא ראה את בניו מתים ואז נלקח ממנו כוח ראייתו. מול מערת צדקיהו נמצאת "חצר המטרה" הידועה לשמצה, חצר הכלא, שחומותיו הגבוהות היו אמורות לקבור חיים את ירמיהו מבשר הרעות. שם גם מראים אבן, שעליה ישב הנביא המתאבל לאחר נפילת ירושלים ועליה התחיל את הקינה שוברת הלב על ציון הקדושה.

נסיעתנו נמשכת הלאה, לאורך חלקה של חומת העיר שמסתיר את מקום המקדש, מעבר ל'שער הזהב'. 'שער הזהב', שהוא בעצם שער כפול, פורץ פתח דרך מגדל אדיר הבנוי בתוך החומה, מרובע ומצויד בפתחי ירי. יש סיפור מיוחד, הקשור לשער המקומר הזה. דרך השער הכפול הזה, כך אומרת המסורת, ייכנס יום אחד משיח בן דוד, הגואל האלוקי המיוחל של היהודים. כדי למנוע, ככל האפשר, התפתחות בלתי רצויה זאת, אטמו המוסלמים את השער לגמרי. לא הרחק משם נמצא דבר מעורר עניין, שקל להחמיצו. את התגלית הזו גיליתי הודות לאדיבותו של נהג האוטו: האוסמן. הוא חבר בחברת אוטובוסים יהודית תל-אביבית 'המהיר', ולצערנו, רק אחד מהמעטים שמקדשים את השבת במקצועם הקשה. כל הנוסעים אתנו חיבבו אותו ממש, בשל אופיו המסור והצנוע. משתתפים אחדים פעלו מתוך דחפם לחפש דברים מעניינים, דבר שאינו מלהיב אותי במיוחד, ובחנו בדיוקנות בית לוויית נוצרי. בינתיים, האוסמן הסב את תשומת לבי לאבן מרובעת בחומה, שבולטת במוזרות מבין האבנים המקיפות אותה בגלל היותה חלקה. "האבן הזאת", כך מספר האוסמן, ואני מקשיב בדריכות, "נמצאת בקו ישר בדיוק מול הר הזיתים, שם משתרע כידוע בית קברות אדיר, עתיק, ופופולרי מאוד בימינו. בקשר לפסוקי הנבואה של זכריה (י"ד, ד'): "ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים, אשר על פני ירושלים מְקָדֶם" קיימת אמונה עמוקה: שמכל מִתִּיָּהּ של ארץ הקודש, המתים של הר הזיתים יהיו ראשונים לקבל את רחמי ה' שבתחיית המתים, ולקום מקברם. אז תוליך דרך צרה ופלאית מהר הזיתים ישר להר הבית, לבית המקדש שיוריד האלוקים מן השמים לארץ, בנוי מאש, ולא יוכלו להחריבו לעולם. נקודת המוצא של הגשר

האלוקי הזה תהיה בהר הזיתים. ברם, נקודת הסיום, תהיה האבן הבולטת הזאת, שמקומה בקו ישר ממול. רק צדיקים אִמְתִּיִּים יוכלו לעבור את הדרך האווירית המסוכנת הזאת בשלום, אבל אלו שלא יזכו, יִתְקַפוּ בסחרחורת ויתנפצו בעומק את כל זה מספר האיש היהודי הפשוט. בינתיים הצטרפו אלינו שוב גם האחרים. אבל את ה"מציאה" שלי, שהרווחתי בינתיים, אינני מעוניין להחליף ב"קניין" של האחרים, בשום פנים ואופן.

הנסיעה נמשכת הלאה. לא עובר זמן רב וגם "רגלינו עומדות בהר הזיתים", אמנם רק באמצעות רכב ה'ריאו' החדש שלנו.

הממשל האנגלי הקים חומות הגנה גבוהות משני צדי הכביש הזה, החוצה את שדה הקברות היהודי הרחב. לצערנו, העדר חומה בצדדיו האחרים של בית הקברות הייחודי הזה, גרם נזקים חמורים. על זה כבר הרחבנו למעלה בעניין המאמצים של ה"ארגון למען שמירת קברים".

מתוך עמק קדרון בצד ימין מקדמת את פנינו מצבת 'יד אבשלום'. בספר שמואל נקראת הירידה הזאת "עמק המלכים". שם נמצאים גם קבר הסלע של הנביא זכריה המקושט בעמודים, וגם האבן הספוגה בדם, שעליה רצח נבוזראדן, "השוחט העליון" והתליין האכזרי של המנצח הגאה מבבל, את העילית של הכוהנים, את אצולת הסנהדרין ואת גאוות הנוער מיהודה, וזאת כדי לפייס את הדם הרוותח והמקטרג של הנביא הנרצח. יד אבשלום, מצבת הזיכרון היקרה, שכפי המובא בספר שמואל (ב', י"ח, י"ח) הקים לעצמו עוד בחייו הבן השאפתן של דוד בגלל היותו חשוך בנים, כדי ששמו לא יישכח, נושאת היום את שמה שלא בצדק. ה"יד" האומנותית, שהסתיימה בצורת כדור בחודה של המצבה, סמל ל"יד החזקה" של הבונה (ראה מלבי"ם, שמואל א' ט"ו, י"ב) - נשברה. לפי מסורת אחת לקח אותה נפוליאון, השודד הגדול, לייפות את אוצרות 'מוזיאון הלובר'. לפי מסורת אחרת הוא ציווה להורידה בירי, כששמע את סיפור המרד של הבן באביו. הוא הסביר בכעס: "בן כזה לא צריך יד". אולי שתי המסורות אמת: קודם כל הוא ירה בה ואז לקח אותה אתו (בפשטות לא הייתה על המצבה שום יד, אלא המצבה עצמה היא יד זיכרון. ש.ג.ב.).

יש בכביש פנייה חדה מזרחה, ואחר כך הוא נמשך בכיוון דרום מזרח. המכונית מתגברת על הפרש הגובה שבין ירושלים לים המלח, הפרש של בערך אלף ומאתיים מטר, תוך פחות משעתיים. הדרך נמשכת על כבישים מתפתלים

ותלולים, אין סופיים, היורדים במהירות דרך מדבר יהודה הקודר, שמורכב מגבעות חול גבוהות. "מעלה אדומים" (יהושע ט"ו, ז; י"ח, י"ז) - קבוצת גבעות שצבע אדמתן אדום, מקרבת אלינו את הימים ההיסטוריים הרחוקים של יהושע, ואת גבולות הנחלות של השבטים יהודה ובנימין. גִּלְגָּל, שעליה שמעו תכופות בהיסטוריה היהודית הקדמונית, שוכנת לא הרחק משם. אנחנו עוברים דרך עמק צר. לפני שבועות מספר עצרו בו שודדים בדואים בשעת לילה שיירה של ארגון מיסיון, שהייתה מורכבת מחמש עשרה מכוניות, ושדדו אותה. מאז תוגברו סיורי המשטרה ותחנות השמירה. זה לא היה נחמד במיוחד מצד האוסמן החביב לדווח לנו על התקרית הזאת בדיוק ברגע זה וליד זירת הפשע עצמה. אנחנו מעיפים מבטים מפוחדים לעבר המאורות שבהרים ולעבר שְׁבָרֵי הסלעים, שמקיפים את הדרך. לפתע, בצד שמאל באמצע המדבר, מבחינים בשלט גדול: "פני הים". זוהי מחווה נחמדה מצד "ארגון למען ארץ יפה" הארץ-ישראלי. הכיתוב הזה מציין לתייר שמכאן ממשיכים מתחת לגובה פני הים. הרי המקום שקרוי "הים המת" - 'ים המלח', יעד נסיעתנו להיום, הוא הנקודה הנמוכה ביותר על פני האדמה, הוא שוכן שלוש מאות תשעים וארבעה מטר מתחת לפני הים.

ים המלח

השממה והאי-פוריות של מדבר יהודה, שבו אין עץ, אין שיח ואין עלה ירוק לרענן את העין, שבו אין קול ציפור לעודד את האוזן, הן הן המבשר השקט - אך החודר של "הים המת", "גוויית המים" הגדולה, כפי שכינה אותו, בצורה קולעת, נוסע אחד מאתנו. כל הדגים, שהמים המתוקים של הירדן שוטפים לתוך ים המלח, גוועים תוך זמן קצר ביותר. אין אפילו צמחייה דלילה להחיות את החוף החשוף. כביש מושלם וישר מוליך לאורך תשעת הקילומטרים האחרונים, דרך נוף משעמם ושטוח. אותה חברה מבטיחה, שרכשה מאת הממשל האנגלי רישיון לניצול אוצרות האשלגן והמינרלים של ים המלח, מתחזקת היטב את כל הדרך, ובפרט את החלק האחרון הזה שחודש רק לאחרונה. בעל החברה הוא יהודי, וגם חמישים אחוז בדיוק מארבע מאות העובדים הם יהודים. גם כאן, כמו בכל המושבות ובכל המדינה, השבת היא יום המנוחה הרשמי. היהודים מקבלים משלוחים של בשר כשר. הטבח היהודי, פולני דְּבֶרֶן בעל חן מיוחד, ביקש לו את העבודה הזאת ללא היסוס, אחרי שאיבד את תעסוקתו הראשונה בבניית כבישים. כנראה, למורת רוחם של הממונים עליו, הוא היה צריך ללמוד את

העבודה, אבל "ההכרח מסוגל לשבור ברזל"! ועכשיו, כך הוא טוען בחיור, הוא יכול להתחרות בכל אומן בישול בעולם. בכל זאת, לא סמכנו לגמרי על הכשרות, אם לא כן, בוודאי היינו מקבלים טעימה בשמחה.

לפנינו משתרע ים המלח. קרינת השמש המסנוורת גורמת לפני המים המבריקים בצבע כחול נעים, להאיר באלפי צבעים. המים האדירים, המרים, שנעים בקלילות, מכסים את עוון סדום ועמורה, אדמה וצבאים. אי אפשר לראות את סוף אורכו של הים הפנים ארצי. מהצד השני, לרוחבו, מנפנפים חופיהם התלולים של הרי מואב דרך אוויר בהיר וצלול ביותר. שם, בצד השני, אנו חייבים לחפש את הר נבו, שקרבו קיבל את מקום קבורתו של מורנו הגדול, המנהיג האלוף, משה. פירוש עמוק במדרש אומר: מהעמק - נראה קברו של משה על ההר, וכשעומדים על ההר - הוא נראה בעמק. מורנו הגדול עדיין חי בעם היהודי ודרך העם היהודי, את קברו מחפשים... לשווא.

לאחר זמן רב ביצעו הערבים "העברה" מעבר הירדן. הם העבירו את קברו הקדוש של משה, שנקרא אצלם "נְבִי מוֹסָא", לאדמת ארץ ישראל, לא הרחק מים המלח. על המאמינים הוטלה חובת עלייה לרגל "מסורתית" לקברו של משה, בתקופת חג הפסחא הנוצרי. האוסמן שלנו מספר, שהמנהג החדש הזה נבע מפחד, שעולי רגל יהודים ונוצרים, שנוכחים באלפיהם באתרים הקדושים דווקא בפסח ובחג הפסחא הנוצרי, יעשו בכוח שינויים כלשהם באתרים אלו או במקומות אחרים, מכוח מספרם הרב. לפיכך, התקיימה תהלוכת המחאה וההתנגדות היעילה הזאת, ל"נבי מוסא". כל שנה נודדים בעונה זו - ברגל או רכובים על סוסים, בהצגה של פאר חגיגי - כמאה אלף עולי רגל נלהבים, לקבר המאולתר הזה. שום יהודי אינו מעז להיתקל בהמון הערבי הקנאי הזה במסעם. בקהילה שלנו גר יהודי צעיר, שעשה מעשה קונדס פזיז - הוא השתתף בחגיגת נבי מוסא מחופש לערבי. אולם, הוא סיכן בזאת את חייו, בקלות ראש שבלי ספק ראויה לעונש. אם היו מזהים אותו, היה משיג אותו, ה' ישמור, אותו גורל שהשיג את הארמי בזמן בית המקדש השני, כפי שמתארת הגמרא (בבלי פסחים ג:): ארמי הגיע לרבי יהודה בן בְּתִירָא, שישב בעיר הבבלית 'נציבין', ואמר בלעג: "התורה אוסרת על הזר ועל הערל ליהנות מכבש החג בירושלים, אבל אני אכלתי ממנו פעמים רבות בלי שזיהו אותי". "האם אכלת גם מה'אֵלֶיהָ' (זנב שומני), שהיא החלק הטוב ביותר?" שאל אותו רבי יהודה. כאן נאלץ עובד

האלילים לענות בשלילה. כשיצא שוב לכיוון ירושלים, עמד על זכותו ודרש חלק מה'אליה'. אבל כך הוא נכנס למלכודת שהוכנה לו מראש: הוא הסגיר את עצמו וגילה שהוא זר, כי לפי ההלכה, הזנב השומני של הכבש חייב להישרף כליל על המזבח ואסור בהנאת היחיד. מיד חקרו את העניין, והארמי ההוא הוצא להורג. עד כאן דברי התלמוד. בכל אופן, הבדל אחד צף במוחי: הגמרא מספרת על חקירת העניין. אם כן, העניין הובא לפני הסנהדרין (הובא למשפט בפני שופטים. ש.ג.ב.). במקרה שלנו הייתה, בוודאי, הקנאות המתלקחת של המאמינים עושה בו שפטים.

אבל הבה נשוב ל"מת" שלנו. ים המלח נושא גם את השם "ים האספלט", עקב הימצאות גבוהה של החומר "פִּיטוּמֶן" בתוכו. אין רואים כאן קהל שמבלה בחוף, אבל בית מלון על החוף ודאי שיש. מאות גלויות שונות זו מזו - גלויות של הסביבה הרחוקה והקרובה, אוכל ומשקה מכל הסוגים, קריסטלי מלח מרובעים ומבריקים, שמקורם בצד המואבי של המים, וכן, כמובן, רסיסי אספלט שחורים כזפת למזכרת מים המלח - את כל הדברים הנפלאים האלה אפשר לרכוש פה במלון בכסף קטן. במלון הזה, אורח שצלל במי המלח, צריך גם לעבור מקלחת מים מתוקים (המים מובאים מיריחו), אם אינו רוצה לקחת אתו לדרך דלקת עור, או דלקת עיניים כואבת העלולה להיגרם בעקבות חדירת המים המלוחים. גברים מהחבורה שלנו, רצו בכל מחיר להצטלם עומדים בתוך המים, לבושים בבגדי ים, והבטיחו לנו שהמשקל הסגולי הגבוה של המים, שנוצר מריכוז מלח גבוה במיוחד, מונע, למעשה, כמעט לגמרי, סכנת טביעה.

יריחו

אחרי שהשלמנו במזל טוב את כל זה, נמשכה נסיעתנו במהירות ליריחו, עיר התמרים, דרך הצמחייה הטרופית, פרדסי התפוזים ומטעי הבננות הפורחים עד החפירות. פרופסור גסטון חשף חלקית את חומות העיר העתיקה ואישר בזה באופן מובהק את התיאור התנכ"י על הכיבוש בידי יהושע, שריפת העיר ונפילת החומות. גם אם בשבילנו, בכל מקרה, מה שמסופר בתנ"ך אינו מוטל בספק כלל, בכל זאת, שמחים אנו, נאמני המסורת, כאשר גם המדע נאלץ לנטוש את ספקנותו מול עֲצֻמַתן של העובדות ושפתן הברורה. 'מולאט' (בן תערובת. ש.ג.ב.) חסון, חצי כושי חצי ערבי, בידו מפה מדויקת של החפירות, מראה לנו כל דבר

מעניין. כמובן, הוא דורש קודם כל את ה'בְּקִשְׁיִשׁ' שלו. פְּרוֹשׁ ממלא את תפקיד המתרגם. לפני שהוא מתחיל בהסבריו, מורה המדריך באצבעו על המישור הפורה שמתחתנו, אל עבר צמרת של עץ זית המשתרעת לכל עבר. "העץ הזה", כך הוא מספר בשם אביו, ששמע גם הוא מאביו, "אף פעם אינו משנה את צורתו, אינו גדל וגם אינו מצטמק". אך אומר שהוא בעצמו אינו יכול לאשר זאת. (זה כמו להגיד: סטייק הוא טעים. לאמתו של דבר מעולם לא אכלתי סטייק, אך בן אחיו של אבי ישב פעם בפונדק וראה מישהו, שאכל סטייק). למה טרח האיש הכושי הטוב לספר לנו את כל זה?! אולי כדי לחזק את אמונתנו, שכבר 'נדרכה' במידה רבה, לקראת הצהרותיו הבאות. עכשיו הוא מראה לנו הכול: את החומה העתיקה הבנויה מלבני טיט; שכבות של פחם שמקורן בקורות שרופות; החור בחומת העיר, שדרכו התאפשר לרחב, מארחת המרגלים של יהושע, להימלט; אבן עגולה הדומה למושב, ששימשה כיסא שופט ליהושע בעת שישב לשפוט; וכשפנינו ללכת, הכניס האיש השחור לידו של כל אחד ואחד מאתנו גרגירי שעורה חרוכים למחצה. "גרגירי הדגן האלה - מקורם במחסני התבואה של יריחו התנכית", שנשרפו בעת ההתפרצות אל העיר". יֵלְצִים ביקורתיים מאתנו טענו מיד, שמראם של גרגירי שעורה שנקלו או נחרכו אך אתמול אינו שונה מאלו כלל. לטענתם, ה'מולאט' שמעמיד פני תם, משלים את מלאי גרגירי החיטה הקדם־היסטוריים יום יום ומהתל בנו כראוי... אבל גם במקרה הזה המאמין התמים הוא המאושר. למרות הכול, הוא לנו לקבל את הגרגירים: מי יודע, יכול להיות, אולי כן... לעולם אי אפשר לדעת! חמישים פסיעות מכאן נמצא מעיין אלישע המפורסם, המעיין שאותו המתיק אלישע, תלמידו הגדול של אליהו, בזריקת בקבוקון מלח לתוכו. למעשה, מכיל המעיין מים מתוקים ומציע ללהקת דגים עליזה מקום מנוחה נעים. מעיין אלישע, כמו כן סביבתו, מוצף בפאר מרהיב של פרחים ושיחים מטפסים המושכים את העין.

התקרית

בשמחה "חפרנו" דרך החוצה מתוך גבעות החול של חומות יריחו הטמונות, החשופות רק חלקית, אחרי שהיינו שוב ושוב בסכנת הידרדרות לתוך בורות עמוקים המלאים חול ועפר. ביקור קצר בירדן, באזור של שניים וחצי השבטים, היה יכול להתאים לנו. רק שש שעות הפרידו בינינו לבין עמאן, עיר הבירה

של המלך פייסל... אבל באותו רגע היינו מוכרחים לחשוב על חזרה מהירה לירושלים, לשולחן הערוך בשפע מאכלים של בעל האכסניה החביב. קודם כל עוברים שוב בסערה דרך יריחו. בחיפזון אנחנו לוקחים אתנו פאר של פרח ענק מצמח הבננה. צבעו חום-צהוב וארגמן עדין, ורק עתה הוא החל להיפתח. הפה ממלמל את הברכה לאָמֶן הגדול "שיש לו נפלאות כאלה בעולמו". לאחר מכן חייב האוסמן לעבור ליד תיבת דואר, שלא לרצונו. דרישת השלום מים המלח חייבת לשאת את חותמת הדואר של עיר התמרים, ליקירנו, אי שם במרחק. שתי ציפורים במכה אחת! רצינו לרכוש תפוזים מרשימים, שצבעם צהוב-זהבהב, כדי לרענן את חֲכֵינו היבשים, סוחרים ערבים, שעמדו מוכנים למכור, הציעו לנו אותם (ביריחו אין אזרחים יהודים), אך לא קנינו אותם בגלל מחירים המפולפל - המיוחד לתיירים. בין כך ובין כך תוך זמן קצר נהיה ב'מלון המרכז' בירושלים ליד שולחנות מוכנים [...]. "הנוהם" שלנו המשיך שוב את נסיעתו, במהירות גוברת, בהרי החול של מדבר יהודה, כדי לחזור בדרך הקשה והמתפתלת כנחש (ולעתים, שיש בה נחשים ממש).

למראית עין, עליית אלף ומאתיים המטרים לירושלים, אינה גורמת למכונית שלנו לדאוג. הרי היא מכונית יהודית. מדוע לא תיכנס בה קצת מהנשמה התלמודית של האוסמן שלנו? מדוע לא תאהב גם היא את "האבנים של האדמה הקדושה"? כידוע, חשק ואהבה הם כנפיים אל מעשים גדולים. וכך ממשיכה המפלצת הנמרצת את דרכה הקשה במעלה ההר, ביציבות ובסבלנות. ברגע זה אומר מישהו, ששמח במחשבה שעוד מעט יוכל לאפשר לגופו המותש מנוחה מיוחדת, "המצב היה גרוע לו היינו נתקעים במדבר הסלעי הזה". הוא בהחלט אמר זאת מתוך מצב רוח מרומם. האם באמת לא ידע את שהגמרא הקדושה מזהירה: "אין פותחין פה לשטן"? ואז... פתאום... מה קרה לרכב שלנו? הוא מאט את מרוצתו המהירה... הוא רק זוחל... ועכשיו - הנה כבר באה עלינו הצרה - הוא עומד דום ומעמיד פנים כאילו מעולם לא עמד במקום אחר אלא פה, בכביש העולה, המוקף בנוף ציורי של סלעים וגבעות החול של מדבר יהודה, הכביש שמוביל מיריחו לירושלים תוך שלוש שעות נסיעה. משך הנסיעה הזה תקף, כמובן, רק בעבור רכב נוסע. עכשיו אנחנו מגיעים להכרה זאת במלוא העומק והאמת שבה. מדובר בכשש או שבע שעות הליכה רגלית. נוסף על כך, ידוע לנו שהמקום של ההתקפה על שיירת המיסיון, הוא לא הרחק מכאן. עדיין איננו מאמינים שאמנם זו חומרת המצב. קודם כל אנחנו נשארים ישובים, כל אחד

במקומו. אבל לפתע פוקד האוסמן: "כולם לרדת!" וכאן אנחנו עומדים באמצע מדבר החול הזה, הצמא והבודד, הלוהט מהשמש החמה של ארץ ישראל. מה עכשיו? כנראה, הקיבה רוצה להמשיך את הצלילים הדוממים של הרכב, ומתחילה, כאילו להכעיס, לקרקר ולטרטר, והבזק דמיון מלגלג מציג בפניי את התפוזים העסיסיים שדחינו. העגום מכל הוא: אף אחד מאתנו אינו יודע מה בעצם גרם לעצירתו של הרכב. הכול, כל ארבעת הצמיגים, המנוע מתחת למכסה הקדמי, בקיצור הכול - במצב מושלם. אני חושב לעצמי: "זהו באמת יצור מסורבל. נס הוא שהוא נע ולא שהוא עומד דום". כל בעלי 'רישיון נהיגה' הגאים - היו לנו שלושה כאלה על אניית המדבר שלנו - מנסים בזה אחר זה את מזלם. אולם, למרות כל המאמצים המפלצת הצהובה בעלת החלונות הרבים אינה זזה כמלוא נימה.

הואיל ואנחנו בארץ התנ"ך, אני נזכר באתון הסרבנית של בלעם, שלא זזה ממקומה למרות כל המכות שהיא קיבלה מאדונה הזועם. אולי באמת חדרה נשמתה של האתון הזו לתוך מכוניתנו? בינתיים האוסמן, שכמובן, כל העניין אינו נעים לו (שכן כבודו של "המהיר" מוטל על כף המאזניים), מתחיל להקשיב לרכב ולדפוק עליו, למשש אותו מכל צדדיו, כמו שעושה רופא בבדיקת דופק של חולה. הוא אפילו זוחל מתחת לרכב. אולי הוא רוצה להסתתר שם? הנה, פתאום, חולף אור על פניו. הוא הבין! בגלל העלייה התלולה של הכביש נשפך השמן שבמכל ולא סיפק די שמן למנוע. האבחון נעשה. אבל מאין לנו מכל שמן? במצבנו, כך נראה לי, היינו, אפילו, גונבים מכל כזה, אם לא היה פתרון אחר. אך במדבר יהודה אין מה לקחת ואין מה לגנוב. כל העיניים מופנות בציפייה להאוסמן. הוא אומר שהוא חייב לחזור ליריחו, רכב חולף כבר ייקח אותו. רבעי שעה עוברים. זוהי השערה נועזת, אך האוסמן מצליח. שניים או שלושה רכבים פרטיים כבר שעטו על פנינו לכיוון יריחו בלי לעצור, מבטינו המקנאים עוקבים אחריהם. הנה מתקרב רכב פועלים ערבי גדול, הוא בתפוסה מלאה. התרבושים האדומים מנפנפים כבר מרחוק. האוסמן מאותת להם. הרכב עוצר ומהר מאוד האוסמן נעלם משדה ראייתנו.

עכשיו אנו מרגישים מיותמים ועזובים עוד יותר, עדר ללא רועה! נוסף על כך, מציקים לנו ספקות: האם האוסמן יצליח? האם ישוב במהירות? מה עושה יהודי במצוקה? - מתפלל! וכך נזכרנו, שזה עתה הזמן להתפלל מנחה, אבל בארץ אין

פונים, פשוט, מזרחיה כמו בגלות, אלא תמיד לכיוון המקדש. למישהו היה מצפן וכך מצאנו את הכיוון. יריחו שוכנת צפונית מזרחית לירושלים, לפיכך אנחנו פונים [...] לדרום מערב. בשלב מאוחר יותר, כשהיינו בטבריה, היה עלינו לפנות לדרום מערב, ומחילה - לדרום מזרח... עוד חוויה שעברנו עקב הקרבה למקום המקודש. אני גם לא אשכח את תפילת המנחה הזאת בהרי יהודה: "אמן! יהא שמיא רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא". נוצר רושם שהמילים מהדהדות בחזרה מההרים הקדושים.

באותו זמן עלה רעיון רצוי, אם כי מאולץ: לבחון מקרוב את הסביבה. מקק חול מבריק בצבע שחור מתכתי, בעל רגליים ארוכות ומוזרות חוצה במהירות את הכביש הבלתי מוכר. "אתה נשאר פה", אני מהרהר, עוקב אחריו כמעט בקנאה, "ואני אצטרך לחזור... (הרב בורר חשש שיצטרך לחזור לירושלים ברגל. ש.ג.ב.)." בין העשבים, גדלים פרחים קטנים בעלי עלי כותרת זעירים, בצבע כחול מבריק. עשבי 'קמליה' פיקנטיים וטריים מפיצים ריח ארומטי כשהם נמנעים בין אצבעותינו. שם, למרגלות שיח ירוק בודד, דחף את עצמו דרך החול פרח גאה דק ומלכותי של צמח שורש חזק, בעל אין ספור פרחים צהובים זוהרים. הנר הדולק הזה ממדבר יהודה חייב להתלוות אלינו. רק בזהירות! ייתכן שהוא מורעל, יכול להיות שמגע רשלני יגרום לדלקת עיניים. באותו רגע אני עומד לטפס על גבעת חול. עקב לחץ אוויר גבוה - שכן אנחנו עדיין מתחת לגובה פני הים - אני מצליח לעשות זאת בקלות, בלי שום מאמץ, כאילו זה היה טיול בשטח מישורי... אך בינתיים, במזל טוב, הגיע שוב האוסמן. למעשה, יש תועלת כאשר שוֹרָה שלום בין יהודים וערבים, ויש רצון הדדי לעזור. תוך זמן קצר נמשכת הנסיעה המהירה. בארבע ושלושים אחר הצהרים אנחנו יושבים, מותשים ומורעבים לגמרי, ליד שולחנו של אמדורסקי. הסעודה הטעימה חיכתה יותר מארבע שעות לקיבתנו הכשרה.

בית ספר הבוכרים

למחרת (כנראה מדובר כאן על יום שלישי בבוקר, היום שבו נסעו בצהריים לקבר רחל. ש.ג.ב.), לאחר מנוחה רבה, אנחנו מגיעים שוב לשיווי משקל "אסייתי", מסבים את עינינו מהעדים המכובדים לימים שעברו, ומפנים אותן אל עבר החיים הפעילים של ההווה. כמובן, ביקורנו הראשון תוכנן להיות בבתי

ספר, ליתר דיוק, ברשת בתי ספר של 'אגודת ישראל' הנאמנים למסורת. ברובע הבוכרי בירושלים, 'רחובוד' - בעברית 'שכונת הבוכרים' - נמצא בית ספר יסודי שבו נוכחים כשלוש מאות וחמישים ילדים. חלק גדול מהם הם ילדים ממשפחות חסרי כול, ולכן נאלץ בית הספר לשאת דאגה תמידית לביגוד של הילדים ולתזונתם. בית הספר נמצא בחדרים שבקומת קרקע של בניין ענק, שכנראה, שימש לפני כן למטרה אחרת. הריהוט של בית הספר פחות מפרימיטיבי, אבל הכיתות עצמן נקיות ומרווחות. לאור ולאוויר יש כניסה חופשית אליהן, דרך החלונות הגדולים המסורגים במוטות ברזל. מן החלונות נראית תמונה ססגונית של שוק ירקות מזרחי.

אחד עשר מורים מקומיים דואגים להוראה. בהם הרשימה אותי במיוחד דמות חסונה של גבר אפגני בעל זקן עבה ולבן: יוסף גֶרְגִ'י. לא עמדתי בשדלנות הנחמדה וגם המכובדת שלו, והסכמתי לקבל מידיו ל"מזכרת עולם" ספר תהילים עם פירוש שהוא עצמו חיבר (פירוש 'עדות ביהוסף'. ש.ג.ב.). אבל את עיקר העניין מעוררים התלמידים בעצמם. למתבונן השטחי נראה שנאספה פה קבוצת תלמידים אחידה, אולם למעשה, היא מגוונת מאוד במוצא וברקע. 'חאלב' בסוריה, ו'משהד' הפרסי בגבול טורקיה, 'דמשק' במורדי החרמון המוכתר בקרח נצחי, ו'לבנון' ו'סוזה' שיושבות על ה'חואספס' - פלג של נהר ה'חידקל', 'תימן' הדרום-ערבית ו'מרוקו' הצפון-אפריקאית, לכולם יש צאצאים יהודים בבית ספר זה. העין השחורה ההיא שייכת ל'בבלי', שבאוזניו שרה אם יהודייה שיר ערש ליד ה'פרת', וראש התלתלים הזה - מקורו בבגדד שעל שפת החידקל. הילד ההוא הגבוה והרזה בעל מבט של אש - מקורו בבוכרה שבמרכז אסיה, הענק בעל הכתפיים הרחבות נולד באזור ההררי של ארמניה או ברכס ההרים באפגניסטן. יושב שם אפילו ילד אחד, המפוחד לגמרי מ"ועדת הביקורת" הזרה, ששפת אם שלו היא אך ורק 'תרגום' (ארמית. ש.ג.ב.) - הוא בא מארם. הילד הבוכרי ההוא מדבר את שפתה של האוכלוסייה האיראנית המבוגרת, ניב פרסי שמכונה טג'יקית. ביניהם יושבים נערים יחידים מפולין ומרוסיה שצבע עורם בהיר, והם כמובן מנהלים שיחות ב'ידיש' של 'ורשה' ו'וילנה'.

כאן המקום להרחיב על אודות יהודי בוכרה. בוכרה שוכנת מזרחית לים הכספי במרכז אסיה, בין הנהרות 'אמו דריה' ו'סיר דריה', באזור של ברית המועצות האוזבקיסטנית. במאה השמינית היא נפלה בידי הערבים המנצחים.

השמועות הראשונות על יהודים במרכז אסיה מגיעות מהמאה העשירית. בנימין מטודלה, הנוסע הגדול בעולם היהודי במאה השתיים עשרה, מדווח על חמישים אלף יהודים בסמרקנד. אחרי נפילת האימפריה הגדולה של 'טימור לנג' במאה הארבע עשרה, התרכזה בבוכרה אוכלוסייה יהודית גדולה. באזורים הסמוכים, כגון 'אפגניסטן', 'חיבא' ו'חורוסן', הייתה האוכלוסייה חשופה למרדפים קטלניים. לכל היהודים ממרכז אסיה קוראים יהודים בוכריים, ואמנם, הם כולם, טיפוס אחד מבחינה אנתרופולוגית ותרבותית. סך הכול חיים היום כשלושים אלף יהודים בוכריים במרכז אסיה הרוסית, מהם כעשרת אלפים בעיר בוכרה. הנשים היהודית מסתובבות בתוך הגטו ("מֶלֶה") בלי רעלה, אבל כשהן עוזבות את הגטו הן מכסות את פניהן, בדרך כלל. היהודים הבוכריים מתעסקים במסחר ובמלאכה, שומרים באדיקות על חוקי התלמוד ומתפללים מתוך סידורים בנוסח עדות המזרח.

רק בשנת 1802 לאחר מאות שנים של בידוד, בדומה לבידודם של התימנים במדינות ערב ושל ה'פֶּלֶשְמוּרָה' בחבש, גילו יהודי בוכרה את קיומם של יהודים באירופה. בסוף המאה התשע עשרה, לאחר השתלטות הרוסים על האזור, היה מצבם הגשמי והתרבותי של יהודי בוכרה טוב יותר מאי פעם. אז התפתחו מושבות עשירות של יהודים בוכריים במוסקבה ובירושלים. אבל תחת שלטון ניקולאי השני, זכרוננו שלא לברכה, התחילו רדיפות בשנת 1899. חלק ניכר מהיהודים הוגלה אז למדינות שבחסותו. מקורם של היהודים הבוכריים הוא בעיקר בפרס ובאפגניסטן. כנראה, אין להם קשר לעשרת השבטים היהודיים הנעדרים, על אף שבני השבט ה'דוראני', השולטים באפגניסטן, ורואים את עצמם אפגנים אמתיים, מייחסים את עצמם לעברים הקדמונים (בְּנֵי אִישָׁךְאֵל). למעשה, כשהכירו היהודים הבוכרים עצמם את היהודים האירופאיים לראשונה, חשבו שהם צאצאים של עשרת השבטים.

בגלל התערובת הצבעונית המתוארת למעלה, קיבוץ גלויות, פשוטו כמשמעו, ובגלל הצירוף המגוון כל כך של עמים ושפות, מתעוררות אצל הנהלת בית הספר בעיות חינוך, ומוטלות עליו משימות אחרות לגמרי מאלו שבית ספר יהודי בארצנו צריך להתמודד איתן. זה באמת מחיה את הנשמה לראות במו עינינו איך על ידי שפת לימוד משותפת, שהיא, כמובן, לשון הקודש, וכמובן, על ידי הקו האחיד של חומר הלימודים, המורכב בעיקר מתנ"ך ומגמרא, מספרי

היסוד הקדושים של היהדות, נילוש מאוסף השפות האקזוטיות הזה בצק אחיד. כידוע, ילדים פתוחים מאוד לרעיונות ולומדים מחדש בקלות ובמהירות. היה לנו מזל נדיר לראות ולחוות שיעור א' ב', שיעור חומש, ושיעור גמרא, בבית הספר היהודי העממי הזה בשכונת הבוכרים. תלמידי ה- א' ב' יושבים על ספסלים נמוכים לאורך ארבעת הקירות של החדר, המלמד עומד בצורה מרשימה במרכז החדר. מתוך הפרצופים הקטנים של הילדים, שעריסותיהם עמדו במרחק אלפי מ"ל זו מזו, מסתכלות אותן עיניים יהודיות, נאמנות, בורקות וחביבות. אני עדיין שומע באוזניי את המנגינה הלבבית והחביבה של שירת הקטנים, המנגינה שבה שרו את הברכות, שרו ממש, אחת לאחת: ו-צ-ו-נו... ע-ל... נ-ט-ל... י-ד-ים... ב-רוך... א-תה... ה-מו-ציא... ל-חם... מן... ה-א-רץ..., והמלמד מנענע עם דמויותיהם הקטנות את ראשו המרשים, וגם - את מקלו הטיפשי. כמה נהדר ללמוד חומש, כאשר כל הפירושים וההסברים שבעל פה נמסרים אך ורק בלשון הקודש. וכמה נראה מוכר, פתאום, 'בית הספר לס'יף' של התלמוד הבבלי, כשילד מבבל תופס את 'אבי' ו'רבא' וחוכך אותם זה בזה, כך שניצוצות רוחניים עפים מסביב. זו הייתה חוויה, חוויה יהודית, חוויה עממית משורה ראשונה. כן! אנו, העם היהודי, אנו באמת "עם הספר", ורק "הספר" יכול, עתיד, וחייב, לאחד ולהלחים אותנו לאותו גוש אחד, שבוודאי אינו מתגבש על ידי "דם וברזל" (כפי שמתגבשת האומה הגרמנית, לפי דברי הקאנצלר הגרמני 'ביסמארק'. ש.ג.ב.). על עם ישראל אומרת הגמרא: "אתם עֲשִׂיתֶנּוּ חֲטִיבָה אחת בעולם, אף אני אעשה אתכם חֲטִיבָה אחת בעולם" - אתם ישראל, אומר הקב"ה, אתם עשיתם אותי לאחדותו של העולם, אתם קוראים: "שמע ישראל! ה' אחד", כך חפץ גם אני לעשות אתכם ליחידה אחת בעולם, יחידה שאינה ניתנת לפירוק, כמו שנאמר: "איפה בעולם יש עם מיוחד כל כך, כעמך ישראל".

ב"מסע שלוש המדינות" המיוחד בקיץ של שנה שעברה, בלובלין, בוורשה ובמקומות רבים נוספים בפולין, על אף שבאנו רק לראות, התקבלה חבורתנו כ"נציגות המערב - נציגות של המדינות האירופאיות" ונתלו תקוות לקבל מאתנו עזרה שתסייע לשפר את מצבם האומלל של רוב המוסדות היהודיים שביקרנו בהם (במלון עצמו הוקפנו במשלחות עד שעה מאוחרת בלילה). באופן דומה לכך, פנו אלינו גם עכשיו מתוך אמונה איתנה, שיש לנו קשרים למעיינות הזהב בפריז ובניו יורק - אולי הם התכוונו ללבבות הזהב של יהודים - וחשבו שנוכל

לגרום שמשכורות המורים שעוכבו חודשים רבים, תוכלנה להינתן בשלמות. מורה בעל שער שחור ומראה אכול דאגות, טיפוס מזרחי, רצה לאפשר לי להביט לתוך צרותיו ודאגותיו בכל מחיר. הוא סבר שעליי לפרסם את העניין באזני אחים יהודים, שם בעולם הגדול והרחב, שעליי להסביר להם שיש לבני חסותו הקטנים וגם לו עצמו זכות, המחייבת אותנו לעזור להם עזרה מרובה: הם הרי אחים יהודים, אחים דתיים ומאמינים, ומלאכת החינוך קשה וקדושה כל כך...!

בית ספר 'בית יעקב'

ביקורנו הבא (כנראה, כאן עדיין מדובר על יום שלישי בבוקר. ש.ג.ב.) הוא בשכונת מאה שערים, ב'בית ישראל' - אחד מחמשת בתי הספר של בית יעקב. מאה ושישים בנות יהודיות לומדות כאן אצל שבעה אנשי הוראה מנוסים. גם פה הריהוט של הכיתות האחדות צנוע מאוד. אי אפשר למצוא יותר מספסלי לימוד פשוטים וקתדרה פשוטה מעץ. זה בוודאי מעורר את תשומת לבו של מבקר מגרמניה. הרי על ארבעת הקירות שביניהן אנחנו למדנו, היו תלויות תמונות צבעוניות מהטבע ומההיסטוריה, ועל יד הקירות עמדו ארונות מרווחים בעלי דלתות מזכוכית, והוצגו בהם כל מיני מינרלים, חיות וציפורים מפוחלצות, ממוינות למופת ומתויגות. כאן אין שום זכר לכל זה. גם אם נאמר שפשטותו של עיצוב הפנים נובעת מחיסכון, והכרחית, בהתחשב באמצעים העומדים לרשותם, היא עדיין נראית לי סמלית לאווירת הפשטות והענווה השולטת בחדרים המוארים והידידותיים האלה.

בית ספר מודרני מקנה לתלמידיו ידע, אבל כאן מעצבים נשמות ואופי. ההוראה המודרנית שמה דגש בעולם הנראה לעין, החיצוני, ומטפלת בו. היא מבלבלת ומפצלת, משרתת אלילים רבים בו בזמן ומלהיבה בשפע מגוון של אמונות. אבל כאן, מרכז הכובד הוא על פיתוח נשמת הילד היהודי לקראת התכלית היחידה והמכריעה: לחיות חיי מחויבות ולעבוד את ה'. כל הידע של העולם הזה נחות לעומת היעד האחד והסופי הזה. כאן התורה אינה רק נסבלת, אינה רק נושא להוראה, אלא היא הגִבְרֶת המכובדת - והידע הכללי הוא הַמְשָׁרֵת הצייתן. את נשמת הילד אין שוברים לשבבים ואין מוליכים שולל, אלא אוספים אותה ומחזקים אותה לקראת התכלית היחידה, הקדושה והגדולה. עיני הבנות האלה קורנות מהתעניינות ערנית, ומאהבה לחומר הלימודים ולמורה עצמה.

כולן מרוכזות במאת האחוזים. העונש החמור ביותר הוא השעיה מהלימודים, יום חופשי מתקבל פֶּצְרָה, כמו בבתי הספר היהודיים בליטא או בפולין בדיוק. אבל יש קווים משותפים נוספים להם ולמזרח. השם 'בית יעקב' מצרף את המוסד הזה לחזית של מוסדות 'חינוך הבנות בית יעקב' החזית הלוחמת נגד התבוללות מודרנית ונגד ריקבון מוסרי. בשנת 1917, בקראקא, ייסדה את החזית הזו גברת שרה שנירר, במסירות נפש החלטית ובהתלהבות כנה רבה, נוכח ההשפעה המפרקת וההרסנית של מלחמת העולם על מזרח אירופה היהודית. עם שלושים תלמידות בלבד החלה הגיבורה היהודית הזו את הצלת דמותה של הבחורה היהודית הדתית, והיום 'בית יעקב' היא תנועה המונית סוחפת ומנצחת, ובה יותר מעשרים אלף תלמידות.

שפת הלימודים בבית ספר זה אינה לשון הקודש, אלא 'יידיש' - זה בולט מאוד בארץ ישראל. המנהלת היא תלמידת הסמינר למורות הנפלא 'בית יעקב', שבנייתו הסתיימה בשנה שעברה, במזל טוב, במימון מכל העולם, ובחנוכתו החגיגית זכה כותב השורות להיות נוכח בשל היותו חבר ב'מסע שלוש המדינות' המיוחד שארגנה 'קרן התורה'.

קראקא וירושלים - היישוב הישן האדיר של היהדות הנאמנה בפולין והיהדות של שומרי האמונים בארץ ישראל - מושיטים יד ליד כדי לסייע במלאכה האיתנה של החינוך והבנייה היהודית.

וכעת כמה שורות על השפה:

כפי שכבר אמרנו, בניגוד בולט לכל בתי הספר היהודיים במדינה, מקפידים פה בכוונה ובמודע על כך שה'יידיש' הפולנית, תהיה שפת הלימודים. זוהי מחאה גדולה נגד התוצאות הבלתי רצויות וגם הבלתי משמחות של ההשתוללות העברית הלאומנית, שכפי הנראה "תפסה" את ההמונים של היישוב החדש. אחד המשתתפים במסע שלנו הוטרד בתל אביב באופן חמור, מפני שעוד לא ידע להסביר את עצמו בעברית. במקרה אחר, אישה צעירה, שהיה עלינו למסור לה דרישת שלום מגרמניה, הביאה לנו, קורנת מאושר, שפופרת של משחת שיניים וקופסה של משחת נעליים, שעל כל אחת מהן מוטבע שם התוצר בשפה העברית, ולמתנת פרידה, בתור סמל ליישוב החדש, הגאה והפורח, לא מצאה משהו משמעותי יותר מכוס זכוכית, שעליה נכתבו המילים הגאות: "עברי, דבר

עברית!". בוודאי, כל אלה הן רק אפיזודות, אך, בכל זאת, הן מאפיינות את רוח הצעירים. הם מכנים עצמם בשחצנות "הנושאים האמיתיים", ולעיתים קרובות גם "הנושאים היחידים", של מלאכת הבנייה היהודית בארץ ישראל", אך הם לא חשו אף משב קל של הרוח היהודית האמיתית בת אלפי שנים. אם כן, טוב מאוד שדרך המחאה החיה של בית הספר הזה, אפשר לפעול נגד ההידרדרות העצובה והחיצונית חסרת הגבולות. אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו! לא הכיתוב הזוהר, המפתה, לא הכלי המעוצב יפה כל כך, אלא רק התוכן הזך של הבקבוק, קובע את ערכו האמיתי. (כאן מתחיל הרב בורר לסכם את דעתו האישית על העניין. ש.ג.ב.) האידיאל הוא: תוכן זך, בתוך צורה ודפוס אמיתיים, יהודיים, ומכובדים. אך כל זמן שעוד לא השגנו את האידיאל הזה, רצוי להראות הבנה ואהדה גם לשאיפה האחרת, שמתוך כוונה קדושה וטהורה מזניחה את הצורה החיצונית ומדגישה את התוכן היהודי המוחלט. אם השאלה היא: "מה עדיף?", אזי אני מודה בגלוי, שאני מעדיף ויקר לי הרבה יותר, ילד יהודי בעל עיניים בורקות ובעל מסירות קדושה, שמדקלם ב'ידיש' את פרק ו' בספר 'שעיהו' ואת המחשבות הטהורות והעמוקות של המוסר היהודי, מילד אחר שבעברית מודרנית ושוטפת מתלהב מתנועה כפרנית מרוסיה או מאידיאלים של 'מרקס' ו'לז'לה'. בעניין זה חייבת לשרור אחדות דעות.

נראה שחלקן הגדול של התלמידות, הן ילדות להורים יהודים ממזרח אירופה. דרך אגב, לא בכל בתי הספר 'בית יעקב' בארץ ישראל, משמשת 'ידיש' שפת לימודים. מבית הספר המצוין 'בית יעקב' בטבריה, שעליו עוד נדבר, נשמעה עברית צלולה ויפה.

בערבו של אותו יום (כאן כבר חוזר לדבר על קורות יום רביעי. ש.ג.ב.) נענינו להזמנה להגיע למרכז 'אגודת ישראל' בירושלים, מקום שבו התקיימה לכבודנו קבלת פנים גדולה, ולאחריה נישאו דרשות. פעם אחר פעם שמענו דרשות שנאמרו ברעד ומתוך לחץ הדאגות והצרות, דרשות של מנהיגים חשובים מ'אגודת ישראל', בהם אנשים שאבות סביהם כבר חיו בארץ ישראל, אנשים ששלטו בידע יהודי רב. בנשמותינו ובאוזנינו הדהדה עוד זמן רב הטענה קורעת הלב של כבוד מנהיגה של אגודת ישראל בירושלים, הרב בלוי: שהגולה חייבת לדאוג לעניינים ולעמדות שהושגו בארץ ישראל יותר ממה שהיא דאגה עד כה. מקור הדאגה של האנשים האלה לא היה המשבר הכלכלי או הבעיה של

השגת מקומות עבודה. הם חששו ברעד להמשך הטוהר של נחלת יעקב, להמשך ביצורם של חיי קהילה יהודיים בארץ ישראל המבוססים על רוח תורה זכה, ולהבטחתם של חיים אלו.

בירושלים, ההווה התוסס ביותר והעבר האפור, נוגעים זה בזה בעצמה גדולה כל כך ובפתאומיות, כך שגם המאורעות שנעלמו מזמן, שקרו בעבר הרחוק, קמים לתחייה ומתרעננים מהדופק של ההווה. הניגודים הקיצוניים ביותר, ליתר דיוק, הזמנים שמתחלפים במהירות, הפעם והעכשיו, נפגשים אֶתנו תכופות ברחוב, בפתאומיות ובלי התראה. גמלים גבוהים בעלי דבשת אחת, מְלֵי מסעו של אברהם אבינו, ולהם טבעת הולכה בתוך חוד האף השחור, העגלגל והמרחרח, עוברים לאט באמצעה של תנועה ערה, בדרך שתוכננה בעבורם, ומתנדנדים תחת המשא הנערם עליהם לגובה. טבעת האף של החיה קשורה בחבל קצר לקצה הזנב הסבוכ והקצר של ההולכת לפניה. המנהיג הערבי מוביל את השיירה בזריזות קדימה, תוך שהוא משקיף לכל עבר. כך חולפות להן לעיתים קרובות עשר או שתים עשרה "אֲנִיּוֹת מדבר", זו אחר זו. הנוסחה היא: לאט, אבל בטוח! שש צילינדרים נוחים של תיירים מהודרים או של אנשי צבא רמי דרג עוברים במהירות במורדי הרחובות ונעלמים מהעין - סְמָל נובח ושורק להווה חסר מנוחה ולחיים בצל החיפזון. גברים של החברה האלגנטית מפריז ומלונדון, לבושים לפי האופנה החדשה ביותר, הם ניגוד מוזר לבני אפריקה הכהים הלבושים בצבעוניות, ולתושבי המדבר המקושטים, שאישיותם הפנימית והחיצונית לא "עברה חיפוי" על ידי תרבות אירופה. כך היו נראים בימי יעקב ולבן.

אנחנו רוצים לראות עוד שני אתרי תיירות בירושלים: "קברי המלכים" והאוניברסיטה העברית. שילוב מקורי! כאלפיים שנה מפרידות ביניהם. הוֹנָה פועם, עבר רחוק ביותר!

קברי המלכים

יוצאים ל'קברי המלכים'! מדובר בקברים של מלכי יהודה. אתר הקברים שאנו מבקרים בו כעת, נמצא בצפון העיר. חומה גבוהה מקיפה אותו. לצערנו, קברי המלכים נמצאים היום בידי הצרפתים. משפחה יהודית רכשה אותם לפני חמישים שנה ונתנה אותם במתנה לממשלה הצרפתית. מחירו של כרטיס הכניסה, שעליו כיתוב בצרפתית - חמישה גרושים. שילמנו אותם רק לאחר כמה סירובים מצדנו.

הרי אנחנו נאלצים לשלם תמורת המלכים שלנו! אבל לא הייתה לנו ברירה, כי היינו זקוקים גם לקבל שם כמות נכבדה של נרות שעווה, כדי למצוא את הדרך בחיקם החשוך של קברי הסלע. בציפייה, אנחנו יורדים עשרים וארבע מדרגות, כל אחת מהן ברוחב שמונה מטרים. בצד ימין, חקוקה בתוך קיר הסלע, יורדת תעלת מים, ולמטה נאספים מי המעיין בתוך מערה אדירה שנחצבה בסלע. פה יִשְׁנִים שמעון הצדיק, אחרון 'אנשי כנסת הגדולה', ואשתו. הצינור הנכנס הוא חלק ממקווה עתיק, אנו רואים למטה את המקווה בצורתו המקורית. הוא שירת את שמעון הצדיק בעצמו.

בצד שמאל נפתח שער מקומר הרוס למחצה, המוליך לחצר החיצונית, חצר שאורכה שש עשרה מטר ורוחבה עשרים וארבע מטר. אנחנו נמצאים בעצם בתוך הסלע עצמו, אך עדיין איננו מודעים לכך עקב גודלה של החצר המוארת. מסביב בוהים בנו קירות סלע חשופים, שגובהם שמונה מטר, בעלי עורקים צבעוניים. הגישה לקברים נמצאת בצד המערבי של החצר. לפני הכניסה לקברים, נמצאת חצר קדמית קטנה יותר, בעלת תקרת סלע. אורכה שנים עשר מטרים ורוחבה חמישה מטרים. קרוב לוודאי שאָל תחת תקרת הסלע הזאת הורידו המלווים את הגופה, בתנאי מזג אויר בלתי נוחים, טרם הספידו אותה. כנראה, לפנינו חדר מתים עתיק. בצד הקדמי של ה"אולם" הזה אפשר לראות גילוף אבן עתיק חצוב בסלע בידי אמן: עצי גפן, עלים וענבים. לשמאלה של חצר הכניסה הקטנה הזאת נפער כלפי מטה פתח מסתורי ברוחב שבעים סנטימטר בלבד: זהו למעשה הפתח לקברי הסלע. אנו מדליקים את נרות השעווה.

באימה נסתרת אנחנו צועדים לאחר המדריך בעקבות האור המהבהב והמצמרר. אנחנו מגיעים לחדר קברים, גודלו שישה מטרים רבועים, כולו נחצב בתוך הסלע בעבודה מפרכת, שארכה שנים רבות. אפשר לראות פה ארבע מערות קבורה הקרויות "פּוֹכִין", שנחצבו בתוך קירות הסלע: שתיים לכיוון דרום, אחת מערבה ואחת צפונה. בפינה הצפונית מערבית של הרצפה נמצא עוד פתח, שמוליך כלפי מטה לתוך מבנה קברים תת-קרקעי נוסף. אנחנו מצליחים לדחוף את גופנו דרך פרוזדור צר למטה, כשאנו כפופים וזוחלים בזהירות, כל הזמן בעקבות אורו של הנר הקטן המהבהב באי שקט. רק שלושה באו אחריי לתוך חדר הקברים השוכן עמוק יותר - האם זו הייתה תחושה של פחד או דבר אחר, שמנע מהאחרים לעשות זאת? הרגליים מתקדמות תוך גישוש. אנחנו נמצאים בתוך תא מלבני

חצוב בסלע, שגובהו כגובה בן אדם. כאן אי אפשר לראות "כוכין". ייתכן שכל החדר שימש מקום קבורה למת אחד ויחיד. בתקרה הגסה, שעוברת מעל לראשינו, כמו כן בקירות שבצדדים, נראות בבירור אין ספור חבלות וצלקות, יד, שהתייבשה כבר לפני אלפיים שנה, חצבה אותן בתוך הסלע בעזרת אזמל פרימיטיבי. בכל בן אדם שוכן מעט יצר הַתְּפָאָרוֹת. כך אני מכניס לתיק בחיפזון חלק קטן של סלע שהתפורר, מזכרת להיותי קבור חיים בקברי המלכים. יותר מאוחר טען מישהו, שעם "מזכרות" כאלה מאין ספור אתרים מיוחדים, הבאתי בסוף המסע לפחות דונם אחד של אדמה קדושה הביתה, וזה בלי להזכיר את אוסף הצמחים המכובד.

מכיוון שבימי קדם היו ברשות האנשים רק כלי הריסה פשוטים מאוד, בוודאי יכלו רק אנשים אמידים להרשות לעצמם טרקליני קבורה יקרי ערך כאלה. מי אם כן היו הדיירים של פיסת העולם התחתון הזאת? המסורת אינה חד-משמעית. בדרך כלל מניחים שהמלכה הדתית הלנה מ'חדייב' - אזור בגדה השמאלית של הטיגריס העליון - והנסיכים המלכותיים שלה, שהיו בעלי נטיות זהות לנטיות שלה והתגיירו בימים שלפני חורבן הבית השני, הקימו לעצמם את מבנה הקבורה הזה לפני שאדריאנוס החריבו חלקית, לפיכך גם השם "קברי המלכים". אבל לפי האר"י הקדוש, הובא כאן למנוחה נקדימון בן גוריון, אחד משלושת העשירים ביותר בירושלים בזמן מצור הרומאים. לפי מסורת אחרת, שוכב פה כְּלָבָא שְׁבוּעֵי, חמיו האמיד והמסביר פנים של רבי עקיבא (בבלי גיטין נ"ו, תענית כ.). אבל אפילו בקבר הסלעי הזה הופרעה המנוחה, שזכאים לה המתים. לפני שבעים שנה גילה פה חוקר עתיקות צרפתי 'סרקופאג' (יכול אבן המשמש ארון קבורה. ש.ג.ב.) יקר ערך ושלח אותו מיד להנהלת "מוזיאון הלובר", ולפני חמישים ושש שנה, אחרי ששאבו עידוד מיחסו של המחקר המדעי, המזלזל בערכים דתיים, חפרו שודדים זרים בתכולה של מבנה הקבר, בתקווה בטוחה למצוא שלל עשיר, וזרקו משם אפר ועצמות מתים. יהודים אספו אז את שרידי הגופות המכובדות וטמנו אותן בבכי ובקינה במקום אחר.

האוניברסיטה

בשעה שעזבנו את האתר המעניין מאוד הזה, חגגנו את "קומינו לתחיה", ואז פנינו לכיוון סמל הפעלתנות של ההווה המוזכר רבות בפי כל: האוניברסיטה

העברית שבהר הצופים. הגבעה הזאת שוכנת במרחק עשרים וחמש קילומטר מירושלים. תנועת אוטובוסים מסודרת מסיעה במהירות סטודנטים ותיירים הלך וחזור. הכביש עובר ליד בית קברות צבאי אדיר, מטופח למופת ממש. כבר מרחוק ניכרות השורות הלבנות הארוכות והישרות של קברי החיילים: קרבנות המלחמה הגדולה מחצי העולם. גם לוחמים יהודים נמים כאן, רחוק מאהוביהם אבל בעפר הקדוש של ארץ ישראל. מגן דוד מאפשר לזהות מיד את המצבות היהודיות. תוך זמן קצר אנחנו ב'מקום ההסתכלות', אכן, זו משמעות השם הר הצופים. רק מהגובה הזה יכול היה עולה הרגל היהודי לראות את בית המקדש ואת העיר הקדושה בעלותו דרך הרי יהודה לירושלים שלוש פעמים בשנה. על ההר הזה החנה טיטוס, קיסר רומא, את פלוגותיו האכזריות, הצמאות לביזה, טרם נערך להתקפה הסופית על ירושלים המורעבת. לפי המסורת, מכאן יצאו הכוהנים לדרכם בראש העם, כדי לשגר ברכת שלום לאלכסנדר מוקדון, המנצח, שהתקדם בלי מניעה. כמו כן, לפי תיאור בגמרא, בהר הצופים קרעו רבן גמליאל, רבי אלעזר בן עזריה, רבי יהושע ורבי עקיבא בכאב את בגדיהם, כשנגלה לעיניהם בית האלוקים החרב בעלותם לירושלים.

על הגבעה הזאת, המותירה רושם של קדושה עקב המסורות ההיסטוריות המיוחדות האלה, מתרומם עכשיו המבנה המרשים של האוניברסיטה העברית. לאמתו של דבר האוניברסיטה היא מערכת מבנים, שמוקפת חומה ושטח של גינות גדולות ומפוארות. מעט בצד ניצב בניין הספרייה, המכיל בתוכו אלפי כרכים יקרי ערך. מבנה מיוחד בשטח האוניברסיטה עצמה הוא 'בנין איינשטיין', שבו נמצא האגף הפיסיקלי של האוניברסיטה הנקרא על שם פרופסור אלברט איינשטיין. לאחר שהות קצרה בשער המקומר שבכניסה רחבת הידיים, שקירותיה מכוסים בלוחות מודעות, חש לקראתנו בחביבות המזכיר היהודי של הבית, כדי לשמש מדריך לאורחים הזרים. הוא מלא מוכנות לספק מידע על שטחי האוניברסיטה. רושם ראשון שלי: הוא בא לקראתנו תחת כיפת השמים בלי כיסוי ראש. במשך כל נסיעתי בארץ ישראל, נסיעה, שעברתי בה מדרום צפונה וממזרח מערבה, ולמעשה, דרך כל הארץ לאורכה ולרוחבה, לא ראיתי אפילו פעם אחת ערבי בעל ראש גלוי. לפני זמן מה כשהמלך פואד ממצרים והמלך אמנולה מאפגניסטן שהו בברלין לביקור, חבשו הם בכל קבלת פנים חגיגית את הפֶּפֶה הנהוגה במולדתם. העיתון 'ברלינר אילוסטרירט' הראה בתמונות את הוד

מעלתם בחברת נשיא הרייך ובתא המלכותי בתאטרון, וציין בצד, שהמבקרים האקזוטיים שומרים באדיקות על מנהגיהם הדתיים המקובלים במולדתם. בלי ספק, קיים אצלנו בעם היהודי מנהג עתיק וקדוש: לא לנוע תחת כיפת השמים בלי כיסוי הראש. ברור גם כן שיהודים רבים, בשהייתם בארצות התרבות המערבית, מתהלכים בראש גלוי מתוך חיקוי הנוהג של האומה המארחת. יש מהם הסוברים שבכך הם מוכיחים את היותם מתאימים לרוח הזמן, אחרים מאמינים, שבכך הם משרתים את בריאותם, אף על פי שההפך הגמור הוכח. תכונה אופיינית לבני אדם היא: להתאים את עצמם לסביבה. רק אישיות חזקה המצוידת במודעות עצמית, מסוגלת לעמוד לאורך זמן בפני ההשפעה המהפנטת של הסביבה. כל זה עשוי להיות נכון בעבור יהודי פריז, לונדון, וינה וברלין. אבל מדוע, כך עלתה בי השאלה כשראיתי את המזכיר גלוי הראש, מדוע שומרים על מנהג בלתי יהודי כל כך גם בזמן שבסיעתא דשמיא נעשים מזכיר של אוניברסיטה עברית, ועוד בירושלים? למה אין נותנים לתרבות האירופאית להסתלק? ובפרט בשעה שיודעים בברור שההדרכה היא, לא למשלחת של העולם האירופאי - נוצרי, אלא ליהודים, ובפרט שיהודים אלו מקפידים על קיום המצוות באדיקות?! השאלה הזו, שדרשה תשובה, התייצבה כקיר בין המדריך למודרכים, והרגיזה אותי בכל הדרך המשותפת שעוד עמדה לפנינו. האם יהודים נשארים בַּיָּכר גם בהיותם על אדמתם?

צעדנו בין עצים ודרך מערכת גנים, לאורך שבילים נקיים, ישרים כסרגל, ומכוסים בחצץ, לשמאלנו אנו רואים תחנת כוח חשמלית, גדולה וחדשנית, שמספקת אור, חשמל וחום למבני האוניברסיטה. אנו צועדים דרך יער צעיר של עצי מחט, שמעניקים צל מרענן. בעזרת זריזות אין-סופית, סבלנות מנצחת ובדרך פלא, הוצא כל זה מהחול היבש של הגבעה הזאת. אנו פונים ימינה. לפנינו נמצא מורד. על צדי הגבעה הזאת משתרעים בנוחות בחצי מעגל מספר רב של ספסלי אבן שיוצרים אמפיתאטרון. לפניהם, למטה, יש מקום ריק בעבור דוברים ודרשנים. תחת כיפת שמים תכולה וזוהרת, בארץ הברכה, אפשר לערוך אירועים מכל סוג. האודיטוריום הזה, נמצא בשלב הרחבה, כרגע עוסקים בהרחבתו סטודנטים יהודים, ויש בו מקומות ישיבה נוחים לאלף איש בחיק הטבע של הקב"ה. אנחנו צועדים בחזרה לכיוון הבניין הראשי. בחדר עבודתם הגדול של המרצים, שמדלת הכניסה שלו מברכת אותנו מזוזה (לא הבחנתי באחת כזאת במקום אחר), מקבל

את פנינו גבר ידוע מפרנקפורט, חובש כיפה לראשו. כנראה, קיים חופש פעולה בעניין מנהגים דתיים. לכל אחד מאנשי המקום ניתנת אפשרות להגיע לאושרו בדרכו שלו. לפני האדם המלומד הזה פתוחים מספר רב של כרכים יקרי ערך. הפתענו אותו באמצע עשייתו המדעית. מהצד מתאפשר לנו מבט לתוך אולם אדיר, שתפוס בכמה מאות כיסאות. זה אינו רק אולם האוניברסיטה, מתקיימים פה גם קונצרטים עירוניים גדולים והצגות ציבוריות. המראה של אולם ההרצאות, המצויד בצורה מודרנית, מזכיר לי את שנות הלימודים שלי. כל העיצוב הפנימי נושא את חותמם של הישגים טכניים חדשניים, ניכר שמקימי המקום לא סבלו ממחסור בכסף. אולם לאחרונה התמעטו ההכנסות הכספיות של האוניברסיטה, ובד בבד עם צעדים כלכליים אחרים, גם קוצצו משכורות המרצים במידה רבה.

דרכנו ממשיכה כעת ל'בית איינשטיין'. רופא מקונסטנץ, ידיד שלנו, מקבל לידינו את ההדרכה. אנו מוסרים לו דרישת שלום אישית מבית הוריו. בתוך המבנה הזה נמצאים אוספים בוטניים ומינרליים נרחבים ומרשימים, מימי הביניים. כמובן שהממצאים בתצוגות שבאולמות הגדולים שטופי השמש, נוגעים בעיקר למשאבי הטבע והאדמה של הארץ. שקדנות אין-סופית ולהט עז להתמסר לאספנות פעלו במקום זה. באוניברסיטה יש אוסף צמחים, שבו אפשר לפגוש מאה וחמישים אלף צמחים ועשבים מהצמחייה של ארץ ישראל ושל המדינות השכנות, מוגדרים בדיוק רב לפי כל הסימנים המקצועיים. שאלות מדעיות מאוניברסיטאות זרות בסוריה, באסיה הקטנה, ובעוד מדינות רחוקות, מגיעות הנה, ועל הפרק עומדת בקשה להגדרה מדויקת של צמח לא מוכר. אבל זהו כמעט התחום היחיד שבו העולם שאינו יהודי שם לב לרצינות המחקר היהודי. הממשל האנגלי אינו רק נמנע מלתמוך כספית באוניברסיטה, אלא גם מתעלם מתוצאות המחקר המדעי שלה, ומעדיף להשיג מאנגליה את המידע הכלכלי והגיאולוגי הנחוץ לו. אריכות דרך ובזבוז זמן! אך ההתנהלות הזאת אינה מפריעה כל כך לאוניברסיטה, היא חוששת שאם תנסה לערער על התנהלות זו, היא עלולה לאבד את עצמאותה. באוניברסיטה יש פקולטה פילוסופית ופקולטה משפטית. על אף שפקולטה רפואית רצויה ונחוצה מאוד, על הקמתה להתעכב בינתיים, כי המערכת כולה יקרה ביותר. אך כבר עכשיו מסייעת האוניברסיטה רבות במלחמה במגפות ובמחלות מדבקות. כמו כן, כשמוקמים מושבים יהודיים, עוזרת האוניברסיטה רבות בתחום הגיאולוגיה והנדסת הבנייה.

יש סטודנטים סדירים וסטודנטים שאינם סדירים, כפי שניכר מהמודעות שעל הלוח השחור בעניין הסמסטר הבא. גם תלמוד ומשנה הם נושאים להוראה, אבל מתייחסים לתלמוד רק בצורה מדעית. כנראה, זה אומר שמורידים ממנו את אופיו הקדוש ורואים בו יצירה ספרותית מעניינת פרי הגאונות היצירתית של האומה היהודית. לפיכך בהרצאות נמנעים לגמרי מלהשתמש בניגון הגמרא המסורתי והעתיק. כאן לא "לומדים", אלא קוראים ומרצים. אבל על ידי יחס זה גוזלים מהתלמוד כליל את נשמתו הלוהטת ואת כוחו החי. ממנגנון חי ויוצר חיים, מנגנון שהתברך בנשמה אלוקית, נהיתה גופה מתה וקרה, שנשמתה נמלטה מזמן. מתי בחוגים יהודיים יחדלו מהעתיקה מתרפסת של שיטות אירופאיות "מדעיות" לדברים קדושים? מתי נכיר, סוף סוף, בעצמאות התורה הקדושה ובעצמתה, התורה שמקיפה את כל חיי הפרט והכלל ומחוקקת חוקים באופן בלתי תלוי? לצערנו, גם הרעל הקלוקל של ביקורת המקרא מצא את דרכו אל תוך אולם ההרצאות באוניברסיטה היהודית. כך הפשיטו היהודים מעצמם את האצילות האלוהית של אבותיהם הקדושים, כך, כנראה לשווא, הקריבו קדושים יהודים קרבנות דמים נוראים בעבור שמירת הטהרה של התורה. אבל בעזרת ה' יוכרעו במהירות גם תחלואי הגלות האלו על אדמתנו הקדושה. גם רומא לא נבנתה ביום אחד.

סיום סיורנו היה עלייה לגג האוניברסיטה. מכאן אנו נהנים ממראה מקיף ייחודי ועוצר נשימה של העיר הקדושה המשתרעת בהדרתה למטה בעמק. במשך כמה דקות היינו מרותקים למחזה המרומם. כיפת הגג של בית כנסת החורבה, מקום המקדש שעל הר המוריה, הכיפה הגדולה יותר של כיפת הסלע או של מסגד עומר, המציין בעבורנו את המקום שבו התרומם כשליט וכמורה דרך בית מקדשנו במיקום נפלא ומרכזי. פעם ועכשיו. המגדלים וצריחי המסגד המרובים, הקו הישר והאפור של חומת העיר העתיקה המתמשכת למרחק, המראה המוזר של שכונות העיר המרובעות שפזורות מסביב, הר הזיתים - כמו זרוע באלפי מצבות של יהודים מכל העולם, יהודים של כל הזמנים וכל האזורים, שנמים פה בעפר הקדוש ומחכים... ומחכים... אכן, הפנורמה הקדושה והנהדרת הזאת בסיום, נחרטת עמוק בתוך נשמת כל אחד מאתנו ברושם שלא יימחה, ולפני הפרידה מהעיר הקדושה ממלמלות כל השפתיים פעם אחת נוספת: "אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני!".

פְּרֵדָה מִירוּשָׁלַיִם

הפְּרֵדָה מִירוּשָׁלַיִם באמת לא עברה עלינו בקלות, אולם המחשבה על חוויות חדשות שמתקרבות, עזרה לנו להתגבר. במלון נעשות ההכנות האחרונות. כולם מוודאים שכבודתם הועמסה על המכונית באופן מושלם. ארוחת בוקר הגונה, ואז כל אחד מאתנו תופס את מקומו הקבוע. בעל האכסניה הנחמד נותן לכל אחד מהאורחים שקית לבנה גדולה למתנת פְּרֵדָה. תכולתה הטעימה של השקית נחשפת גם מצדה החיצוני על ידי כתמי שמן גדולים ושקופים. רוכלי הרחוב מושיטים את ידיהם דרך החלונות הפתוחים. הם רוצים להפוך את מצב רוחנו המרומם למטבעות מצלצלות: "הגדה של פסח! מתנה מהודרת! מודפסת בירושלים! מזכרת של העיר הקדושה!" אבל אמתחת הכסף שלנו נהיתה קלה כל כך בירושלים, שבאמת איננו זקוקים למזכרת נוספת. שכחתי ליטול את ידיי לפני צאתנו לדרך לקראת ארוחת הצהריים המתקרבת, כפי שעשו האחרים, ולהישאר "געוואשען" (בעל ידיים נטולות ונקיות לסעודה. ש.ג.ב.). העובדה הזאת תגרום תוצאות מוזרות. אנו עוזבים את העיר במהירות ופונים לכיוון צפון. לא היה אפילו אחד מאתנו, שלא חש את רצינות השעה. יותר מפעם אחת הופנה ראש אחורנית, ונשלח מבט מתגעגע מֵעֵין לחה מדמעות לכיוון ים הבתים הנעלמים, לכיוון הגבעות הקדושות של ירושלים.

תוך זמן קצר אנחנו שוב בחוץ על כביש מטופח. נוף ירוק הררי. קירות אבן מדורגים, מכוסים בעצי זית בעלי עלים כסופים וצמרת רחבה, עדרים ידידותיים של עזים מנוקדים לבן ושחור, וגלי אבן גדולים וקודרים, חולפים במהירות ליד שני צדי המכונית. לפי התכנית אנו אמורים להיות בשעה אחת ושלושים בצהריים ב'עין חרוד', הקיבוץ הגדול ביותר בעמק (עמק יזרעאל. ש.ג.ב.). הנסיעה מתמשכת שעות בחדגוניות. פה ושם יושבים בצדי הדרך סתתים ערבים, לפנייהם ערמות גדולות של אבנים, המשמשות לחידוש הכבישים. המטפחת הלבנה המלוכלכת והגסה שעל הראש, מגנה על עורף וראש מפני החום היוקד של השמש. קצה הראש נושא את הטבעת האופיינית, השחורה והאלסטית, שמונעת את החלקת הפֶּפֶיה. השהייה ללא פעילות - במקום צר, הזמזום החדגוני של המנוע, שמודיע לסביבה על תנודותיו, הרטט הקל במושבם עצמם, ריח הגז העדין והמרדים של פנים הרכב, ובמידה רבה החום החונק של שעות הצהריים, מרדימים את הנוסע ופוגמים בערנותו. לידי יושב יצרן, אחד מראשי קראקא,

עיר ואם בישראל. במשך כל הנסיעה המכבידה הזאת, אני שומע אותו פולט אנחה מפעם לפעם, אך מלווה אותה מיד בקריאה שקטה: "ברוך ה'!". מבטי השואל פוגש בו. הוא אומר אפוא, מעצמו, בחגיגות: "כל פסיעה ופסיעה בארץ - מצווה". ומיד מוסיף שוב: "ברוך ה'!".

השעה בינתיים כמעט שתיים עשרה בצהריים. כעת הוקל לאחרים. היה באפשרותם לקצר לעצמם את השעות החדגוניות בצורה נעימה. כידוע, פעמים רבות אדם אוכל בנסיעה מתוך שעמום בלבד, מתוך עייפות יתרה. וכך לקחו האחרים זה אחר זה את השקית הלבנה הגדולה. תוך זמן קצר "התאכסנה" תכולתה במקום חדש, ובשביעות רצון ניגבו כולם את קצות פיהם השומניים במפית נייר, שנארזה מתוך התחשבות, כאילו לרמוז: הסתיימה הסעודה! ואז עפה אותה מפית, שהפכה לכדור תמים, בקשת רחבה דרך החלון הפתוח - האם איננו בארץ הקדושה?! - לתוך הבור הקרוב, והכול בסדר! כאילו ללעוג לי, מזמין עכשיו מישהו, בחלק האחורי של הקטר, לברכת מזון משותפת: "רבותי, נברך!" הרי לא יכולתי להשתתף אתם! הרי יצאתי לנסיעה בלי להיות "געוואשען"! אבל מנין ניקח מים? נחל קטן, שאותו מצא האוסמן בהכירו את המקום ושבשנה הקודמת זרמו בו מים בשפע, התייבש כליל עקב עצירת הגשמים ששררה באותה זמן. יכולנו לבקש מים מהנשים הערביות שהופיעו מפעם לפעם בדרך בשורה עורפית, ואיזנו על ראשן כדים גדולים מלאי מים, אבל זה היה מסובך מדי וגם האוסמן לא המליץ. הוא אמר: "בכיכר השוק בשכם, שאלו נגיע עוד מעט, יש מעיין".

אל המעיין של שכם! כך הגענו גם לעיר התנכית העתיקה הזאת. אחרת היינו מתעלמים ממנה.

עיבל וגריזים

קצת לפני שכם נראים בצד הדרך ההרים התנכיים עיבל וגריזים. עיבל, הר הקללה, מורכב עד פסגתו מסלעים אפורים, שמתנשאים לגובה באופן מאיים. גריזים, הר הברכה, מתייצב לו בירוק ידידותי עד למעלה. המבט החוקר סוקר בהתרגשות ובהתפעלות את העדים הרמים לעבר התנכ"י. נוכח שני ההרים ההיסטוריים זוכים תיאורי העובדות בתנ"ך (דברים י"א, כ"ט; כ"ז, י"ב; יהושע ח',ל') ובתלמוד (בבלי סוטה ל"ו א') לחיים חדשים. במחשבותינו אנו נדחפים

לתוך העמק הבודד ומדמיינים את עצמנו באותם זמנים מרגשים, אחרי שהתגברו היהודים על נחשולי הירדן ועל מבצר יריחו, והשתלטו, שורות של יהודים, בצעדים קטנים, על ארץ ישראל. כאן, בהר עיבל, בנה יהושע מזבח מאבנים שלמות. כאן, התחלק כל העם בין שני ההרים. מגובהו של הר גריזים, הר הברכה, התנופפו הדגלים הצבעוניים והסמלים המאפיינים של חמשת השבטים: שמעון, יהודה, יששכר, השבט צפוף האוכלוסין - יוסף, ובנימין. ומנגד, על סלעו של הר הקללה, שאינו מסביר פנים, עיבל, התאספו הראשים של ששת השבטים: ראובן, גד, אשר, זבולון, דן ונפתלי והתקבצו כמו ענן רעמים קטלני. למטה, בתחתית העמק, תפסו את מקומם הכוהנים, הלויים וארון הקודש. כל סדר ההתייצבות התבצע לפי תכנית מיוחדת. הבקעה הגדולה מלאה לגמרי במאות האלפים. הכוהנים מקיפים את ארון הקודש, הלויים מקיפים את הכוהנים, ונחילי העם מקיפים אותם משני הצדדים. שלושה מעגלים מרכזיים סביב מרכז אחד באמצע. כעת מתחילים הלויים להכריז בקול את הברכה, שתחול על ראש העבד, הנאמן לה' ולחוקותיו. בו בזמן הם מפנים את פניהם לכיוון הר גריזים - אל השבטים שמאשרים את הברכה. משני ההרים מצטרף כל העם אל ה'אמן' בקול רועם. אז מכריזים הכוהנים בקול את הקללה, שתחול על הבוגדים, ושוב מהדהד בחזרה ה'אמן' בהד כביר משני ההרים.

שכם

לפני שאנחנו מגיעים לעיר עצמה, מראה לנו המדריך את אותה חלקת אדמה, שרכש יעקב אבינו מאת שר העיר, חמור, ב"מאה קשיטה", כדי לנטוע בה את אוהלו השליו, אחרי חזרתו המוצלחת והימלטותו מתוך ציפורניו של לבן הערמומי. זה באמת משמעותי ומרגש שאחרי אלפי שנים עדיין זוכה העוולה, שנעשתה לדינה, בתו של יעקב, להנצחה בשם "נַפְלוּס", השם הערבי של שכם. הרי כתוב בתורה: "כי נבלה עשה בישראל" (נבלה-נבלוס).

כעת אנחנו פונים בפנייה חדה שמאלה ועומדים תוך זמן קצר בשוק של שכם. ב'בְּדָקָר' מזהירים במיוחד מפני ערביי שכם. הם עוינים אנשים זרים ואינם מסבירי פנים. לנו העוינות הייתה כבר מוכרת ממקום אחר. האם ייתכן שעדיין שוכנת בבני ישמעאל האלה השנאה על פעולת הנקמה של האחים שמעון ולוי, שנקמו נקמת דם במבזים את כבוד המשפחה? למה לא? בחברה המזרחית יש

עבור עניינים כאלה זיכרון מעולה. כמובן, הענק הצהוב ונוסעיו משכו מיד את מבטי התושבים הרבים, שנכחו בשוק. הסוחרים מיהרו הלך ושוב. אחרים ישבו בלי מעש לפני בתי הקפה, לוגמים ברעש מכוסות קפה קטנים. האוסמן קופץ ממושב הנהג. אני הולך אחריו בהיסוס, מוכן בכל רגע לזנק חזרה אל מדרגת הרכב. אבל הנה! הבט! גם המעיין הזה התייבש. כן! רק בארץ ישראל מבינים במלואה את המשמעות של תפילותינו למים, של תחינותינו לטל ולגשם, ואת טעם המילים: "משיב הרוח ומוריד הגשם", כי משב הרוח מבשר בסערה את התחלת עונת הגשמים. האוסמן בעצמו מניד את ראשו בתדהמה.

היחס המתוח, שבין יהודים לתושבי שכם, מתבטא בעובדה, שבתור "מבין" ביחסים אלו, האוסמן אינו מביא בחשבון, אפילו לרגע, את מה שבארצנו הוא אופציה פשוטה: לבקש כוס מים בבית המזדמן הראשון. בשכם נזכרים אוטומטית בחברון. תושבי שכם גם היו אלו שרק לאחרונה, ביום הישנותה של הצהרת בלפור, מחו בקולי קולות (הישנותה של הצהרת בלפור - מסמך המנדט של חבר הלאומים משנת 1922 שאשרר את החלטות ועידת 'סן רמו'. המסמך כלל את הצהרת בלפור, וכך היא קיבלה תוקף חוקי של מסמך בינלאומי מחייב. ש.ג.ב.). בעבורי אין נחמה גדולה יותר מן הנחמה שיש ביישוב היהודי עין חרוד: שם גרים יהודים, שם יש מים, שם יהודי אינו רועד מחשש לחייו, שם יש א-ח-י-ם! כך בערך טרח יצחק אבינו בעבור מים, במריבתו על הבארות. אחרי הגילוי המצער, שגם המעיין בשכם התייבש, עזבנו במהירות את העיר העוינת, כמעט במנוסה, לכיוון ההפוך. לא הרגשנו רצון לבקר אצל השומרונים, היושבים שם כמעט לבד, עם ספר התורה המזויף שלהם. כולם היו להוטים להכיר, סוף סוף, את העמק ואת המושבות היהודיות. בשמחה היינו מבקרים בקבר יוסף, אבל הוא שוכן רחוק מהכביש. ראינו אותו רק מרחוק - מבנה אבן גבוה, שמסויד בלבן.

שוב מציעים לנו הגבעות והעמקים מפלט. השיחה נסובה על אוצרות הטבע של הארץ. "מחצבים", שח האוסמן, "אינם נמצאים לרוב". אבל אז זוכה הפרנס הקראקאי לכבוד הראוי לו. "איך אתה יכול לטעון דבר כזה?" נכנס הוא לתוך דבריו בהתרגשות, "האם אתה חושב, במקרה, שלשווא כתוב בפסוק "ארץ אשר אבניה ברזל ומהרריה תחצוב נחושת?!" האם זוהי אשמתם של הרי ארץ ישראל, שחוטמיהם של הגיאולוגים עוד לא הצליחו לגלות את אוצרות הנחושת והברזל שבתוכם?" באהבתו הכנה והבוערת לאדמת ארץ ישראל, אהבה שהיהודי האדוק

הזקן הזה חולק עם אלפים מאחיו במזרח אירופה, מספר הוא כעת בהתלהבות על מטרת נסיעתו. לפני שנים רבות הוא רכש שטח בטבריה. תוך כדי דיבור הוא מראה בגאווה את המתאר המדויק של הנחלה "שלו". כעת, כשהוא על סף זקנה, קיבל על עצמו את הנסיעה הגדולה, כדי להיווכח אישית בקיומו של השטח הנרכש. לצערנו, הרי יש, מפעם לפעם, מתווכים חסרי מצפון... מאוחר יותר פגשנו את הפרנס שלנו בטבריה. הוא יכול היה לדווח, קורן משמחה, שהוא מצא את הכול כשורה. על ידי דחיפת את-חפירה הוא "קנה" שנית כראוי את "נחלתו", זאת אומרת: רכש אותה לפי דין תורה. כמובן, הוא לקח אֶתו גם רגבי אדמה בעבור ילדיו בקראקא.

דרכנו מתרחקת עוד ועוד מהכביש הרחב והגדול. הרכב מטייל לו בשבילים צרים בשדות. חריצי בוץ עמוקים שנותרו פה וכמעט התאבנו מהשמש, הופכים את הנסיעה בדבר השמנמן והכבד לבעייתית. מזלנו, שהמושבים מרופדים היטב. אנחנו נזרקים הנה והנה באכזריות. האף עושה היכרות כואבת ולא נעימה עם הגולגולת הקשה של שכנו. כעת עוברת הנסיעה קרוב ממש ליד כפר ערבי קטן, שנראה כמעט נטוש. מבני טיט גסים פרוצים ואפורים בוהים באוויר הצח. בקתות נמוכות עגלגלות, כמעט בלי חלונות, בקתות שבקושי מגיע להן הכינוי "מגורים אנושיים", נשענות על גבעות חול, כאילו מבקשות עזרה. בהשוואת המבנים של מאורות המגורים הקודרות והמסכנות האלה, עם מבני המגורים והתעשייה של הישוב עין חרוד, הטבולים באור ובאוויר, חזיתות בתים מחייכות, מסוידות בלבן מבריק וגגות רעפים עליזים בצבע אדום בוהק - מפעלו המוצלח של מהנדס יהודי מפרנקפורט - עומד מולנו הניגוד הגס והעצום בין העוני חסר הגבולות וההזנחה של האיכרים הערבים לשאיפת הבנייה המאורגנת של עבודה יהודית.

הנסיעה נמשכת, אך עם מכשולים. יער קטן של עצי אקליפטוס, שדרכו אנחנו חייבים לעבור, חוסם לנו את הנוף הפתוח. היער הזה הוא כבר חלק מהמישור הגדול. אנדרטה פשוטה, המוקדשת לתורם היער, מאשרת את השערתנו שבעבר התחילה כאן ביצת מלריה גדולה וקטלנית. האבן הזאת היא גם מצבה. יהודים צעירים ונלהבים, ובמיוחד יהודים צעירים ממזרח אירופה, סוחרים וסטודנטים, ייבשו את ביצת המלריה הנוראה בידיהם תוך עבודת חפירה שוחקת, בעבודה מפרכת רבת שנים. בגופם הצעיר, שנקטע מהמחלה המסוכנת, הם הכינו את הקרקע בעבור אנשים יהודים, בעבור מגורים יהודיים. תחת החום הבוער של

אסיה חפרו החלוצים הנלהבים האלה בורות, גרמו למי הביצה להתנקז ולהתייבש, שפכו אז נפט על המים המזוהמים, הדליקו אותם והשמידו את היתושים כליל. אפילו מהאוכלוסייה הערבית, שמספר מצומצם ממנה גר פה בעבר, תשעים אחוזים היו נגועים במלריה! לפיכך מכרו האדונים הערבים ליהודים את אזור הביצה, בשמחה ובמחיר זול. כנראה, לא הניחו שעבודה קשה, סבלנות עיקשת ואהבת הארץ, עם מוכנות להקרבה, יצליחו להעלות בדרך פלא מתוך השטחים הגדולים אך הקודרים, גן עדן של אושר יהודי ואנושי.

כעת נמצא גם יער האקליפטוס מאחורינו. הנה - עד היכן שענינו רואות - משתרע עד האופק הרחוק 'העמק', אדמה פורייה ועליה שדות תבואה ירוקים ומטופחים בקפדנות: עבודה יהודית, ארץ יהודית!

כאיים בים גלי, כך בולטים במרחק מתוך השטח הירוק העצום - הרי אנו נמצאים רק בחודש מרץ - הגגות האדומים והידידותיים של המושבות היהודיות.

משמאל מקדם את פנינו כפר יחזקאל, ומימין במרחק רב יותר - עין חרוד, יעדנו הנוכחי. במרחק רב עוד יותר, בתוך מטע עצי פרי עליז וגדול, שוכנות מושבות יהודיות רבות נוספות, שלצערנו, לא נוכל לבקר בהן ולא נוכל לחבקן אל לִבֵּנו הנרגש. הניגוד! הדרום - והמרכז! מדבר יהודה - והעמק! שם - מְדִבְרֵי חול וסלעים חדגוניים ושוממים, בלא עלה ירוק, בלא עץ, בלא שיח, בלא טיפת מים בעבור הגרון הבוער של הנודד המותש. כאן - הכול טבול בצבע וחיים. פה יש חיים, פה יש מים בשפע, וגם - קיימת ההרגשה המענגת, שבטובו ובעזרתו של השם יתברך, בצעדים אטיים אבל בטוחים, נבנית כאן אומה יהודית ועתיד יהודי.

עין חרוד! האנשים האלה ברחו מהגיהנום הסוציאלי הגועש של רוסיה, מרוסיה של טרום מלחמת הצאר, רוסיה שהיו בה הבדלים וסתירות עצומות בין החברה לבית, בין החיים הפרטיים לציבוריים, מרוסיה של הפוגרומים, של מחוזי התיישבות, של החוקים המפלים לרעה את היהודים, מרוסיה של שכונות ההמונים היהודיות ושל מצוקת ההמונים היהודית. הם עברו את ילדותם ואת שנות נעוריהם בסמטאות חשוכות, צרות ומלוכלכות, בחצרות אחוריות מזוהמות וקודרות, של בניינים גסים מהסוג הירוד ביותר - לא צריך יותר מלחשוב על וורשה. במשך היום התמלאו החצרות האלה בצעקתם של אנשים אכולי דאגות, שבמריבתם על פרוסת לחם עלובה מיררו זה לזה את מעט חייהם עוד יותר. איך

אומרת הגמרא? "עניות בתר עניא אזלא" - העניות רודפת אחרי העני. וכך בא, לפעמים, בעקבות העוני הפיזי, עוני נפשי פנימי, הגרוע עוד יותר. כך, לעתים, נהפכה הנשמה היהודית למרוששת ולאדישה. כך קרה שבן האדם היהודי, שממנו נטלו חלק חיים המגיע לו, שזכויותיו נשללו ושאותו עינו מושלים עוינים וזרים, בן האדם היהודי, מתוך שאיפה טבעית לחופש ולחרות, למקום של אושר תחת השמש, החל להאמין באמונה המטורפת, שהשלטון המר של הזרים נעשה גרוע עוד יותר בעקבות החוקים הקפדניים של עֲמֻנָּה. וכך בשיפוט מוטעה הסירו הם מעליהם עֵם העול האכזרי והזר גם את העול האלוקי, הקדמון. זו הטרגדיה של הגלות!

מי שרוצה להתקרב למושבות היהודיות, יעשה זאת אך ורק אם הוא אוהב את העם היהודי, אם בכוחו לזהות גם בילד הטועה והמושחת את דמות דיוקנו של אביו הדתי, הנאמן לאלוקיו. התנער מראש מהצמצום האומלל והמשתק, שבמבט ה"גלותי", תן למבטך ליפול על המראה הכללי של עם ישראל, על אלו שבחיים ועל אלו שכבר אינם. שים על לבך את העם היהודי של ההווה עם סולם הכאב והסבל, העולה ויורד, של הדורות שהיו ושעתידים עוד לקום. הִרְהָר בהזרת החכמים: "גם החוטא היהודי עודו מלא בגרגירים אלוקיים כרימון", באזהרה: "גם אם יסור מהדרך, האם אינו נשאר ישראל?!", "באותו רעיון נוסף: "בנים משחיתים" - "גם בהשחתתם, הם נשארים בנים לה'!" מלא את לבך באהבת עם ישראל, וְיָדָא שגם אתה "אוהב עמו ישראל" - ואז היכנס לגוש המושבות היהודיות!

וכעת אנו נכנסים פנימה לתוך מטע עצי פרי גדול, בה בשעה שהמטרה קורצת לנגד עינינו. לזמן מה אנחנו משוטטים, איננו מסוגלים למצוא את דרכנו בין שבילי השדה המפותלים. בצד, בתוך שדה, מוביל איכר צעיר סוס ועגלה. "שלום!" פונים אנחנו אליו, "שלום!" הוא מחזיר לנו. הוא מכוון אותנו לדרכנו בשמחה, ותוך זמן קצר אנחנו בדרך לעין חרוד. הרגשה של ביטחון עצמי וגאווה חודרת ללבנו, למראה האיכר היהודי הראשון על אדמת אבותינו הקדושה. ברורים וחזקים היו דבריו, שלו ובטוח - מבטו! פסי רכבת חוצים את השדה הגדול. אנחנו חולפים על פני תחנה מאולתרת ליד מחסן סחורה. לכאן מעבירים המתיישבים את תוצרת השדות והחלב שלהם, מכאן התוצרים מועברים במהירות ובנוחות למרכזי הצריכה הגדולים: ירושלים, חיפה, תל אביב. הרכבת הזאת היא ברכה. בעבור צרכים כלכליים כגון זה יש לאנגליה מבט חד ומנוסה והבנה מיוחדת.

עין חרוד

וכעת אנחנו, סוף סוף, בעין חרוד. אבל פה אין קבוצת אנשים תוססת, שמקיפה את רכבנו. כמקום שומם שוכן פה הכפר היהודי. סימן טוב! כל אחד פשוט נמצא בעמדתו, כל אחד בעבודתו. עין חרוד נמצא בין הים התיכון לירדן. הוא מזוהה עם המקום התנכ"י, שהוא בעל אותו שם (שופטים ז', א'). היישוב נוסד בשנת 1922 כקיבוץ שיתופי סוציאליסטי. בהתחלה התמודד הקיבוץ עם קשיים גדולים; בשנת 1930 עדיין גרו רוב המתיישבים בצריפים. היישוב משתרע על פני שבעת אלפים וחמש מאות(?) דונם, מהם ארבעת אלפים לגידולי תבואה וירקות, חמש מאות(?) לגידול גפנים ומאה וחמישים(?) למטעי פירות. בעין חרוד קיימת משתלה, שמוכרת את התוצרת שלה גם למדינות שכנות של ארץ ישראל. כמו כן, קיים בה משק עופות מעולה. בשנת 1930 נמנו בעין חרוד חמש מאות נפשות, מהם מאה ועשרים ילדים... סוף סוף, הבחין מישהו בנוכחותנו, ותוך זמן קצר ניגש אלינו ראש המושבה, המנהל: אדם בשנות הארבעים גבוה ונחמד, בעל תווי פנים משכילים, נאים ומלאי הבעה, הוא ניגש כדי לקחת לידי את תפקיד ההדרכה. ראשו מלא תלתלים שחורים וסבוכים וחשוף לשמש. במקום להשתתף בהדרכה הזאת אני פונה הצדה - לתוך הכפר. אני תר אחר אפשרות להיות הוגן כלפי קיבתי המרדנית. מכוונים אותי לבית כפרי גדול וגאה בעל חלונות גבוהים רבים, המעניקים שמש, אוויר ואור ל'חדר האוכל' הציבורי האדיר. כל הבניין מודרני מאוד. דלתות רחבות מאפשרות לממהר לארוחת צהריים להיכנס לאולם בקלות ובלא רחש. באולם המרווח והגדול עומדות שתי שורות של שולחנות אוכל נקיים, מכוסים ב'לינאוליאום' (פי. וי. סי. ש.ג.ב.), קטועות פה ושם בעמודים. השעה כבר אחת ושלושים בצהריים, זו אינה שעת ארוחה. החדר הגדול ריק. בהביטי מסביב, אני מגלה ליד הקיר את מקום הנטילה המיוחל. מודרני מאוד!

כיורי חרסינה לבנים, מים קרים וחמים זורמים, ממש נפלא! סוף סוף, מים! ובצורה מכובדת כל כך! במחשבותיי אני מדמיין, בכמה קלות ונעימות אפשר להיות פה לפי מחויבותנו היהודית: שם בראש שולחן האוכל אני מציב בדמיוני את האדם, האומר את ברכת הזימון. ברננה הוא מגביה בימינו את הכוס, 'כוס של ברכה', שמילא עד גדותיה ביינה של ארץ ישראל, יין מגידול עצמי. כמובן, מברכים עם "אלוקינו" (כיוון שמשתתפים בסעודה יותר מעשרה גברים. ש.ג.ב.), תארו לכם איך הברכה מהדהדת כאן בחזרה מהספסלים הרבים, מהגרונות

אחרי כן אני מפנה לילדה הקטנה עוד שאלה: "האם את מברכת גם כן?" "ואז אומרת הילדה מלים מלאות תוכן, מילים שמאירות את ה"מַאֲיִן" ואת ה"לָאָן" באור מסנוור: "אני לא - אבל סבא מברך גם כן". המילים יצאו מפי הילדה בטבעיות ותמימות רבה כל כך, שהן עשו עליי רושם עמוק. אני ממשיך לשאול: "למי אנו מודים בשעת הארוחה, האם את יודעת?" "לשולחן!" אומרת הקטנה. מדהים! אני ממשיך: "לא! הרי המזון עומד על השולחן, אך אין השולחן נותן את המזון!, אבל מי מצמיח את העשב בשדות ומי גורם לשעורה ולתירס להבשיל?" הילדה משיבה בטבעיות מקסימה: "הגשם!" ואז אני חותר לשאלה המכרעת: "ומי מוריד את הגשם?" בלי לחשוב פעמיים אומר הפה הילדותי, היהודי הוורוד והקטן, מיד: "אד-נִי!" ואני מוסיף חרש "ברוך ה'" ומשלים עם עין חרוד, המושב הקומוניסטי.

אחרי כן אני ממחר החוצה, כדי להצטרף לאחרים. הם כבר התקדמו רבות והגיעו כבר כמעט אל קצה המושבה. כך אני ממחר לבד לבית הילדים הגדול, שבו מגדלים את הנוער של היישוב באופן קבוצתי, בין כה וכה אני אוהב ללכת לבד בדרך שלי, הרי בסיוור מודרך נוהגים, לפעמים, "להוליך" את הקהל "שולל". לפניי עומד תכשיט של בית: בית כפרי בן כמה קומות, לפניו יש גינות קטנות - בית הילדים של עין חרוד!

לא נותר לי זמן רב. בלי הודעה מראש אני עולה במהירות במדרגות הנקיות של בית הילדים. חדרים נקיים, שטופי שמש ובהירים. הקירות מסוידים בצבע לבן ופשוטים. בכוחות עצמי אני פותח את הדלת המזדמנת הראשונה. על הרצפה פזורים בערבוביה מגוון צבעוני של צעצועים. גם לול קטן לפעוטות בעל מוטות ברזל, שהרגליים הקטנות נאלצות לעשות בו את צעדיהן הראשונים, עומד שם נטוש בצד. נראה שזה החדר, שהקטנטנים מעבירים בו בהנאה את שעות הערות שלהם. בסקרנות אני צועד לאורך מסדרון. מטפלת צעירה בתלבושת לבנה חולפת במרץ לידי. אני מבין את מבטה השואל, שנוזף בפולש, אבל היא אינה ממשיכה לחקור אותי על מטרותיי. הנערה כנראה מצַרְפֶּת אחד לאחד ומסיקה שאני המאחר מן הקבוצה שערכה כאן ביקור לפני כן. במסדרון שאני נמצא בו, יש לאורכו השמאלי שורה של חדרים נחמדים. בראשון עומדות שתי מיטות, בשני - שלוש או ארבע מיטות מתכת קטנות וחביבות, שנראות בדיוק כמו אצלנו. סורג גבוה, המקיף את המיטה, מונע את נפילתו של הדייר הקטן והתוסס.

אני הולך בעקבות הצעקות ו"הנדנודים". הנה נעמד לו האיכר הצעיר ביותר של הישוב זקוף במיטתו, ידיו הקטנות נאחזות בחזקה במוטות, והוא צורח כמו שאפשר לעשות רק בעזרת ריאות חסונות וקטנות. לבסוף, נחפזת אליו נסיכה מרחמת בדמות סייעת ובודקת את ה"סל" של משה הקטן והצורח ואת "תכולתו היקרה". אני ממשיך לצעוד. בקצה עומד על הרצפה 'תנור ספירט' ומשגר לאוויר את להבותיו השורקות והכחלחלות. זה עתה הוא היה בשימוש. להבת גז וכל שכן חימום חשמלי - אינם קיימים. ייתכן שהשימוש בכיריים מסובך מדי ואורך זמן רב מדי, בהתחשב בכך שצריכים מים חמים מידית בשביל צרכנים קטנים רבים כל כך. בחדר אחר עומדת מטפלת צעירה ליד מיטה. באהבה ובסבלנות רבה היא מאכילה את אחד החניכים הקטנים שלה כף אחר כף. אין שום ספק שהילדים כאן בידיים טובות יחסית ומטופלים היטב. אני אומר יחסית! אור-שמש של אהבה ודאגה אימהית כן חסר להם. פשוט, אי אפשר למלא את מקומה של אימא, עם כל הרצון הטוב. רק בערב, כשהם חוזרים מהעבודה בשדות, מבקרים ההורים או האם לבדה את ילדם. גם במשך הלילה לנים האם והילד בנפרד.

כעת אני ממחר אל חבריי. אני מוצא אותם כמעט ביציאה מהמושב בשיחה ערה עם המנהל. דרכי עוברת ליד כמה מבנים במושבה. אני משתומם למראה לול תרנגולים, המצויד למופת. להקה אדירה של עופות לבנים מפוארים בעלי כרבולות אדומות - מומחיות המושבות בארץ ישראל - מקרקרת בערבוביה. מאות אפרוחים חמודים, בעלי לובן מבהיק, מסתובבים ומצייצים בהתרגשות מאחורי הסורגים הנקיים של לול עופות, מצויד בצורה מודרנית. במרכז החדר עומדת שוקת מודרנית ופרקטית ביותר, למים ולאוכל. שלושים עד ארבעים ראשים מסוגלים לטבול בו-בזמן בתוך פתחי המים והאוכל, שמסודרים בדייקנות מסביב. העופות באים ונכנסים בתסיסה, בלי הרף. יש שבבי עץ מפוזרים, הכול מטופל ושמור בצורה מקצועית ביותר. אפשר לחשוב שהאנשים האלה מעין חרוד בקיאים במלאכה זו מגיל צעיר, שהם לא היו "מתחילים", חסרי כל מומחיות, לפני שנים אחדות בלבד. הרוח החיה של אבותיהם מלומדי התלמוד, עקשנות ויכולת הסתגלות יהודית, יצרו את הפלא הזה. בעין חרוד אין מתקיימת שחיטה כשרה, אבל כל הילדים נימולים וכולם נישאים על פי ההלכה היהודית אצל אדם שיש לו ידע יהודי, ומשמש מורה ושוחט ב'כפר יחזקאל' הסמוך. בהתחלה הכול היה גרוע יותר, אבל כך זה כרגע, המצב השתפר.

בדרכנו ל"אוהל סרק" - לדירתנו הנודדת, מדווחים לי חבריי למסע שברפת הפרות, באורות הסוסים ובמבני הכלכלה האחרים עושים עבודה יסודית וקפדנית בדיוק כמו בלול התרנגולים. לעין חרוד יש סניף דואר משלה. בשעות הפנאי - כנזכר, שבת הוא יום המנוחה הרשמי, הַתְקָף בכל המדינה - עומדת לרשות המתיישבים ספרייה נרחבת. באולם הציבורי מתקיימים אירועים חברתיים, הרצאות וערבי דיון. כשמלאכת ההתיישבות הושלמה, הביאו החלוצים הצעירים את הוריהם מרוסיה. צעד נחמד ויהודי-באמת. בעבור ההורים הדתיים האלה התקינה המושבה מטבח מיוחד כשר, קצת בצד, בקרבת תחנת הרכבת הנ"ל, אולי מפני שהבשר הכשר מגיע מכפר יחזקאל. הדור המבוגר הזה מברך ברכת המזון, כפי שאישר לי הפה הילדותי, הנקי מחטא, כשראיינתי אותו.

בעין צוחקת ועין דומעת אנו עוזבים את המושבה. ה"מילי דעלמא" - מצב העניינים הגשמיים הוא טוב, אפילו טוב מאוד. ייתן השם יתברך שגם ה"מילי דשמיא", מצב העניינים הרוחניים ישתפר. מי ייתן ובעתיד יחדרו העניינים הרוחניים לתוך העניינים הגשמיים יותר ויותר, יִחְיוּ ויקדשו אותם!

נהלל

יעדנו הבא הוא נהלל, שם נמצא בית ספר חקלאי לשבעים תלמידות, שנתמך על ידי ארגון 'ויצו'. דרך העפר חולפת ליד שדות תבואה יהודיים, שמשתרעים לאורך, רגבי אדמתם אדומים, ומובילה לתוך אזור כפרי, שיד לא נגעה בו. אנו עוברים ליד המושבה היהודית 'מחניים'. לפני יציאתנו למסע, שמעתי שבמקום זה, כנראה, מתוך יְזֵמָה יהודית, הוקמה חווה לגידול ארנבות למטרת מזון. החלטתי לבדוק את העניין, אם תבוא לידי ההזדמנות. ועכשיו, כשהמילה 'מחניים' הגיעה לאוזניי, התעוררו בי מחשבות על ההחלטה ההיא. גם המושבה היהודית הזאת שוממה. גם החקלאים ממחניים שוהים בעבודתם. מכיוון שרוב המתיישבים צעירים וגם הנשים מוכרחות להושיט יד, לא הצלחתי לאתר מישהו, שאוכל להפנות אליו את שאלתי. ואז מגיע נער יהודי. הצלחתי לעניין בהערה שלי את ראש הקבוצה, אדון נויֶפֶרגר, שמאי צעיר וחביב מפרנקפורט דמיין, וכך נעצר הרכב על פי בקשתי. מיד אנחנו מפנים את השאלה לנער, והוא מרים את עיניו בסקרנות. "יש כאן שפנים?". לא ייתכן, שב"חידוש" הזה לא יבחין הנער, בהתחשב בממדים הקטנים של המושבה ובכושר ההבחנה הידוע של ילדים.

אבל הילד, נער בגיל שמונה או תשע שנים, מניד את ראשו בשלילה, בחוסר הבנה, ומביט בנו בשאלה. אנחנו חוזרים על שאלתנו עוד פעמים מספר, אולם התשובה שלילית שוב ושוב.

הנסיעה נמשכת. כעת אנחנו פונים פנייה חדה שמאלה. משני צדי השביל משתרעים מטעי תפוזים צעירים, הם כבר שייכים למושבה היהודית נהלל. העצים הנמוכים האלה, בעלי צמרת רחבה, נושאים את תפוזי ארץ ישראל הטעימים, שמוערכים בכל העולם. בעת פריחתם מציגים הפרדסים האלה מחזה מעורר ומדהים, וגם באוויר נישא הריח הנעים, שאותו מדיף הפרח הרך. בעזרת גדר עץ גבוהה וגדר תיל, מוגן המטע ממישוש בלתי מורשה של זרים. נוסף לכך יש בחלק מהמושבות אנשי שמירה המכונים 'שומרים' (נוטרים. ש.ג.ב.), שהולכים ברגל או רוכבים על סוסים. הם מלאי אומץ, עשויים ללא חת ואפילו בזים למוות.

עוד דקה של נסיעה ואנחנו נעצרים לפני הבניין המרכזי, המודרני. את הכניסה מקשטים עצי אורן וקקטוסים חדי שוליים. אנו מתקבלים בחביבות, כמעט בלבביות. באולם הכניסה מרגישים כמו בפרוזדור של בית ספר עירוני. מים צוננים, מוגשים באלגנטיות בתוך כד זכוכית מבריק, אמורים לספק לאורח הצמא ריענון ראשוני. אבל כשאנחנו נזכרים בחוברת, שעל הוראותיה כל חבר מסע חייב להקפיד, ובה מזהירים בכלליות את כל התיירים משתיית מים שלא עברו הרתחה, אנחנו מעדיפים לנצל את ההצעה הנחמדה להתרענן במחלבה הקרובה על ידי כוס חלב טרי.

המחלבה של נהלל ראויה להערכה. כל חלק מהתוצרת, שאינו משרת את הצריכה המקומית, מספק את השוק הגדול. 'תנובה', אגודה שיתופית של מוצרי חלב המסועפת בהיקף רחב על כל פני המדינה, שולטת כמעט באופן מוחלט על כח הקנייה היהודי.

אנחנו, סחוטים ממאמץ יתר של הדרך ומהחום הלוהט, הרגשנו היטב את הברכה במעיין חלב נדיב ונעים זה. אפשר לדלג על חששות הלכתיות, לא ניתן למצוא בהמה טמאה בכל האזור. כמו כן, תלמידי בית הספר עצמם, לפני קבלתם, חייבים להסכים לתנאי, שיוגשו להם כל השבוע, חוץ מבשבת, מאכלי חלב. אם מכינים בשר, או לומדים את אַמנות הבישול הבשרי, צריכים לגשת לחדר נפרד לגמרי. ההפרדה הקפדנית הזאת בין בשר לחלב אינה מקרית, אלא

נעשתה בכוונה תחילה - אולי בהתערבות הפיקוח של הרבנות הראשית ירושלים - כדי להימנע מ"שאלות" - תסבוכות הלכתיות, כך מסבירה לנו המנהלת, אישה חביבה במיטב שנותיה. כאן בכניסה לאולם הציבורי, מזוזה אינה חסרה. כאן מתקיימות הרצאות לימודיות בעבור התלמידים, אך גם בעבור המתמיישים שבמושבות השכנות. כעת אנחנו יוצאים בעקבות המנהלת הנחמדה אל מטעי הפירות, שנמצאים על אדמות המושבה ומסודרים מסביב למושבה במעגל נרחב. כמעט לא יאָמָן שבקרקע זו, הגדושה בברכה ושטופה בשמש, גבתה פִּיצת המלריה הקטלנית את קרבנותיה לפני כמה שנים בלבד.

אנחנו מתפעלים ממטעי הבנות הנרחבים. הבונה של ארץ ישראל אינה מגיעה לגודלה של הבונה האמריקאית ואינה משביעה כמוה, אך עולה עליה בתמציתה ובמתיקותה. אף על פי כן, נראה שלבונה הארץ ישראלית, שאיננה מתאימה לייצוא, אין עתיד. אנו עוברים ליד בניינים כלכליים וציבוריים קטנים וגדולים, ומגיעים, סוף סוף, למשתלת הירקות ולמחלקת הגננות. בנות צעירות, שאוהבות אתגר, עסוקות בדחיפת עציצים קטנטנים רבים לתוך האדמה, תוך מאמץ. זרעים רגישים ניטעים אחד אחד, קודם כל, בתוך עציצים קטנים. רק כאשר השתיל הצעיר מתחזק באדמה הרקבובית תוך טיפול פרטני בו, מפקידים אותו בידי רגבי אדמה גסים. הבנות היהודיות האלה, הצעירות וחסרות הדאגות כאן בחיק הטבע הזך ושטוף השמש, עסוקות בעבודות בית וגינה חינוכיות ובריאות, מציגות מחזה מרענן של חיים עליזים וזכים. באופן מיידי משווים לתמונה הבריאה הזאת של התבדלות ורעננות כפרית על אדמה קדושה, את הרעיון של הפקידות היהודיות הרבות, שמתקיימות בקושי במשרדים ובחברות מסחריות בערים הגדולות, בהיעדר תנאי בריאות ושמחה, שְׁחוקות רוחנית מהאווירה הצרה והמצמצמת של מקום פעילותן היומיומית, ידיהן כבולות בסכנות מוסריות. כאן הכול זך ובריא, חופשי ונוצץ.

היישוב נהלל הוא באופיו מה שמכונה 'מושבה'. בניגוד ל'קיבוץ' שהוא יישוב קהילתי בעל נטייה קומוניסטית, המושבה היא מושב לחקלאים עצמאיים, שכל אחד מהם יכול לעבֵד, לנטוע ולנהל את אדמתו על חשבון עצמו ותוך סיכון עצמו. במושב מעין זה מתפוגג הטיפוס השוויוני, נטול הרגש, למול ייחודיות שופעת חיים. כמעט כל בית מאפיין את בוניו ובעליו. הגינה המטופחת בקדמת הבית מסגירה את האהבה, את המסירות ואת הטעם האיש. מאחורי הבית -

שוב קבוצה נהדרת של עופות לבנים גדולים. מתאימים בדיוק לכפרות! אנחנו מחבבים במיוחד את הביתן החינני והמודרני, שמשמש גן ילדים. טפטים ידידותיים שבהם מוטיבים ילדותיים מעוררי רגש, וילונות צהורים ונקיים מאחורי חלונות קישוטיים, ולפניהם פרחים חיים וצבעוניים. מערכת ריהוט ננסית למשחק עליז בשביל הקטנים, שאותם ברגע זה מחפשות ידיים אוהבות ומאמנות אותם להצגת פורים מצחיקה...

למראה כל זה שוכחים, באמת לגמרי, שנמצאים במושבה יהודית בעמק, מתחת שמי אסיה, ושייתכן שלא רחוק כל כך מכאן משוטטים ברנשים [...]. תאבי גזל, שתרבותם היום זהה לזאת של לפני אלפיים שנה. בהמשך דרכנו אנחנו מבחינים בשני מבנים, המנוגדים זה לזה ניגוד חד: האחד - קטן, מכוער, גגו נאטם בצורה עלובה נגד רוח ופגעי מזג אוויר, באמצעות חומרי-גג שחורים מקרטון. קירות העץ שלו, שגובהם אינו עולה על גובה בן אדם, אפורים ומכוסים בטחב. החלונות המעטים, הנמוכים, הוכנסו לתוך מסגרות עץ פשוטות. דמות של בית בכפר יהודי בליטא או בפולין! אולם לעומתו, בצד אחר של הכיכר מתנשא המבנה השני, מבנה בטון גאה בעל אגפים מחוברים: 'בית העם'. כאן מתקיימים כל חיי הרוח והחברה במושבה. בפנים - אולם אדיר שבו מאתיים עד שלוש מאות מקומות ישיבה, בחלק הקדמי של האולם מתרוממת במה אדירה להצגות. ברגע זה שומעים את מכות הפטיש האחרונות למסיבת פורים הקרובה. זוהי חגיגה לכולם, מנער ועד זקן.

אותו צריף רופף הוא 'בית התפילה', בית כנסת בשביל הדור המבוגר והדתי יותר. מאחורי הקרשים הפשוטים והצנועים האלה מתחבא ה'קודש' של העם היהודי, "מולדתו הניידת": ארון קודש וספר תורה. מבט פנימה דרך החלונות הסגורים, מְגִלָה עזרת נשים שהופרדה בחסידות משטח הגברים על ידי וילונות לבנים. דרך שני המבנים האלה ניתן לאמוד, מה כאן טפל ומה עיקר, מה נחשב בראשם ובליבם דבר חשוב ומשמעותי, ומה רק נְסִבֵּל. ב'כפר חסידים', מושב חסידי ליד חיפה, המצב הוא, דרך אגב, בדיוק להיפך: בית הכנסת הוא בממדים של 'בית העם' בנהלל, אין רמז ל'בית העם', לעומת זאת יש מקווה מכוסה באריחים ומאובזר למופת. כשם ש"כל אדם הוא עולם בפני עצמו", כך חייבים למדוד ולדון כל מבנה ומבנה בארץ ישראל בקנה מידה המיוחד והמיועד לו. אסור לנו להיכנע לקללה של 'הכללות', שהופכת 'יהודי חוטא' ל- 'יהודים רעים',

ובוודאי שכך, כשמדובר בעניינים ובהתרחשויות שקורים בארץ ישראל. "וראה בטוב ירושלים" (תהילים קכ"ח, ה') - "היה כולך עין, כולך אוזן, רק בעבור הטוב והיָאָה של העיר הקדושה, ושל הארץ הקדושה!" קורא הרב חיים זוננפלד ז"ל לאותו אדם שעומד לשוב לגלות, והוא עודנו עומד על כבש העלייה לאנייה, "ספר שם רק דברים טובים וחדשות משמחות מארץ תקוותנו הקדושה". הרי בארץ ישראל הכול עדיין בתזוזה, הכול בבנייה. על חווית הגלות בת אלפי שנים, שעיצבה את האנשים האלה והשאירה עליהם את חותמה, אי אפשר, בשום אופן, להתגבר בבת אחת. כשפִּיצָה נבקעת, נושאים האפרוחים עליהם עוד זמן רב חלקי קליפה, עד שאלה נופלים מעצמם. כך גם העולים היהודים בארץ ישראל גוררים אִתָּם במשך דור או שני דורות את השקפותיהם ודעותיהם העקומות על יהדות ועל יהודים, על האלוקים ועל הנהגות אלוקיות, על טפל ועיקר, על מה חשוב ומה מְשֻׁנִּי. הנאמנות למסורת בת אלפי שנים, שלעיתים קרובות נדחקה אחורה בתקיפות אל מתחת לסף התודעה, תפרוץ לאחר מכן בעזרת הבורא בעצמה יסודית. "רבי! גיוואלד!" כך פרצו תלמידים בסערה לחדר אדונם האלוקי. "חיים העגלון, הוא אפיקורס, מכחיש את הבורא! הוא עומד בחוץ, מְשֻׁמֵן את צירי עגלתו, בזמן שהוא לובש על ראשו וזרועו את התפילין הקדושות!" אמר אז הרבי בחגיגות: "ריבוננו של עולם! עמך ישראל גדול וקדוש! גם כשהוא משמן את עגלתו, לובש היהודי תפילין...!" ככה נדבר גם אנו על נהלל: "ריבוננו של עולם! עמך ישראל גדול וקדוש! גם אחרי אלפיים שנות נדודים, דרך מְדַבֵּר האומות וסבל הגלות, גם אחרי אלפיים שנות נכר, שהתרווחו והשתרשו בתוך ליבותיהם, בתוך נשמותיהם, נשמר עדיין מקום עבור קְדֻשָּׁךְ!" את הבסיס החי, את הזרע לחיים חדשים ותקווה חדשה, לא הצליחה האכזריות שבנכר להקהות: ליד המבנה המרשים של הנכר, עדיין נשארה הקדושה היהודית בלב ליבה טהורה ושלמה.

ביום שני בשעה שש בבוקר הגיעה ה'קרנרו' שלנו ליפו. היום יום חמישי. מה לא ראינו וחוונו בארבעת הימים הקצרים האלה?! נדמה היה לנו ששהייתנו כבר נמשכה, לא ימים, אלא שבועות, ובסיומם של עשרת הימים שהוענקו לנו בארץ, נראה היה לנו שחודשים חלפו מאז יציאתנו למסע. החוויה ההיסטורית העולה ויורדת, הצועדת דרך אלפי שנים, נטלה מאתנו את הכלים למדידת הזמן. כך זה, כשאתה מבלה שעות במוזיאון 'קֶזֶם היסטורי' ליד אוספים שהם כמעט מעל הזמן, ואז דורכת כף רגלך שוב בין האנשים והתכונה של ההווה. המתח

הגבוה שאתו נכנסתי לארץ, המיוחלת שנים רבות, גרם לנס: החוויות המגוונות, הפנימיות והחיצוניות, ולעיתים קרובות מבלבלות, לא רק שלא הרדימו אותי, לא צמצמו או השתיקו את יכולת הקליטה שלי, אלא בדיוק להיפך: כל אבן, כל שדה, כל מצב, כל גבעה וכל קבר; האנשים, הבתים, הירדן, ירושלים, טבריה, המושבות, בקיצור הכול, נחרט בזיכרוני בדיוק ובחדות מדהימים, כמו סימנים על לוח רגיש לאור (פילם. ש.ג.ב.), שצריכים רק לפתח אותם לאחר מכן. גם את הכתבות אני כותב בכל שבוע באופן חופשי לפי הזיכרונות שלי, בלי להיעזר בהקלטה משמעותית כלשהי. ברגע שהיד לוקחת את העט, יושב אני שוב במקום האהוב שלי באוטובוס, מימיני - פרוש, משמאלי - הפרנס מקרקא, מלפנים - האוסמן, והנסיעה הנהדרת מוליכה דרך הארץ שקרובה לה, שבגעגועינו, בתקוותינו ובחלומותינו הקדושים היא כלילת השלמות. ועכשיו מנהלל לטבריה.

בדרך לטבריה

רצינו לבלות את השבת בטבריה החלומית והשלווה, שאפופה בברק עתיקות של אלפי שנים יהודיות, רצינו להקדיש יום שלם למנוחה ולרגיעה. כל משתתפי המסע היו זקוקים נואשות לשחרור ולמרגוע. למשך זמן מה נמשכה דרכנו דרך העמק המוריק. לפתע, חוסם מחסום אמיתי את המשך הדרך. על פני הדרך, לרוחב, תלוי שלט אדיר שעליו כיתוב בשלוש שפות: עקב מחלה ביבול נאסר לחלוטין ייצוא של תפוזים מהגליל ליהודה - מהצפון לדרום. גם בדרך אל הצפון עוצרים את הרכבים וחוקרים אותם "מאין?" ו"לאן?". המפקח, כמובן, אנגלי. בינתיים, נערים ערבים צעירים מציעים למכירה תמורת מחיר יקר מי סודה, שהתחממו בשמש הלוהטת. אבל תוך זמן קצר המסע נמשך. מרחוק נשמעה שריקה צורמנית. בפעם הראשונה אנחנו נתקלים ברכבת הארץ-ישראלית, שעוברת במהירות. היא מנוהלת באורח מצוין. רק במקרים יחידים מועסקים שם יהודים. מאוחר יותר פגשנו בנסיעתנו מתל אביב לחיפה כרטיסן יהודי חביב. לבקשתנו - הוא השאיר בידינו בשמחה למזכרת את כרטיס הנסיעה הכתוב בשלוש שפות, אף שהוא חייב, בדרך כלל, לקחת אותו מהנוסעים. העבודה שלו מצריכה מאמץ ומשכורתו דלה. גם הנוסע במחלקה שלישית זוכה לשבת על מושבים מרופדים היטב. ליד כל זוג מושבים יש שני חלונות גדולים. בעודו יושב בנוח על מושב נמוך, נותן התייר לנוף של ארץ ישראל לחלוף על פניו. אבותינו הקדמונים, בכל נדודיהם, בוודאי לא התקדמו בקלות כזאת.

מימין מתגלה כעת הר תבור. דמותה הנבואית של השופטת דבורה, שזוהרת מהתלהבות השירה, מרכבות סיסרא המשוריינות בחרבות, סיסרא, שאת רקתו ניקב יתד אוהלה של יעל, ויבין, המלך האומלל מחצור, תופסים עכשיו את דמיונו חסר המנוחה. כאן אסף בהססנות ברק, בנו של אבינועם, צבא יהודי עממי, כדי לקבל את הניצחון דווקא מידי אישה. למראה פסגת ההר שצורתה חצי סהר, ההר שמתנשא בודד מהמישור, וצלליתו בולטת בחדות בשמים, מובנים היטב דברי ירמיהו (מ"ו, י"ט): "כתבור בהרים" - מדוע קלטה עינו דווקא את ההר הזה מכל האחרים. מבינים את כוונת הפייטן בזמירות למוצאי שבת: "צדקתך כהר תבור" - הוא בא לומר שיושר האלוקים הוא מציאות איתנה וחזקה כמו ההר הענק, המתרומם הזה. גם בלבנו מתחילים "תבור, וחרמון" - שראשו הקשיש, העטוף בשלג נצחי יקבל את פנינו בקרוב - "לרנן בשם ה'" (עיין תהילים פ"ט, י"ג). ככל שאנו מצפינים, כך מתכסה לו המישור בגבעות ובהרים: הרי הגליל! יותר ויותר נאלצת המכונית שלנו לעשות את דרכה במאמץ על כבישים מתפתלים ותלולים. מהגובה אתה יכול ליהנות מנוף מרהיב של העמק השוכן רחוק, עמוק למטה, ושל המושבות היהודיות הפזורות ששוכבות שם. באוויר הצלול נראה הכול קרוב. כשאנחנו למעלה ממש, נגלה לעינינו בצד שמאל שדה ענק שנראה מתאים בדיוק לשדה קרב. האוסמן גם יודע לדווח שכאן התמודדו הצלבנים במאבק עקוב מדם, עם "סולטן סלאדין" - בעברית הוא אומר: "צלח א-דין", בשנת 1190. לא הרחק מכאן שוכנת גם העיר "חרושת הגויים" (שופטים ד', ב'; י"ג, ט"ז), ונחל קישון, שמילאו שניהם תפקיד משמעותי במרדף של ברק אחר האויב. ועכשיו אנחנו יורדים שוב! הרי אנחנו בארץ ה"הרים ובקעות", ה"עִינֹת ותהומות" שבה יש הרים ועמקים. גבעות ושטחי מים פוריים מתחלפים בססגוניות (דברים י"א, י"א; ח', ז'). טבריה עצמה שוכנת מעט יותר ממאתיים מטר מתחת לפני הים. תוך זמן קצר זוהרת במרחק, עמוק מתחתנו, מראָה אדירה בעלת ברק מתכתי ונעלמת שוב מאחורי קצה הר בולט. הַיָּמָה, מכונה גם "ים טבריה" ו"ים כנרת".

טבריה

רק ברדת החושך אנחנו נכנסים לטבריה. לפני אחד ממלונות החוף אנו עוצרים, מותשים מהנסיעה המפרכת והארוכה. אבל, כפי שאנו שומעים כעת, דואג 'גוטרמן' ללינתנו בלבד, ואילו לקיבתנו הכשרה דואג אך ורק 'הויזלר'. כך

הייתה לשני הגברים היהודים "הנאה" מאתנו. אבל אנחנו נאלצנו לשרך את עצמותינו המסכנות עוד כברת דרך קטנה, והפקנו מכך רק "הנאה" קטנטנה. כשהגענו בשלום להויזלר, סוף סוף, "נראה החוף באופק", ושולחן ערוך בשפע מאכלים הזמין את הרעב לארוחת ערב. אך אז פקד מישהו: "מעריב!". אחרי מעריב, קודם כל צריך "נטילת ידיים", וְאַתָּה לא פשוט כל כך להסתדר, כשיש בנמצא רק מקום אחד של מים זורמים ועשרים איש שרוצים ליטול את ידיהם. רק אז מתיישב היהודי ליד השולחן, אבל לא מנוחת הלילה המיוחלת ולא ארוחת הערב ה"טעימה" עברו בלי תקלה. אמנם, היתושים המפחידים הצפויים, לא היו - הרי היינו רק בחודש מרץ - אבל "בני דודים" תמימים יותר מאותה משפחה, הטרידו בלי הרף את אלו שחיפשו מנוחה ושינה, וליד השולחן זמזמו מאות זבובונים נתעבים סביב המנורות המסנוורות ולאחר מכן צללו בהמוניהם מהגובה על החמאה הטעימה ועל הגבינה הלבנה והעֲרֵבָה, וציפו אותם בשכבה שחורה, כך שהיינו עסוקים מאוד... ואחדים העדיפו, חרף הרעב, לוותר לגמרי. כידוע, מאשימים את הפונדקאי היהודי בכל דבר, וכך רטנו אחדים, שדבר מעין זה יכול לקרות רק בעסק 'כשר למהדרין'. אך זה נבע מעצבים רגישים. הפעם היה הויזלר, באמת, חף מפשע.

למחרת התעוררתי כבר עם הזריחה. זמן קצר לפני עלות השחר, הלילה חשוך ובלתי חדיר, ואז, מתפרץ בארץ ישראל בקצב מהיר למדי ובפתאומיות, הבוקר הבהיר והצלול. מבט דרך החלון הממוקם בגובה הקרקע, על הרי טבריה המתרוממים מסביב במעגל, מקרב מיד את המציאות המופלאה למודעות הערה של המנומנם. ממקום כלשהו נשמעה צווחה של תרנגול. שם למעלה בצד ימין נמצא קברו של רבי עקיבא. אתה חושב מיידית על סיפורו העמוק על אודות נסיעתו עם חמור, לפיד, ותרנגול שהעיר את הַיָּשָׁן בשעה מדויקת לעבודת הבורא. אתה חושב כעת על משמעות הברכה בברכות השחר: "אשר נתן לַשֶּׁכֶּנִי בֵּינָה, להבחין בין יום ובין לילה". כן, במעבר המהיר בין יום ללילה בארץ הזאת, לא קל כל כך לתרנגול לציין את הגבול בין יום ולילה. מסלולו של ערב שבת זה היה די עשיר: דרך ראש פינה אל עבר צפת ומירון! לטבריה עצמה נלך רק אחרי כניסת שבת ולמחרת. בהתחשב בכך שהיינו חייבים לחזור בזמן לפני קבלת שבת, התכנית שקיבלנו על עצמנו הייתה די והותר. תוך זמן קצר מתגלגל הרכב לאורך ה"ים של טבריה" הכחול, המשובץ בציוריות בין ההרים.

רק עכשיו יש לנו הזדמנות להתפעל מהנוף הטרופי, מעצי הדקל הגבוהים והנפלאים, ממטעי הבננות רחבי העלים, מפרדסי התפוזים והלימונים הנרחבים והמטופחים. אין ספק שהטבע פה פועל ביותר שמחה מבכל מקום אחר. עם חום הקיץ הגובר, עולה החום בעמק זה והופך לוהט. ארבעים מעלות, כן! גם חום של חמישים מעלות אינו חום נדיר. מי שיכול לעזוב בדרך כלשהי, עוזב את טבריה בחודשים הלוחטים. בתי הספר סגורים. מהתלמוד יודעים, שהרופאים המליצו ל'רבי' (רבי יהודה הנשיא. ש.ג.ב.) החולני, שהיה גר בטבריה, להעביר את מקום מגוריו לציפורי הקרירה והגבוהה יותר. אנחנו מתעלמים מהעיר הקדומה 'מְגִדָּלָא' (החשובה לנוצרים. ש.ג.ב.). לאט ובהתמדה אנחנו מסתלסלים יותר ויותר למעלה. עמוק מתחתנו נראים כעת פני המים של הימה! במקום מסוים בִּיָּמָה שקעה "בְּאֶרֶץ של מרים". מי שמכיר את המקום המסתורי, יכול לזכות בהארה רוחנית נדירה לגבי הרעיונות העמוקים למדי של הספר הקדוש "הזוהר", על ידי לגימה ממקום זה בִּיָּמָה.

אנחנו נהנים מהנוף הפנורמי המרהיב של העיר העתיקה עם קסמה האגדי, העיר שנשענת בנוחות על לשונות הים הציוריים של הימה. אז נעלם השטח מלא הזיזים של הימה של טבריה והמים הביצתיים של אגם מרום (אגם החולָה. ש.ג.ב.) נגלים לעינינו. בתוכו מצטברים בפעם הראשונה המים הגועשים של הירדן היורד למטה. אך מעל הכול מתנשא באוויר הבוקר הצלול ראשו הכסוף של החרמון ברכות ובשלווה מלכותית. ביערות ובנזקקים שלמרגלותיו עדיין מסתתרים אריות. "כטל חרמון שיורד על הררי ציון" חולף לך פתאום במוח. ב"טל חרמון" וודאי מתכוונים למי השיטפונות של הירדן, שנשפכים דרומה אל הרי יהודה, או, האם הכוונה היא שענני הגשם מצטברים בכותלי ההר בגובה אלפיים מטר, כדי לרדת אחרי כן כטל פורה וכגשם על הארץ היהודית ו"הרי ציון"? הכביש מתפתל ועולה עוד ועוד. לשני צדי הדרך, חבוקים בטבע של השטח, אנחנו רואים בפעם הראשונה "אֶהְלֵי קִידָר" - אוהלים שטוחים של בדואים המשוטטים בחופשיות, אוהלים שהשחירו ממזג אוויר ורוח. לא היית רוצה לפגוש בפרצופים הרעולים האלה, הדומים לפרצופים המתוארים בספרי 'קרל מַאי', כשאתה לבד. אלו הם, אפוא, התושבים הראשונים והמועמדים האפשריים, בעלי השם, לרכישת קרקעות ארץ ישראל, שעליהם מגנה אנגליה בכוח רב כל כך. בחזית האוהלים, שמתוחים על ידי חבלי קנבוס חזקים, רועים עזים מספר. לא הרחק משם רועה עדר בקר קטן, וברנש שובבני בגיל ההתבגרות מטפל

בו. הפרות של הערבים דומות לאומה ננסית עלובה וחסרת כבוד, בהשוואה לעדרים המפוארים והשמננים של המושבות היהודיות, שיודעות לשמור על רמת שיא ברפת על ידי ייבוא בהמות מגידול הולנדי. השוורים של עין חרוד, נהלל או דגניה בצבע שחור לבן, רחבי מצח, ומשקלם כמה מאות קילוגרמים. בהשוואה לפרות הערביות הצנומות האלה הם מעלים בצופה בהכרח את חלום פרעה על שבע הפרות השמנות ושבע הפרות הרזות. ליד נצרת ראינו, דרך אגב, גם רועי חזירים ערבים עם פמליה מחרחרת. כשאחד מהם ספר את חרוזיו של ספר תפילה קתולי, ידענו שאנחנו עוסקים בערבי נוצרי. בתוך חריץ בהר שוכן בודד שדה פירות של יהודי, שגר הרחק מהכול. לא רחוק משם מתרומם יער קטן: ניסיון ייעור שנכשל, של המכון המלכותי האנגלי ליערנות. השדות בצד ימין ובצד שמאל מכוסים ברסיסים קטנים של בזלת אדומה. ברם, לפעמים האדמה שחורה כפחם, הרי כל האזור גֶעְשִׁי. פה ושם גם מתגלית לָפָה.

בשנת 1837 נספו אלפיים איש בצפת עצמה ברעידת אדמה. עדיין אפשר לראות עקבות של רעידת האדמה האחרונה. בין האבנים פורחים פרחים מדהימים עם פרחוני כוכבים בצבע אדום וכחול. בגלל ערמות של אבני חצץ, שנערמים בצד ומשמשים לחידוש הדרך, הצטמצם רוחב הכביש, עד שאיננו יכולים לפנות דרך לרכב המגיע במורד ההר בלי להסתכן בנפילה לתהום. לפיכך הרכב הקטן יותר, שמגיע ממול, נע לאט אחורנית עד שבנקודה רחבה יותר בדרך מתאפשר מעבר נוח. אני מנצל חיש את השהות המאולצת הזאת כדי להשלים את אוסף הפרחים והאבנים שלי: "כי רצו עבדיך את אבניה" ... סוף סוף, הנסיעה נמשכת. אחרי שעה וחצי אנחנו נמצאים במושבה הישנה של הברון הירש.

ראש פינה

ראש פינה היא אחת המושבות היהודיות העתיקות ביותר. הרחובות, הבתים והגינות הידידותיים מביטים אחורה אל עבר חמישים שנות קיום. בהתחלה צריך היה הברון להעניק כספים בכל פעם מחדש עד שהיישוב למד לעמוד על רגליו. מטעי הטבק העצומים אינם מניבים עוד רווח הגון בזמן האחרון. חסר ביקוש! אומנת ערבית עם בן חסותה היהודי בידיה מלמדת אותנו על אופי ההתיישבות של מושבה זו. בדומה לפתח תקווה היא 'מושב עובדים'. המתיישבים היהודים מעסיקים עובדי חקלאות ערבים. במשך עשורים רבים עובדים היהודים והערבים

בשיתוף פעולה, וחיים בדו-קיום. אפילו הפוגרום, שהשתולל בצפת הקרובה, לא הטיל צל על היחס הזה.

ראש פינה היא מושבה דתית. שוחט דתי ביותר ממזרח אירופה, בית כנסת מאיר פנים ומרווח, ובית ספר עממי יהודי בעל כיתות רבות, ששוכן במבנה אבן קבוע ונאה, מעניקים למושב גוון דתי. אף על פי כן, מתלונן השוחט שהמצב היה טוב יותר בעבר. בין הספסלים בבית הכנסת מצאנו 'מִשְׁנֵי' ו'חיי אדם' שהוכנסו בהם סימניות. אחרי יום עבודה לומדים כאן. תלמידי חכמים לא יצאו מבית הספר הכפרי של האיכרים היהודים, אולם "בעלי בתים" ישרים, כן. בסניף הדואר היהודי המרווח אנחנו משגרים את המכתבים שלנו, המצוידים בחותמת "ראש פינה", אל אהובינו. ואז ממשיכים שוב. יעדנו הבא הוא צפת.

צפת

בערבית שמה - סַפְּדָה, בעברית - צפת. צפת אינה מופיעה בעשרים וארבע כתבי הקודש. אמנם, בתלמוד (בבלי, סוטה מח, ב), משבח רבי יהושע בן לוי את הדבש המצוין מ'צופים' שנעלם מהשוק אחרי החורבן המצער של בית המקדש. אם צפת זהה ל'צופים', אזי כבר מוצפן בשמה רמז לגובהה, שממנה אפשר להשקיף בחופשיות על ארץ ישראל. היא נמצאת בגובה של תשע מאות מטר בערך. ביחס לטבריה, הנמצאת בגובה מאתיים ושש עשרה מטר מתחת לפני הים, צפת גבוהה באלף ומאה מטר. בכיוון דרום משתרע הנוף לעבר הר תבור, בדרום-מערב רואים את רכס הרי הכרמל, ובדרום-מזרח - את ים כנרת. כמובן, נהנים בצפת מהמחזה הקסום של ים המדורות, שמאירות מדי שנה במירון הקרובה לכבוד חגיגות יום ההילולא של רבי שמעון בר יוחאי. בצפת עצמה, בהרים של רבי זעירא ורבי אבהו, בערו משואות שהעבירו מירושלים אל המקומות הרחוקים ממנה, את הבשורה על קידוש החודש (על פי תלמוד ירושלמי, ראש השנה, פרק ב' הלכה א'. ש.ג.ב.).

הודות לגובהה של צפת, היא מוערכת ביותר כמקום הבראה לחולי ריאות. הגובה הזה גם נותן הזדמנות לקיים מצווה מסוימת בדרך מוזרה. בראש השנה עולים כל יהודי צפת על הגגות השטוחים של בתיהם ואומרים את תפילת ה'תשליך' בהביטם על ים טבריה. בצפת גדלים כל ארבעת המינים של הלולב, וגם את הסוכות מכסים בהדסים במקום בזרדי אורן שנהוגים אצלנו. צפת היהודית

היא עיר קדושה. לצד מקומות יהודיים רבים, מעוררי עניין, ולצד אתרים קדושים ועתיקים במיוחד, מתנשאים כאן בתי כנסיות מכובדים, שהזמינו לעבודת הבורא את הבית יוסף, את האר"י הקדוש, ואת רבי יצחק אבוהב. בית האלוקים של האחרון נקרא גם 'כנסת אליהו'. לפי מסורת שעברה מפה לפה התפלל שם פעם אליהו הנביא.

בצפת שגשגו במאה השש עשרה כאלף תלמידי חכמים מופלגים, כך שבחוג הזה שקלו ברצינות את תכנית חידוש הסנהדרין, הגוף היהודי העליון בן שבעים ואחד החכמים. אולם התכנית הגאונית נכשלה בגלל התנגדותם הנחרצת של בתי דין בירושלים, ששללו מרבני צפת את הסמכות בעניין זה. במעברים הצרים של הסמטאות המתפתלות, העולות והיורדות, נדמה שעד היום אפשר לשמוע את רשרוש הרוח המסתורית ולחשה, רוחם של הרבנים הגדולים ההם. בבית הכנסת של האר"י הקדוש מראים את מושבו, השמור ביראת כבוד. אבן גדולה מונעת בטבעיות מרגל שאינה ראויה לדרוך במקום קדוש זה. בצד מתרוממת ה"בימה", שולחן עץ עבור קריאת התורה. כאן, כך מניחים, קרא פעם האר"י בכוחו הקדוש לחבורה מפורסמת למדי לעלות לתורה: אחי משה, אהרן - נקרא להיות "כהן", משה עצמו היה "לוי", ואז נקראו האבות הקדושים: אברהם - להיות "שלישי", יצחק - "רביעי", יעקב - "חמישי", יוסף - "שישי" וכו'.

תושבי צפת - מספרם יותר מחמישה עשר אלף, והם מתחלקים בין שלוש גבעות, שמופרדות טבעית זו מזו. כנגד שלושת אלפים ומאתיים יהודים, יש חמשת אלפים ערבים מוסלמים וארבעת אלפים נוצרים. עם הערבים שבסביבה הקרובה אנחנו מגיעים למספר מרשים של שמונה עשר אלף ערבים. עובדה זו מחזקת את הביטחון העצמי של הערבים ובוודאי תרמה במהומות עשרים ותשעה באוגוסט לעליית התוקפנות ההרסנית של גיבורי הפוגרום. בית הקברות בצפת, כנראה אחד הגדולים במינו, משתרע על פני שטח ענק בסמיכות לעיר היהודית, במדרון היורד במתינות. על מקום קבורה מכובד זה, שנמים בו את שנתם האחרונה מתים ממאות שנים - יש אומרים שהם כפליים כיוצאי מצרים - נדון בהמשך. כאן גם נחים בשורות כפולות אדירות הקרבנות האומללים של הפוגרום האחרון. לצערנו, גם במקום קדוש זה אין חומה, שמקיפה ומגנה. כפי שבעצמי ראיתי, מחפשים פה חמורים וסוסים את מזונם בחופשיות, בלי שיעצרו בעדם.

הפוגרום

בחודש אוגוסט 1929 הוא התחיל בדרום הארץ. ב'תלפיות', אחד מפרברי ירושלים, ב'מוצא', עמדת תצפית יהודית על העיר הקדושה, הניף האספסוף הערבי המוטעה לראשונה את הדגל שותת הדם של שנאת יהודים. אז מיהרו להגיע החדשות הזוועתיות מחברון ועברו דרך כל הארץ היהודית. בכל ארץ ישראל הוטלה צנזורה על טלפון ועל טלגרף. המהלכים שהוזכרו לעיל התרחשו בתחילת שבוע. לצפת הגיעה הידיעה רק ביום חמישי. מנהל בית ההבראה היהודי לחולי ריאות הורשה לקבל שיחת טלפון, ובשיחה, השחיל המטלפן היהודי מחיפה בין פרטי השיחה הרשמיים, בלא שיבחינו בכך, פרטים קטנים על המצב המסוכן שנמצאים בו יהודי הארץ. כך גילו בצפת את המידע החשוב ביותר. אך בגלל יחסי השלום עם הסביבה הערבית, במידת מה, אפשר אפילו לכנותם יחסי ידידות בני עשרות שנים, בגלל אהבת שלום ואופטימיות יהודית, סירבו להאמין עד הרגע האחרון, גם כאן כמו בחברון, בסכנה המידית הנשקפת ליהודי צפת.

ביום חמישי ושישי שרר בצפת שקט מוזר ומעיק, ברובע היהודי לא נראה אפילו ערבי אחד. אפילו הירקנים הערבים, שבדרך כלל מציעים מדי בוקר בשעה מוקדמת את תוצרת גינותיהם ומוצרים אחרים, לא הגיעו ל'בִּסְטוֹת' הקבועות שלהם. מוכרי מי השתייה הטריים נעדרו. זה היה השקט הנורא שלפני הסערה. לאחר מכן, בשבת, נע דרך הרובע היהודי מצעד מחאה ערבי אדיר נגד התקפות יהודיות מדומות. חלונות ראוה של חנויות נופצו, בתי עסק נהרסו, וציוד הושחת. אבל במקום לפרש את מעשי האלימות החד-משמעיים האלה כאזהרה לדברים גרועים יותר, נטו לפרש אותם להפך - לטובה. בצפת, כך אמרו בניסיון להרגיע, משתוללת התשוקה הלאומית רווית ההסתה ומתפרצת על עץ ועל זכוכית. בכך מבטאים הערבים במידה מספקת את הרגשות הלאומיים והסולידריות. למרבה הצער, רגשות אלו היו עתידים להתבטא בצורה שונה לגמרי. ישראל, שמתגורר כיום בקהילה שלי, עד ראייה לפוגרום בצפת, מספר לי את הדברים האלה:

היה משהו נורא ומאיים באוויר. מיד לאחר היוודע פעולות הטרור, התארגנה מיידית הגנה עצמית יהודית. מכיוון שיהודי צפת הצעירים עבדו כולם מחוץ לעיר, חלקם בערים הגדולות במדינה, חלקם בחוץ לארץ, התגייסו בעיקר אורחים זרים שבאתרי המרפא. היינו בערך חמישים איש בסך הכול, צבא יהודי

קטן מול עשרת אלפים ערבים, חלקם חמושים. כמה ימים עברו בשקט. ישבתי בדיוק בצ'לו של המלון והעברתי את זמני במשחק עם המארח. חוץ ממני שהו בבניין באותו זמן רק ארבע נשים. היה לי אקדח. פתאום נשמעו בסוף הרחוב צעקות נוראיות. עדיין לא היינו מסוגלים להבין את משמעות המילים. אבל אז אנחנו רואים את התוקפים וגם מבינים את קריאתם. גרונותיהן של מאות נשים צווחים שוב ושוב: "אל יהוד! אל יהוד!" הצליל "הווי" הנמתח של קריאת הקרב מפלח את האוויר. בשבילי, שכבר עברתי פוגרום רוסי, היה המצב נהיר, עם כל הזוועה, הפחד והאימה. עכשיו זה כבר לא נגד רכוש, אלא נגד החיים עצמם של האוכלוסייה היהודית. בקפיצה אחת היינו שנינו בבית המגן. הדבר הראשון שעשינו היה נעילת הדלת השער והחלונות, וחסימתם. מהקומה הראשונה בבניין יריתי את תכולת האקדח שלי לתוך שורות המסתערים ועוד ראיתי שני תוקפים שהתנוודדו ונפלו.

באירועים מסוג זה שולחים הערבים בכוונה את הנשים קדימה. ראשית, הן מסוגלות לצעוק טוב יותר מהגברים - להפחיד את האויב, וללבות את הזעם של הגברים הבאים בעקבותיהן. שנית, אמורות הנשים - היצורים, שמהותם אצל הערבים היא: עבדים נרצעים - להגן בגופותיהן על אדוניהן ושליטיהן. ייתכן שמונח בתרגיל המוזר הזה גם תכסיס שטני, השערה על נדיבות לב או חולשה של האויב, שיתקשה להחליט אם לירות בנשים חסרות הגנה. היה נדמה שאבדנו! ואז הגיעה הצלה בלתי צפויה. על הגבעה הקטנה בצדו האחר של הרחוב, תפסה עמדה, פתאום ובמהירות הבזק, המשטרה החמושה של צפת ומפקדה בראשה. הרובים שהביאו, ששלטו על כל רוחב הרחוב ועל כל אורכו, שלחו מיד דרישת שלום ראשונה לעבר ההמון המיילל. בינתיים עברו הכדורים מעל לראשיהם. התוקפים נסוגו. בכלל, מחובתנו להצהיר שהפלוגה הקטנה של המשטרה הבריטית מילאה את חובתה. כמובן, מאוחר יותר, היא לא יכלה להתמודד עם האויב העז בשום דרך, והייתה יכולה רק לנקוט עמדה בלתי פעילה. הרובע שלי שכן בחלק החדש של היישוב היהודי, שנמצא גבוה יותר מהעיר העתיקה היהודית עצמה. ההמונים הערבים, שנהדפו בשלום מהרובע החדש, חדרו באותה שעה מצד אחר לסמטאות של העיר העתיקה היהודית. היא הייתה חשופה מול האויב וחסרת הגנה. נסיבות נוראיות, בלתי צפויות, יגרמו לחורבנה המוחלט ולקרבות מצערים של חיים יהודיים (נראה שעד כאן דברי עד הראייה. ש.ג.ב.).

ספסרות בדלק ורצח יהודים

(ספסרות = מסחר שמטרתו להשיג רווחים גדולים ומהירים, מניצול בעיות בשוק. ש.ג.ב.).

למרבה הצער, גם בארץ ישראל, ריבית וספסרות - נזקים סרטניים של שיטות עבודה קפיטליסטיות (רְכוּשָׁנִיּוֹת. ש.ג.ב.) ומודרניות - מצאו להן פרצה. אבל לא רק בשוק הדיור והנדל"ן, אלא גם בכל תחומיה הנרחבים של הפעילות הכלכלית. העיר העתיקה היהודית של צפת נפלה טרף לספסרות נפשעת כזאת. כאילו האדמה הקדושה רוצה לנקום את הידרדרותם של ילדיה.

בקיץ 1929 השתולל בארץ ישראל מאבק של ממש בין שני מפעלי דלק גדולים שהתחרו זה בזה. כמו בתרשים זרימה, עלה לגובה מסחרר תוך זמן קצר מחירו של מוצר חשוב כל כך זה, וירד שוב עד מהרה. באוגוסט, הוא ירד לשפל נדיר: ליטר נסחר בעשרים וחמש פניג בלבד במקום בשישים. יהודי אמיד מצפת, בנקאי ובעל נכסים, החליט להפיק רווחים מהמצב העסקי הזה. בסתר, נרכשו בעבורו כל חביות הנפט והדלק שהיו בהישג יד במחיר סיטונאי נמוך ביותר. כך הוא ערם במקום שמור, ארבעת אלפים או חמשת אלפים חביות, כל אחת של שלושים או אפילו ארבעים ליטר דלק. הוא התכוון להיפטר מהמטען רב הערך ברווח מקסימלי מיד כשהמחירים יעלו שוב. כמו חלבנית מבריקה ונמרצת, ייתכן שהוא כבר חֲשַׁבֵּן בחשאי את הסכום העגול שבוודאי תכניס לו הספסרות המוצלחת. אבל עצת הקב"ה קבעה קביעה אחרת לגמרי.

בשעה שההתקפה על הישוב החדש נהדפה במהירות, חדר ההמון הערבי בהצלחה לעיר העתיקה היהודית תוך זמן קצר, מן הצד השני. לערבים נודע שבביתו של אותו סוחר יהודי מאוחסנות כמויות גדולות של מבוקשם, דלק המתלקח בקלות רבה. מי דיווח להם על החדשה מְמִיטָת האסון הזו? למעשה, ידעו על זה! לא בהכרח הייתה קיימת מראש תכנית מלחמה, הבנויה על קיומו של מחסן הדלק היהודי ועל האפשרויות הנוראיות של שימוש בו. ייתכן בהחלט, שהרעיון השטני הזה הגיח, פתאום, במוח קודר ומתלהב, רק מאוחר יותר, אבל פתאום הוא התהווה. במהירות הבזק קלטו את הרעיון, והוא התקבל ביללת שמחה מטורפת, שבקעה מאלפי גרונות. בבת אחת הושלמה גם תכנית הלחימה. מיד הוצאו בפראות מהמחסן אלף חביות דלק והושלכו במדרון, שהוביל לרובע

הערבי. אלף החביות נגנבו לאור יום - זה לא היה הכי גרוע - אך שאר ארבעת אלפים חביות הדלק נהפכו לנשק קטלני פולט הרס בידי האויב התאב. עוד חמש מאות או שמונה מאות חביות נגזלו בידי יחידים וקבוצות קטנות. כך נישא המוות והחורבן אל תוך בתים ואל תוך משפחות יהודיות. חודרים בכוח, למשל, לתוך דירה יהודית, גוררים בחיפזון לתוך ערמה מרושלת גדולה כל רהיט או חפץ מתלקח שבהישג יד, בסוף קושרים בחזקה את בעל הבית החיור כמת, שמתוך שיתוק של אימה שכח להימלט, שופכים על כל העניין חביות דלק בכמות מספקת ומבעירים את כל זה במהירות. תוך זמן קצר גוועות צעקות המוות של הגוסס בין קולות נפץ של חלקי עץ שנשברים, קורות שמתמוטטות. 'אוטו ין פה' (טקס העלאה על המוקד. ש.ג.ב.) מודרני, נורא! אלפיים או שלושת אלפים החביות הנותרות מוצתות במקום. תוך זמן קצר אופף ים של אש, המעלה עשן ופיח, את מחסן הדלק ואת המבנים שגובלים בו. מחזה מדהים ומצמרר! הלהבות הניזונות ממקור מצוין, מתפשטות בשיא המהירות מסביב, ותוך זמן קצר מתפשטת השריפה האיומה דרך הסמטאות הנשזרות והמתפתלות של הרובע היהודי.

לא רק עץ וחומרים מתלקחים ניצתים בחום הלוהט של הלהבות המתפרצות, אלא גם אינסטינקטים חייתיים, שרק בלב אדם שפל ביותר מסוגלים להתעורר - מתעוררים לתחיה בקהל הקנאי, המיילל, המונה אלפים רבים. מונעים מנהג יהודי, שנעצר ליד ביתו אחרי נסיעה עסקית של כמה ימים, לצאת מרכבו. מאוחר יותר גילו במכונית השרופה לחלוטין גופה חרוכה. רוח של רציחה חסרת היגיון ומטורפת, עוברת בין הבתים. כמעט צריכים להתפלל על כך שהשריפה והרצח בלעו "רק" חמישים וחמישה קרבנות והשאירו מאחור "רק" שלוש מאות פצועים. עצמת האירועים הייתה גבוהה בהרבה ממה שהמביימים המבוהלים יכלו לצפות. אף אחד לא התכוון לשריפת העיר העתיקה היהודית כולה, גם לא האויבים צמאי הדם, אבל לפי המצב הנוכחי של העניינים, כך יסתכמו המאורעות הרודפים זה את זה. במקום שבו עדיין עמדו עד לרגע זה ביתנים יהודיים שלווים, שבו חיו בקרבת אלוקים משפחות יהודיות קדושות את חייהן, משתוללת כעת שריפה ענקית שאינה ניתנת לעצירה, שאין מי שיוכל לשים לה קץ או להשפיע על מטרתה העקבית והמפחידה. אין אדם שיכול לעמוד נגד איתני הטבע. היהודים של העיר העתיקה נמלטו בבהלה נוראית למעלה, אל השכונה היהודית החדשה, הנמצאת גבוה יותר.

גם בשעות הזוועתיות בצפת, הוכח שהקב"ה לעולם אינו מכה בשתי ידיים. איזה נס בתוך הצרה, שההתקפה הערבית, שהתרחשה שעות מספר לפני כן, נהדפה בידי הישוב החדש. קשה לתאר מה היה קורה בנסיבות אחרות. כך הושג זמן כדי להתאסף. שלושת אלפים ומאתיים היהודים התקבצו כעת כמעט כולם בחצר האדירה של 'בנק אנגלו-פלסטיין' היהודי. מתוך הבלבול והבהלה הכללית הרגישו קרובי משפחה רק ברגע האחרון בהעדר יקיריהם, ונאלצו להוציא אותם מהבתים הבוערים. איזו תמונה נוראית של אומללות ושל ייאוש! קהילה קדושה גדולה נמלטה לכאן עם הדברים הנחוצים ביותר. אימהות מיניקות, נשים הרות שעמדו לפני לידה, חולים בסיכון, שאותם היו צריכים להעביר בתוך מיטותיהם, זקנים וילדים. בשעה שתים עשרה בלילה מגיע מפקד המבצר האנגלי. הוא מסביר לוועדת ההצלה היהודית, שנבחרה בחיפזון, שיש באמתחתו בשורות מדאיגות. בחצר הזאת המוקפת אך ורק בחומות נמוכות, אין באפשרותו לקבל עליו אחריות על חייהם ובריאותם. אחרי שעה נעים בשיירה ארוכה שלושת אלפים ומאתיים יהודים בלווי מצומצם של כמה חמושים מאחור ומלפנים, שיירת סבל ייחודית, מעוררת צמרמורת, במצעד נורא, מצעד שארך שלושת רבעי שעה, אל המבצר המשטרתי, שהוא כעת אנגלי ולשעבר טורקי, וששוכן לגמרי מחוץ לעיר, על גבעה. הדרך עוברת ליד העיר העתיקה הבוערת. כמו לפיד ענק ומפחיד מאירים הבתים האפופים בלהבות את דרכם של הנוודים הליליים. אז ממשיכים דרך הרובע של הערבים הנוצרים, השוכב בדממה.

האם היה בכוחה של פלוגה משטרתית בריטית קטנה, של רובה אחד ויחיד, של כמה אנשי הגנה עצמית יהודים חשאיים, להציע הגנה אמתית בשעת מבחן? הבהלה הנוראית נוצרה רק כשכדורים בודדים נורו מהאפילה לעבר האומללים. אנשים, אחים, נפגעים ונופלים. אף אחד אינו דואג להם. נחשול הפליטים, המבוהלים עד עמקי נשמתם, זורם מעליהם. רק מטרה אחת עוברת בקדחתנות לפני עיניהם ובלבבותיהם של הנרדפים: המבצר! הקירות המגנים של המבצר - בהקדם האפשרי! מי יכול להרשות לעצמו, מי מעז לטפל ביחידים, כשחיי אלפים, חיי קהילה יהודית קדושה שלמה בסכנה? סוף סוף, נפתחים בפני האנשים רדופי פחד המוות, השערים הכבדים, העטורים בברזל, של המבצר. חומות אדירות בגובה של עשר או שתים עשרה מטרים מקיפות כיכר מרובע ענק. לפחות החיים עצמם מובטחים כאן באופן סביר. את האחריות קיבל עליו מפקד המבצר. אבל מהי בעבורו המשמעות של הגנה על חיי אדם? **עד כאן.**

כתבות מעיתון "קול ישראל" (תרצ"ב, גליונות כ"ה-כ"ז)

לפי הידיעות שנתקבלו במרכז אגדת ישראל בירושלם תגיע לא"י ביום ו' אד"ש קבוצת תירים שהסתדרה ע"י מרכז אגדת ישראל לעניני א"י בפרנקפורט. בהקבוצה משתתפים 45 איש ממדינות שונות באירופא. בראש הקבוצה עומד ה' שכנוביץ עורך ה"איזראליט" בפרנקפורט. נתקבלה ידיעה שעם קבוצת המבקרים את אה"ק שנסתדרה ע"י מרכז אג"י לעניני אר"י בפרנקפורט, יבוא גם הגאון הגדול מחוסט שליט"א. לפי הידיעה יבוא לארץ הקודש ת"ו ביום השני הבא.

התיירים שבאו בשבוע זה לארץ ישראל על ידי מרכז אג"י פתחו אופק חדש במקצוע התיירות של א"י. עד עתה היו רגילים רק אמידים לעלות לארץ ישראל, וכשעלו, ואם נמצאו ביניהם שומרי דת, התמזגו עם קבוצות שונות, ומתחלת נסיעתם עד אשר עזבו את ארץ נמצאו בסביבה ותחת השפעת חוגים כאלה, אשר קדושת ארץ ישראל לא ענינה אותם כלל. על פי רוב קבלו גם היהודים הדתיים מאוד רשמים רק מהמפעלים הלאומיים, אם לא הושפעו עוד בשנאה להישוב הישן על ידי הסביבה שנמצאו בה ועל ידי המנהיגים שסביבה זו יחדה להם. מפעל זה של מרכז אג"י לעניני אר"י לסדר תירות חרדית, קבוצות של שומרי תורה, אשר לא ימצאו תחת השפעה של סביבה זרה, ואשר יהיו בני חורין וחפשים לעצמם, לראות מה שהם רוצים ולשמוע מה שהם רוצים ולדעת את מה שהם רוצים, הוא פרצה בהמונופול של המטפלים בתיירים עד היום, וברכה כפולה בה לעתידה של ארץ ישראל ולההווה שלה. עד היום בטלו היהודים שומרי תורה במיעוט. הם היו נחשבים בודדים והשפעתם על הגולה בשוכם לא היתה יכולה להיות גדולה. קבוצה זו הראשונה של שומרי התורה, שנסעו בהקהל, ראו בהקהל, התרשמו בהקהל, יביאו תועלת רבה לארץ ישראל בשוכם להגולה, ובמסרם את הרשמים שקבלו, הם יענינו את היהדות החרדית בגולה בישובה של ארץ ישראל על פי המסורה, הם ישפיעו מחיבתם לארץ על חבריהם, ותנועת העליה של שומרי תורה, אם להשתקע עד כמה שאפשר, ואם רק לראות את הארץ תהיה מעתה גדולה. וברכה בה גם לההווה, אם אנשים הללו יעמדו על מצבה הנכון של הארץ, אם יראו גם את צדדי החיוב וגם את צדדי השלילה, ויפזרו קצת את העננים הקודרים המרחפים על שמי דורשי ארץ ישראל. הגולה צריכה לדעת את המצב הנכון של ארץ ישראל. היא נזונה יותר מדאי בידיעות לשם תעמולה שלא תמיד מכוונות הן עם המציאות, היא נזונה יותר מדאי בפנטזיות ובתאורים שאינם מתאימים, ולא תמיד הם התמונות המזויפות לטובה. המתארים חושבים אותה לטובה, והמציאות חושבת אותם לרעה. הגולה משתוקקת לשמוע דבר אמת על ארץ ישראל, הם רוצים לראותה ולדעת אותה כמות שהיא, בלי כחל ובלי שרק ובלי ענין לכסות על המציאות, ואת האמת יכולה היא לשמוע רק מאנשים, שאינם נמצאים תחת השפעה של סביבה מעונינת בלא אמת. תהא נא קבוצה זו התחלה וראש לשורה של נסיעות המוני היהודים החרדים, ותשוב הגולה להתענין

לא רק בספורט ומכביה, לא רק בקרנבלים ומשחקים, כי אם גם ברצניותה של ארץ ישראל, ולא ידלגו גם על מעמדם ומצבם של הישוב הישן והיהדות החרדית.

ביום ב' הגיעו דרך יפו כ-180 יהודים. בניהם שורה של 45 תיירים חרדים, אנשי מדע ובלי תרבות גבוהה שהסתדרו בקבוצה לעלות לארץ ישראל. בראש הקבוצה נמצא מר שכנוביץ עורך עיתון החרדי "איזראעליט" בפרנקפורט מנהל הקבוצה הוא מר נויבערגער יו"ר צעירי אגודת ישראל בפרנקפורט. עם השורה בא גם הגאון הגדול מהר"י דושינסקי שליט"א גאב"ד ור"מ חוסט (סלובונקיי) הוא מתאכסן בבתי מחסה בעיר העתיקה (של פקוא"ם) מר פרוש ומר לאבל עלו על האניה לקבל פני האורחים וסדרו עבורם את כל הענינים. הרב ר"מ בלויא פגש את השיירה בחוף יפו, בשם מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל בימים הראשונים תיכף לבואם ירושלימה בקרו ע"י הכתל מערבי ואת מרן שליט"א את מוסדות היישוב הישן בירושלם, הסביבה חברון, יריחו, ים המלח, ירדן. בשבת ישבתו בטבריא, אחדים מהעולים באו על מנת להשתקע בארץ ישראל.

ביום רביעי בערב סדרה אגודת ישראל במשרדי האגודה קבלת פנים להאורחים מאירופא שבאו לבקר את ארץ ישראל בקבוצה מיוחדת שנתארגנה על ידי המרכז לעניני אר"י בפרנקפורט. בקבלת פנים השתתפו ראשי מרכז אג"י בא"י, חברי ועד העדה החרדית וחברי ועד צעירי אגדת ישראל ועוד נכבדים. הרב בלוי נאם את נאום הפתיחה, ציין את הכיוון החדש שבעלייה לארץ ישראל ע"י היהדות המאורגנת ותחת דגל אגודת ישראל, את התועלת שעלייה זו, אפילו רק לשם ביקור יכולה להביא לישובה של ארץ ישראל וביחוד להישוב הישן והיהדות החרדית שבה. הנואם בקש מהנאספים שכל אחד בשובו ימסור לאחינו שבגולה את אשר ראו ואשר ידעו בארץ. בלי כחל ובלי שרק, ויעוררו את הגולה לעבודה של בניין על יסודי התורה והמסורה. הנואם הביע התמרמרות היהדות החרדית ע"ד כנוסי האלימפיה והמכביה ומשחקים הפגומים המחקים את מעשי יון. והחותרים תחת סגולתו המיוחדת של עם ישראל ושל ארץ ישראל, ודרש מהאורחים שבשובם יהיה אחד מתפקידיהם להלחם נגד התפשטות היוניות בארץ הקדושה ולהתאמץ בעד החזרת ארץ הקדושה לקדושתה ולמקורה ארץ אשר ד' דורש אותה. **הרב רפאל קצנעלבויגען** ברך את האורחים בשם העדה החרדית. ועד העיר לקהלת האשכנזים. הוא תאר את מאמצי היהדות החרדית באה"ק ואת תפקידה הקשה, בשעה שהיא נמצאת בהגנתה בודדת בין כוחות איתנים של מתחדשים הרוצים לטשטש את צורת ישראל סבא, הוא הזמין את האורחים לעבודת תעמולה לבניין וישוב ארץ ישראל, ותלה את המשבר הדתי בא"י ואת תלאות היהדות החרדית בחוסר התענינות מצד היהדות החרדית שבגולה. שהיתה אדישה כלפי כל הנעשה בארץ ישראל בתקופה האחרונה. **הרב אהרן קצנעלבויגען** דבר בשם צעירי אגודת ישראל. הוא נגע בהשאלות הכלליות ומסר למר ברוך ראבינוביץ להשלים את תאור פרטי התפקידים של צא"י בארץ ישראל. **מר רבינוביטש**, מסר בתאור נפלא את פעולות הצעירים במקצועות: תורה עבודה וגמ"ח, שיעורי

הצהרים של החנונים ובעלי מלאכה, חנוך לנוער בית ועד לחכמים ועוד, ההגנה על השבת ומשמרת השבת, אוצר החיים וכו' וכו', דבריו עשו רושם גדול על השומעים. ככלות נאומי קבלת הפנים דבר **מר שכנוביטץ** עורך העתון החרדי המפורסם "איזראעליט" בפרנקפורט נאום תשובה אחרי שהודה על קבלת הפנים בשם השיירה, מסר את הרשמים שקבל מעת הפרדו מהגולה עד אשר דרכו רגליו על אדמת הקודש. הוא מסר מצבעים בהירים את התלהבות צעירי אג"י בגולה בלוותם את השיירה לא". הוא ראה הרבה טוב בארץ. בימים מעטים הספיק לראות בתי חנוך מצוינים של האגודה ושל היהדות החרדית, ועוד מפעלי בנין נהדרים, ולבו מלא שמחה. הוא ראה גם צללים, אבל הוא מקוה שהאור יתגבר, וארץ ישראל תתמלא כלה אורה. הוא מודה באחריות הגולה בהמצב הנוכחי של ארץ ישראל, והוא מבטיח שבשוב האורחים לחו"ל, ביחוד הוא בתור מי שמדבר בתכיפות אל היהדות בגולה באמצעות העתון, יעורר את הגולה לחיבת ארץ ישראל, להצלת החנוך החרדי להקמת חרבות הארץ ולטעת הנשמות. אחריו דבר **מר נויבורגער** בשם צעירי אגדת ישראל בפרנקפורט. הנאום מסר את תשוקת הצעירים לעלות להשתקע בארץ ישראל. והוא מבקש את אגודת ישראל בא"י שתראה ותתווה את הדרך לאפשרות העליה הזאת. בעמוד הוא וחבריו הצעירים על קבר האחים בחברון, קבלו על עצמם שתחת היחידים אשר מסרו נפשם על קדוש השם, ונרצחו ביד יבואו עשרות ותחת העשרות מאות. ואת הקבלה הזאת ימלאו במאודם ובגופם רק האפשרות תנתן להם. **הרב בלוי**, הביע תודה להאורחים בעד בקורם את האגודה ומסר בשם אגודת ישראל דרישת שלום להגולה ולראשי היהדות החרדית.

שירת התירים של אגודת ישראל עזבה את ירושלים **ביום חמשי** שעבר בדרכה לטבריא. בדרך בקרו האורחים במושבות וקבוצות והתענינו במהלך הענינים שמה. בטבריא לנו, **וביום הששי** נסעו לצפת, שמה נתקבלו ע"י ראשי אגדת ישראל. הם ביקרו בכפר מירון קבר רשב"י ז"ע ועוד קברי צדיקים. **לשבת** חזרו לטבריא אשר שמה בלו עד יום א' בבקר, בשבת אחה"צ בקרו כולם בבית הגאון האדיר הר"ר משה קליערס שליט"א רב ור"מ עיה"ק טבריא ת"ו. הרב שליט"א עורר אותם על המצב הקשה של מוסדות החנוך בא". נוכחו ג"כ ראשי אגדת ישראל בטבריא. **ביום א'** בבקר בקרו האורחים בבית החנוך לבנות "בית יעקב". הם בחנו את התלמידות בלמודן והביעו את שביעת רצונם הגמור מבית החנוך. אחד האורחים החפץ בעילום שמו נדב סכום הגון עבור המוסד. באותו יום נסעו לחיפה, **וביום ב'** נסעו לתל אביב חלק מהם עזב את הארץ **ביום ד'** וחלק נשאר לעוד זמן מה. אחדים מן האורחים מתעניינים להעביר את מסחרם לא"י הם מבקרים בתי חרשת מושבות למען למצא עבורם מקום מתאים. מזכיר מרכז אגדת ישראל מר פרוש ליוו אותם בדרכם וסידר עבורם את כל צרכיהם בימי שהותם בא". האורחים הביעו את שביעת רצונם מהסידור היפה אשר אגדת ישראל דאגה להם במשך זמן הנסיעה בא".

על הגבול

זיכרונות מגיילינגן - גרמניה 1933 עד 1938
הרבנית בת שבע בורר

זיכרונות 1933 עד 1938

מאת הרבנית בורר - גיילינגן

מוקדש לבעלי - למזכרת נצח בלתי נשכחת

היום יום השנה החמישי למותה של חנה'לה שלנו, השנה חל יום זה בתענית אסתר. בשעה טובה ומוצלחת, ברצוני להתחיל בכתיבת זיכרונותיה של תקופת הסבל, אשר החלה בראשית אפריל 1933. זיכרונות אלו מוקדשים לילדי ולילדיהם, למען יהיו להם למזכרת - ולו גם קטנה - לחמש וחצי שנותיו האחרונות של אביהם הבלתי נשכח, יהא זכרו ברוך. גם בגורלם של צאצאי נפל לטעום מכוס התרעלה בילדותם, אך יש כוח רב בנעורים להשכיח מאורעות קשים ולמחותם מלב. זיכרונות אלו הכתובים בכתיבה מאורגנת ומסודרת - יהיו גם בעבורי לזיכרון חי ואיתן. כאן, בפתח דבריי, ברצוני להזכיר, שהדברים הועלו על הכתב בזכות עידודו של ידידנו, המורה יוסף ציבי ז"ל.

באחד באפריל 1933 הגיע אף לכפרנו הנידח והרוגע, שעל גדת נהר ה'רין', גל חזק של האסון (עלייתם של הנאצים לשלטון. ש.ג.ב.) מאותה עת טעם כפרנו, הסמוך לגבול שוויצריה, את כל הסבל והשמחות, הכרוכים בחיים בסמיכות לגבול. כתבתי שמחות, כי עד חודש תמוז 1938 המשכנו ליהנות מאווירת החופש של שוויצריה. אל יחשב לי הדבר כהתנשאות או כחוסר ענווה, אך בדעתי לספר את קורותינו בדיוק כפי שהיו. על אמיתות דברי יעידו אנשים אשר הכירו את ביתנו, ויודעים היטב שלא הגזמתי בתיאור העובדות.

כפרנו הקטן גיילינגן, שעל גבול שוויצריה מכניסת האורחים, הפך למוקד משיכה לכל אחינו ואחיותינו, אשר עשו דרכם לשוויצריה כדי לקבל תרומות. נוסף על אלו יש לציין במיוחד את זרם האנשים הגדול, שקיוו להצליח לגנוב את הגבול בגיילינגן, בגלל סמיכותה לגבול. בבית הרב, תמיד האיר פניו אל אורחיו, הרב, בעל הבית, ושיתף את רגשותיו בגורלם. בבית זה ראו בכל אחד מהאורחים תוספת נאה לבית. אין פלא שתמיד היו דלתותיו פתוחות. אולם בעיה הייתה לנו: לרוב, בדרכונם של אחים ואחיות אלו הופיע הנשר הפולני הלבן - סמל אשר הטביע חותם של יהודי ופושע על נושאו. אי לכך חיפשו הגרמנים יהודים פולנים בביתנו, מדי יום. מעבר הגבול באופן חופשי נאסר מאחד באפריל 1933. מיום זה דרשו שלטונות גרמניה אישור מיוחד לחציית הגבול. בקשר לחוק חדש זה ברצוני להקדיש כאן כמה שורות למשפחתו של מורה מהעיר ווירטמברג: אשתו ושלושת ילדיהם. הם התארחו בביתנו ובבית משפחת שכנו, המורה לוי, ושהו אצלנו ימים מספר. בעלי למדם להכיר את הסביבה, כדי שיצליחו לחצות את הגבול בחשאי. זאת עשה באמצעות "טיולים", שערך עמם באזור. ואכן בסיועו הצליחו לעבור לשוויצריה, בשולי יער דורפלינגן הנהדר. אפילו מטענם הרב, הועבר בעזרת אלפרד גוגנהיים ז"ל.

איש לא נקש על דלתנו ולא נענה. מה שהיה בכוחותינו הדלים לעשות עשינו, בלי לחשוב על הסכנה הנשקפת לנו. אולם משנודע לנאצים שכמה יהודים חצו את הגבול, הודיעו לרבה של קהילת גיילינגן, שמאותו יום - אחראי הוא לכל גניבת גבול של אחיו היהודים. מעתה שכיחות ביותר היו הפקודות: "לבית העירייה!", "אל ראש הכפר!". כשצעד בעלי לשם, בינות לאנשי הכפר הרבים, שהתקהלו כדי לחזות בו, נלווה אליו פקיד מצויד ברובה מכודן. בדרך זו ביקשו השלטונות לפרסם את אשמתו לעין כל. לא רק לעבור את הגבול סייע בעלי, אלא רבים היו חובותיהם של חברי הקהילה היהודית לאזרחים הארזים, אשר שילם מכספים שעמדו לרשותו.

בתקופה זו עמדתי ללדת את בתי רבקה, ומאחר שביקור כזה אצל ראש העירייה ארך כשלוש שעות, הייתה דאגתנו רבה. עם דאגות כאלו ואחרות, מהן קטנות ומהן גדולות, חלף הקיץ. מיד לאחר ימי החג היפים התכבדנו בביקורו של אדם מעניין. הופעתו הייתה מרשימה ומכובדת. שמו היה גוטמן, והוא נשלח אלינו מטעם רבי יעקב רוזנהיים (מנהיג אגודת ישראל בגרמניה. ש.ג.ב.) ומטעם אישים

אחרים. מר גוטמן היה מחברו של כתב חשוב, ולכן היו אישים אלו מעוניינים לעזור לו למען כלל ישראל. אין פלא שעז היה רצונו של בעלי לעזור לו. הוא שהה בביתנו ימים מספר, ונוכחנו לדעת שהוא אדם טוב לב. בעת ששהה אצלנו, הגיע לביתנו גם גבר צעיר, שהשלטונות הנאציים רדפוהו על עברה מסוימת. אחרי שסיפר את הקורות אותו, המליץ בפניו מר גוטמן, על עורך דין, שאינו בעל השקפות עולם נאציות, ואף נתן לו עשרים מארקים - דמי נסיעה. נודע לנו כי המקרה הסתיים בטוב.

בימים אלו כבר היה מסוכן מאוד לעבור את הגבול שלא כחוק, ובעלי לא יכול היה עוד לסכן את משפחתו. לכן רק שאל את מר צ'רנוביצקי, בדרך אגב, אם מוכר לו אדם, אשר מקבל על עצמו ליוויים בלתי חוקיים. על כך קיבל תשובה, שעל האדון הרוצה לגנוב את הגבול לבוא לקפה 'ריינגולד' בשעות אחר הצהריים. בכך הסתפק. בבית הקפה הוצג מר גוטמן בפני מר זיילה מגיילינגן, והם נדברו לחצות את הגבול בחסות חשכת הלילה הסגרירי. לרשות מר גוטמן עמדו סכומי כסף, והוא הבטיח לשלם למר זיילה סכום מסויים. לנו לא היה ידוע מתי ייצאו לדרך. גוטמן עזב, ואנו נשמנו לרווחה. למחרת הגיע זיילה לבעלי - ודרש כסף. בעלי דחה אותו בתדהמה. גוטמן עבר את הגבול ביער קאמזן, אך נתקל בשומרי גבול שווייצריים. הם שאלוהו לשמו ומאין הגיע, הוא נתמלא פחד ובמצוקתו אמר: "הרב מגיילינגן מכיר אותי". זה הספיק. שלטונות הגבול השווייצריים דיווחו על המקרה לעיריית גיילינגן.

הגיע יום שישי. הייתי מצוננת מאוד, והיה לי חום גבוה. ברצוני היה להדליק נרות שבת, סוף סוף, כדי שאוכל לנוח. כעשרים דקות לפני הדלקת נרות הגיע לביתנו "שפרה-זפ" (כינוי לשוטר הכפר. מ.ע.א.), וכבמקרים רבים, דרש מבעלי ללוותו אל העירייה. בעלי נטל מגבעת ומעיל, את שקית הטלית והתפילין - הניח על שולחן קטן בפרוזדור, באָמרו אלי: "אם לא אשוב תוך עשרים דקות - שִׁלְחו לי זאת מיד" (נדמה לי שעשה זאת בפעם הראשונה), ויצא ללא דברי פרידה. חששותיו התאמתו. בבית העירייה חקרו אותו נמרצות, והודיעו לו שיש נגדו פקודת מעצר. כרבע שעה אחרי עָזְבו את הבית הגיע "שפרה-זפ" בשנית. הוא אמר: "בעלך נוסע לרדולפצל (שם שכן בית הסוהר האזורי. מ.ע.א.), תני לי את הנחוץ לו, וגם - מעט אוכל". היה לי נקניק בבית, והוספתי לכך כמה חלות. נתתי לו, כמובן, גם את הטלית והתפילין.

עד כה פעלתי כמכונה, אך מיד לאחר מכן התמוטטתי לגמרי. בכל זאת הייתה לי התבונה להודיע לוועד בית הכנסת על מה שקרה. התנהגות זו הרי היא הוכחה, שבמצבי סכנה, לעתים, פועל האדם אינסטינקטיבית. דבר אחד היה ברור לי ברגעים אלו, דקות ספורות לפני כניסת שבת קודש, שעלי לבקש מהוועד להימנע מכל פעולת הצלה - ושלא לבצע אפילו שיחת טלפון אחת עד מוצאי שבת. אמנם חשתי בסכנה הגדולה שהוא נתון בה, אך לא רציתי לאבד את מליצת היושר - השבת - על ידי חילולה. לא נעשה דבר, ורק אחרי שתמו צלילי ההבדלה, נועצו ידידים רבים מה עליהם לעשות עתה. מקהלת הקהילה לא השמיעה קולה באותה שבת, והקהילה הייתה עטופה באבל.

בינתיים נכלא בעלי בתא קטנטון עם פושע: מבריא קוקאין וגונב גבול. בתא זה עשו גם צרכים, והצחנה הייתה רבה. פתח אור קטן שהיה בתא - לא תרם מאומה לשיפור המצב. בתחילה לעגו לו אסיר זה וחבריו - וצחקו עליו, אך כעבור זמן קצר הרגישו שסמוך אליהם על דרגש הכלא - מוטל אדם מיוחד, וחדלו מלעגם. בעלי החל לדבר עמם. הוא עשה זאת בעיקר כדי לגרש את מחשבותיו הקודרות באמצעות שיחה. הוא החל לספר או לחשוב בקול רם, ופראי אדם אלו האזינו לו - ושמעו בפליאה מלים, שבוודאי עד כה לא נאמרו אליהם. בעקבות זאת קיבלו על עצמם את העבודות הבלתי נעימות, ומעתה לא היה צריך לנקות את הצרכים. בכל זאת, פניו חווירו מאוד, וכל אומץ רוחו נעלם. הוא הרבה לכתוב מכתבים, אולם הם נשלחו רק לאחר בדיקת הצנזור. מכיוון שנכלא כאסיר בטחוני, הייתה לו זכות לבקש עורך דין רק כעבור ששה שבועות ממאסרו. כמובן, לא היה לו מושג מה עשו בינתיים למען שחרורו. הוא היה מנותק מכול - בינו ובין העולם הפרידו חומה עבה וברית. רק אני ידעתי מה נעשה לשחרורו. הגיע יום שלישי. אחר הצהרים, בשעה מוקדמת התפרץ מר זיגפריד הנהארט לביתנו, וקרא אלי, כמעט בלא נשימה: "הרב משוחרר, עוד מעט יבוא!". כעבור שעות מספר דרכה רגלו על סף הבית.

מה קרה בדיוק, ומה בפועל הביא לשחרורו? לא ידעתי, ולא ידוע לי עד היום. אף לא היה אכפת לי, כיצד קרה הדבר. הוא השתחרר באורח מסתורי, ואנו הודינו לה' על נס זה. אולם מבחינה גופנית ונפשית התערער מצבו: מראהו והתנהגותו היו כשל חולה אנוש. גון פניו היה אפור, וגופו הצנום הצטמק עוד יותר. פחדיו, שנבעו מעצביו המתוחים, הדאיגוני מאוד. במצבו זה לא יכול היה

להישאר בגיילינגן. ועד בית הכנסת ורופא הבית - ד"ר היילברון, יעצו לו לצאת לחופשה קצרה לסביבה זרה. למקום נופש נבחרה לוגאנו, השוכנת לחוף אגם לוגאנו היפה, שבשוויצריה האיטלקית. הקהילה לא חסכה כספים לעזור לרבים להחלים - אך לשהותו שם לא היו התוצאות, שציפינו להן. אמנם הוא נרגע, וגון פניו השתפר, אך מצבו הגופני והנפשי לא חזר לקדמותו לעולם. בכתפו השמאלית סבל ממחושים עֲצָבִים חזקים, וגם בהעדרם - חשש מהם. כאשר הגיע הכאב, היה כחולה אנוש. בבדיקות רפואיות מדוקדקות - לא מצאו כל בעיה גופנית. כעבור מספר שנים אמר לי, שגישתי לכאב זה והדברים שאמרתי לו אודותיו, עזרו לו רבות לחיות עמו ולקבלו. אמרתי לו אז, שלא ייכנע לייאוש כאשר מגיע הכאב, ולא יצהל כאשר נעלם הוא, וכי ינהג בו כבמלווה נאמן לחייו.

בגלל פחדיו הגיב בבהלה וברעד על כל דפיקה בדלת, וגון פניו הפך צהוב ממש. הדפיקות בדלת גרמו גם לנו סבל רב, ואני הפכתי לצרברוס (שומר. מ.ע.א.) נאמן של הכניסה לביתנו, ורצתי לקראת כל זר. ההזמנות לבית העירייה גרמו לו זעזועים נפשיים, אף הן. ביקשתי תעודה רפואית מרופא הקהילה. אז עדיין הרשיתי לעצמי ללכת אל ראש העיר - ולבקשו בכל לשון של בקשה, להתחשב במצב בריאותו של בעלי - ולהימנע, ככל האפשר, מלהזמין למועצה. מה נועזים עוד היינו אז! גם פרשת זיילה הטרידה אותנו עוד כשנה. בגלל היותו קומוניסט, הרגיש זיילה שלא בנוח בגרמניה הנאצית, והיגר עם משפחתו לדרום אמריקה. כדי להתגבר על קשיי ההגירה הראשוניים, ניסה זיילה לשפר את מצבו הכספי באמצעות מכתבי איום וסחיטה. מר וילי אוטנהיימר מדיסנהופן עשה הכול כדי להרחיק מבעלי זעזועים נוספים, ולשם כך הזרים כספים רבים לכיסו של נוכל זה. כאשר דרישותיו של זיילה עברו כל גבול, נמסר העניין לידי פרקליט המדינה. בזה הסתיים העניין, סוף סוף.

בשנת 1933 שככה ההתלהבות הראשונית של המפלגה הנאצית, וכלפי חוץ הִשְׁתַּרְרָה רגיעה כלשהי. **השנים 1934 עד 1938** חלפו אף הם ברגיעה יחסית. אנשים חזרו לחיי היום יום שלהם, וניסו להסתגל לסדרי העולם החדשים שנוצרו. בעלי נכסים יכלו ליהנות אפילו מבשר כשר (אף שהנאצים אסרו על היהודים את השחיטה הכשרה. ש.ג.ב.) כי בדרכים עקלקלות התאפשר להשיג בשר כשר מארצות אחרות. אכילת בשר להנאה בימי החול לא נחשבה בביתנו דבר חשוב, ואי לכך לא התאמצנו להשיגו. הסתפקנו בבשר בימים הנוראים, ולפיכך אין פלא

שבכו הילדים, כאשר הניחו לפניהם צלחות לבנות - במקום הצבעוניות הרגילות. לכל זריעה - נביטה, אך נדמה לי שעוד לא הייתה זריעה, שהצליחה כל כך, כפי שהצליחה זריעת הארס הנאצי. קראתי פעם דו"ח על ישיבה ברייכסטאג (הפרלמנט הגרמני. ש.ג.ב.) לפני עלות הנאצים לשלטון, ובו התבטא ציר המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בלשון זו: "הנאציזם הוא פנייה בלתי פוסקת אל הצד השפל שבאדם". אמיתותו של משפט זה נעשתה יותר מוחשית מיום ליום. המכה הראשונה של הנאציזם ניחתה על ראשי הילדים היהודים. קודם לכן, היו רגילים לשחק בצוותא עם ילדי הנוצרים ברחובות הכפר, ואילו עתה נמנעו הילדים האריים מלהיפגש אתם, ואף קללום. נשמת הילד - הייתה החזית הראשונה בראשית שנותיו של השטן, והוא היה הקורבן הראשון של אכזריות הנאצים.

בין כותלי בית הספר נשמרה המשמעת, אך בשעות שלאחר הלימודים - ובהן בעיקר - ניכרו תוצאותיה של ההסתה הנאצית. רגילים היינו לחשוב בגאווה, כי זכינו לחיות תחת ממשלת חוק וסדר - וליהנות משוויון זכויות מוחלט. רגש זה ינקנו עם חלב אמנו במשך דורות רבים. לכן, מחשבה על שאי פעם עלולים אנו להפוך לחסרי אונים - לא עלתה בדעתנו כלל וכלל, ואם עלה בלבנו חשש כלשהו - דחינוהו מכל וכל. פעם, זמן קצר לפני שעבר השלטון לידי הנאצים, התקיימה ישיבה בענייני סעד בבניין המועצה, ובעלי - רב העיירה - השתתף בה. בישיבה זו אמר ראש העירייה, שאינו יכול להבטיח עוד כי ימשיך להישמר בטחונו הפיסי של הרב ברחובות העיירה. מיד לאחר דבריו אלו הפסיקו את הישיבה, וכמה נציגים של ועד העיירה ליוו את בעלי בהפגנות עד דלת ביתו, ובקשוהו לנעול את הדלתות. אולם, מכיוון שבשבועות שלאחר מכן לא אירע דבר, שפגע בביטחונו הפיסי של בעלי, נשכחה תקרית קטנה זו. על מצבנו בשנת 1933 תלמד העובדה, שלא חששתי לגשת למורה מיהלטלר ברחוב - ולהתלונן בפניו על התנהגותם הגרועה של ילדי בית הספר. "ניפגש בעוד עשרים שנה, אדוני" - קראתי אליו נרגשות; "השנאה כלפי הילדים היהודים - תיהפך לחוסר דרך ארץ כלפי ההורים!". כך דיברתי אז.

בזמן זה עדיין בירכו תושבי המקום אלו את אלו בברכת שלום, אולם נושאי המשרות הרשמיות כבר השתדלו שלא לראותנו, כדי להימנע מלברכנו. למרות זאת המשכנו לחיות את חיינו כרגיל. בכפרנו הקטן לא היה מנוס מלהיתקל מדי יום בתושבי הכפר הגויים, ולכן, כל שינוי בהתנהגותם וכל תגובה בלתי רגילה

מצדם - היו מורגשים מיד. מבחינה זו, ייתכן שבערים הגדולות היה המצב טוב יותר מבכפרנו. עדיין יכולנו להקים את סוכותינו בצד הרחוב, ואם נזרקה אבן לעברנו, פירשנו את הדבר כמעשה שובבות. כך חלף הזמן. וכדי להמשיך בסיפור הדברים על פי סדרם הכרונולוגי, ברצוני להזכיר בקצרה עוד כמה מאורעות אישיים.

בשנת 1934 נולדה בתנו תרצה. כל תשומת לבי הוקדשה לתינוקת. זמן קצר לאחר מכן יצא בעלי עם הכיתה הבוגרת, שבה למד בנו מאיר, להחליק על השלג. הוא נפצע: שתיים מצלעותיו נשברו. מאיר ניצל בנס. אנשי ס.א. (פלוגות הסער הנאציים. ש.ג.ב.): הארכיטקט שרייבר, והצבע קסטלה חותנה של המיילדת קנאובר - ראו מרחוק את התאונה, ואצו לעזור בהעברתו הביתה. אמנם אווירת שנאה שררה אז, אך לא קל לעקור מן הלב כל רגש אנושי. רבות חשבנו כיצד להביע תודותינו על המעשה שעשו - בלי לגרום להם אי נעימות. בעלי לא יכול היה להישאר בבית בגלל פציעתו, ולכן החלטנו להעבירו לבית החולים הקטן שלנו (בית החולים יהודי שמנה עשרים וחמש מיטות, בניהולו של ד"ר היילברון. ש.ג.ב.). כדי להקל על הילדים, רציתי שלא יהיו עדים לפרידה מאביהם, על כן שלחתים מהבית, וכאשר שבו ושאלו על אבא, אמרתי להם, שהיה צריך לשלוח את אבא לבית החולים. קריאתו המידית, מלאת השמחה, של פסח'לה שלנו הייתה: "מה, שוב תינוק?!". בית החולים ותוספת משפחתית - היו אצלנו דבר אחד. ילדיי היקרים, אליכם מכוונים זיכרונות אלו, בראש ובראשונה, לכן סיפרתי לכם גם מאורע זה, שעצוב עלי, ואני מקווה שתמצאו לעיין בהם. החלמתו של בעלי ארכה זמן רב, אולם עם בוא האביב היה בריא לגמרי.

זעזועים חיצוניים לא היו בתקופה זו עד **אחד בינואר 1936**, אז פורסם חוק "הגנת הדם הארי" (אחד מחוקי נירנברג - החוק ל"הגנת הדם הגרמני והכבוד הגרמני". בין היתר, אסר החוק נישואין בין יהודים וגרמנים, וכן אסר להעסיק עוזרות בית אריות, שגילן פחות מארבעים וחמש שנים - ופועלים גרמניים. ש.ג.ב.). בנו פגע חוק זה קשות, כי בגללו היה עלינו להיפרד מאנה שלנו, עוזרתנו הנאמנה. עד כה ניהלתי את משק הבית הגדול בעזרת עוזרת אחת, אך להתגבר על הכול בכוחותיי בלבד - היה בלתי אפשרי, במיוחד בגלל מצבי באותו זמן: עמדתי לפני לידתי התשיעית. אי אפשר היה למצוא עוזרת יהודייה, מפני שאיש לא רצה לעבוד אצל משפחה ברוכת ילדים. בכל דרום גרמניה ידעו על "מקרה

בורר". פנינו בקריאת עזרה לכל הסוכנויות - אך לשווא. בכל זאת לא פגע בנו חוק זה בכל עֲצמתו הודות לתנאים כלכליים-גיאוגרפיים מיוחדים של כפרנו: כמעט כל אוכלוסיית הנשים הלא יהודיות בכפר ואף חלק מאוכלוסיית הגברים - הרוויחו לחמם בבתי חרושת יהודיים בדיסנהופן שבשוויצריה (יהודי דיסנהופן ניצלו את העובדה שתושבים לא-יהודיים רבים מגיילינגן עבדו לפרנסתם בדיסנהופן, ולחצו על השלטונות לעזור לרב. מכיון שכך, העלימו השלטונות עין ובניגוד לחוק, אפשרו למשפחת הרב להעסיק עוזרת ארית, שטרם מלאו לה ארבעים וחמש שנים. ש.ג.ב.). קיבלנו אם כן עוזרת, אף על פי שטרם מלאו לה ארבעים וחמש שנים, אך מחיר כבד שילמנו על עֲבֶרָה קטנה זו. עוזרת זו שהתה בביתנו לא יותר משעתיים ביום, ועשתה רק את העבודות הנחוצות ביותר. בעלי לא ראה אותה כלל, כי בשעות הבוקר המוקדמות היה בבית הכנסת. היא כיבסה בביתה, והחזירה את הכביסה מגוהצת, ובקושי רב ניסינו להתגבר.

בשמונה עשרה בפברואר נולדה חנה'לה שלנו. תִּקְוָה החביבה (מטפלת של ידידים. מ.ע.א.) - הייתה זו שעמדה לצדי בזמן הלידה, ולאחר מכן - במשך שבועות רבים. זמן רב חלף, עד שהתגברנו על הקשיים הכרוכים בלידת ילד נוסף. בטיפול בתינוקת זו היו קשיים, נוסף על אלו הקיימים בטיפול בתינוקת רגילה: שבועות מספר לאחר לידתה חלתה במחלת 'עווית שוֹעֵר הקיבה' (הגורמת להקאות מרובות. ש.ג.ב.), וכאשר הוחמר מצבה הכנסנו אותה לבית החולים המחוזי לילדים בִּשְׁפֶּה־אֶנְזֶן שבשוויצריה. בתחילה ניגשנו לרופא ילדים בעיר זו, אך הוא סירב לקבל אחריות לחייה. ה' עזר גם הפעם, והילדה הבריאה. בתקופה זו אירחנו בביתנו את גברת רוזנברג ההרה. בעלה עבד כ"עוזרת בית" אצל הרופא ד"ר היילברון. לאישה זו לא הייתה קורת גג, ולא יכולתי לשאת בסבלם. התופעה של עוזרות ממין זכר נוצרה, מכיון שמצד אחד - כוח עבודה גברי-יהודי נפלט מהמשק הגרמני, ומצד שני - גדל והלך הצורך בכוח עבודה נשי-יהודי בגלל חוק "הגנת הדם הארי". גברת רוזנברג נשארה בביתנו עד לידתה. הזוג התגורר בעליית הגג. מקום זה שירת אותנו למטרות הכנסת אורחים מיום היכנסנו לבית. אחרי שהוכנסה חנה'לה לבית החולים, היה מצב בריאותי רע. נחוץ היה לי לנסוע להבראה ולהרפיית מתח. גם התגעגעתי למקום הולדתי, ממל, שבפרוסיה המזרחית על גבול ליטא. בשלהי יוני נסעתי צפון מזרחה, לפרוסיה המזרחית. משפחתי נותרה בידיה הנאמנות של גברת גוגנהיים.

במסגרת רשימותיי אלו אין בדעתי להרחיב את הדיבור על נסיעה זו, אך מעניין לציין כמה נקודות הקשורות אליה: שתי יממות תמימות חלפו עלי בנסיעה, ובשום מקום לא הגיעה לאוזני הערה אנטישמית, וזאת על אף שגרמניה כולה הייתה מכוסה בצלבי קרס. הגעתי לקניגסברג בלא הטרדות. רק בה שמעתי קללה אנטישמית ראשונה. מקניגסברג היה עלי להמשיך לממל באוניה. זה היה השלב האחרון של נסיעתי. בנסיעה לממל הטרידוני הנוסעים במידה רבה כל כך, עד שנאלצתי לפנות אל רב החובל. כל זאת בעוד פרוסיה המזרחית תחת שלטון ליטא, אשר התנגד לנאצים. קל לתאר מה אירע שם, כאשר עלו הנאצים לשלטון. בכל חלקי גרמניה בוצעה הרכבת הייחור הנאצי במידה מוצלחת, פחות או יותר, אך בפרוסיה המזרחית הייתה האנטישמיות דבר שבדם, וככל שהתקרבו לגבול ליטא נוכחתי לראות שאנשי באדן פחות אגרסיביים באנטישמיות שלהם.

לאחר היעדרות של חמישה שבועות שבתי לגיילינגן האהובה. עתה החלה תקופה קשה למשפחתנו. מיד אחרי שובי החזרנו את חנה'לה מבית החולים. התינוקת התפתחה יפה. **בערב יום כיפור 1936** חלתה מלכה שלנו אנושות, וכבר בליל יום כיפור, בשעה שאנו מאזינים לצלילי כל נדרי, נלחם המנתח על חייה בניתוח להרחקת חלק מהמע. בעזרת ה' עבר הניתוח בשלום. רק כעבור אחד-עשר שבועות ארוכים ומלאי דאגה, חזרה הביתה. אך לא רק מלכה גרמה לנו לדאגות. מצב בריאותם של כל הילדים היה קשה בחורף זה. הם נדבקו בכל מחלות הילדים, ולעתים היו לי חמישה חולים בעת ובעונה אחת. כאשר נזכרת אני בתקופה זו, תִּמְקָה אנוכי מאין היו לי הכוחות הדרושים להתגבר על הכול. מובן מאליו שבעלי סייע בעבודות הבית, אך למרות עזרתו - קשה היה להתגבר על העבודה הרבה.

אחרי כל מה שנכתב לעיל, נראה שלא היו לנו שעות שימחות, אך לא כן הדבר. לא נִתְּנו לייאוש להשתלט עלינו. גם ידידינו הרבים ניסו להקל עלינו את המצב, והם יכולים להעיד, ששמרנו על קור רוח ועל אופטימיות. למרות הכול, בשבתות המשכנו בטיולינו ל"ספסל החלזונות" ולמקומות אחרים, ובמשך כל השבוע ציפינו לטיולים אלו. בימי חורף כאשר "נסגרה הטחנה" (נגמרה הפעילות היומית. ש.ג.ב.) בשעה שש, וכעבור זמן קצר כבר נשמעה נשימתם הקצובה של הילדים בשנתם - ישב הזוג המאושר בחדר המגורים. בעלי השמיע את קולו הנעים בלימוד גמרא, ואני הייתי עסוקה בעבודת כפיים. הרגשנו, שהאושר שוכן בביתנו.

אין באפשרותי לתאר הכול ברשימותיי הקצרות האלו. ביכולתי רק להאיר רגעי חיים פה ושם, ועליכם, ילדי היקרים, להשלים את השאר בעזרת הדמיון.

מאז הגיעו הבנים לגיל חינוך חובה העסקנו מורה פרטי, ולצערנו, היו רק שתי משפחות מלבדנו, שהיו מעוניינות בו. המורים התחלפו כמה פעמים. גברים צעירים אלו היו לבעלי שותפים ללימודי גמרא ומלווים נאמנים במילוי תפקידיו השונים בעיירה הסמוכה ראנדג, השוכנת מהלך כשלושת רבעי שעה מגיילינגן. בזמנים שקטים יותר נהג בעלי ללכת מגיילינגן לראנדג בגפו, אך בתקופה זו לא היה נבון לעשות כן. מאז שעלו הנאצים לשלטון, רבתה המתירנות כלפי הנוער מצד המבוגרים, ובמיוחד כאשר הפנו מרצם אל היהודים. היהודים שימשו מטרות לפריקת מרצם. בזמן זה עדיין העזנו להתגונן, אם כי הדבר היה כרוך בסכנה. התנהגות הנוער יכולה לשמש קנה מידה לשינויים, שחלו ביחסה של האוכלוסייה הארית אלינו מאז 1933. קודם לכן בירכו את רב הכפר בנימוס רב, ורחשו כבוד למנהיג הרוחני של הקהילה - וכעת הפסיקו לעשות זאת. שינויים אלו היו חריפים, ובלטו בכפרנו הקטן, כי היו לנו קשרים הדוקים עם האוכלוסייה הארית: חלב הבאנו מדי ערב מרפתו של איכר מקומי, גם עצים לחורף הבאנו, תפוחי אדמה ועוד. יחסים אלו לא הצטמצמו לקשרי מסחר בלבד, אלא הכרנו אלו את אלו, וידענו הכול איש על רעהו.

ניחנתי בטבעי בעין בוחנת ובלב רגיש. ראיתי כיצד מצד האיכרים הקתוליים מתמעטת ההתנגדות לארס הנאצי: בשנים הראשונות לעליית השלטון החדש לא הרשו האיכרים לבנותיהם להצטרף ל-'איגוד הבנות הגרמניות' - ה-'ב. ד. מ.' הידוע לשמצה. אך הפושעים הנאצים לא שקטו על שמריהם. פושעים אלו ידעו היטב כיצד להפעיל לחצים: את מי שלא הצטרף לשורותיהם - נידו. קשה להיות מנודה, ובסופו של דבר לא יכלו ההורים לעמוד בלחצים. במשך הזמן אף החזקים ביותר הרשו לבנותיהם להצטרף לאיגוד.

עתה התרחש הכול במהירות. אפשר לראות את **השנים 1934 עד 1938** כמעין דריכה במקום מבחינת התנהגותם של הנאצים אל היהודים. מטרתו של שלטון הנאצים הייתה התחזקות פנימית, בראש ובראשונה, ולכן, לעת עתה, לא הייתה החמרה בהתנהגותם כלפי היהודים. הנאצים ידעו כי הרגיעה בשנים אלו - זמנית היא ומבשרת את הסערה העומדת להתחולל, אולם אנחנו לא ידענו זאת, וייתכן שהתעלמנו מאמת זו. במישור האישי ברצוני לציין עוד מאורע אחד, שגם הוא,

בעזרת ה', לא הסתיים באסון. בראשית שנת 1937 שמענו בשעות הצהריים צעקות נוראות של פֶּרְטִי (בתיה), שהייתה אז בת חמש. היא עלתה במדרגות, צועקת וקוראת: "מאיר! מאיר!". ישבנו ליד שולחן האוכל. בעלי קפץ מיד, ירד במדרגות ורץ החוצה. הוא עוד הספיק לראות קבוצת נערים כבני שנים עשרה או שלוש עשרה שנים, המתפזרים לכל עבר, בהשאירם את קרבנם מאחוריהם. כאשר הגיע בעלי אל מאיר, ראה סימני חניקה בגרונו, והבין כי חנקוהו. מאיר לא יכול להוציא הגה מפיו, בקושי עמד על רגליו. בעלי הספיק לתפוס את אחד הנמלטים ולהכותו מכות נאמנות. זה היה מעשה מסוכן, אך הוא לא יכול היה להתגבר על זעמו. בעלי לקח את מאיר לרופא. הרופא קבע כי הנער נתון בהלם, ועל פי סימני החניקה - אישר כי נחנק. גם אני פעלתי מיד בהשפעת המאורע, ונגשתי למורו בבית הספר, מר בריסטלה. המורה גירש אותי מהכיתה לעיני כל תלמידיו, לפני שהספקתי להוציא הגה מפיו. מיום זה ואילך ביקר מאיר בבית הספר בדיסנהופן אשר בשוויצריה. שם למד כשנה וחצי. בבית הספר הזה היו דרישות גבוהות בתחומי הלימודים הכלליים, ואילו לימודי הקודש הוזנחו בו לגמרי. לכן, החלטנו לשולחו לסמינר-למורים בעיר ווירצבורג. לא תיארתי לי אז, כי לא יארכו הימים, ובתי הספר היהודיים שבגרמניה ייסגרו. באביב 1938 נסענו אפוא לבקר בסמינר, כדי לבדוק את המקום ולבחון את האווירה השוררת בו. זה היה טיולנו המשותף האחרון. שבת נפלאה חווינו שם: האווירה היהודית, המורים והלימודים נשאו חן בעינינו, ורשמנו את מאיר.

כדי למסור את הדברים לפי סדרם הכרונולוגי, עלי לחזור שוב **לשנת 1937**. מספר חברי הקהילה התמעט והלך בקצב מהיר. רבים הגרו, ואחרים החלו בתהליך הגירה, במיוחד אלו שעסקיהם היו בשוויצריה. אף על פי שרבים מחברי הקהילה שינו את מקום מגוריהם לשוויצריה, בשבתות ובימים טובים - באו להתפלל בגיילינגן, וכך נשארה הקהילה מאוחדת בבית הכנסת שלנו. בכפרנו בימים הנוראים, עדיין הלכו היהודים לבית הכנסת בתכריכים לבנים, ובסוכות צעדו - ובידיהם לולבים ואתרוגים. מראות אלו היו מוכרים לאיכר המקומי, והוא כיבד את היהודי על אמונתו בא'לוהיו. בדיסנהופן טרם הורגלה האוכלוסייה למראות אלו, ולכן העדיפו כולם לחגוג את ימי החג בגיילינגן.

בתקופה זו קמה לנו צרה חדשה: ייצור החלב עבר להיות תחת פיקוח ממשלתי. לכן, אסור היה לאיכר למכרו לצרכן פרטי, אלא היה עליו לשלחו

למקום איסוף מרכזי, ומשם מכרוהו לצרכן. בעבורנו פירוש הדבר היה: הפסקת אספקתו של חלב כשר. לפי דעתי, חוק זה היה הכנה נוספת לריכוזו של המשק הגרמני לקראת מלחמה שבעבור הנאצים הייתה בלתי נמנעת, ואף רצוייה ביותר. העירייה הבינה את בעייתנו - אך לא יכלה לפתרה (מפני החוק הממשלתי. ש.ג.ב.), וכשם שנאלצנו לוותר על בשר, כך ויתרנו גם על אספקת חלב מהאיכרים הנוצרים. בבעיית החלב ניסיתי אנוכי לטפל, כי בתקופה זו טיפל בעלי בבקשות ובשאלות, שהופנו אליו מיהודים רבים. באותה עת דרשו הגרמנים מכל יהודי להמציא להם אישור, שאבותיו הם תושבי גרמניה מאות שנים. לכל אחד מהם היה צריך הרב לאשר זאת. נוסף על כך דרשו הגרמנים שושלת יוחסין ארוכה. כל זאת עשו, כנראה, כהכנה לגירוש היהודים יוצאי פולין. תפקיד הרב היה מסועף ומגוון ביותר, וייתכן שבעלי עשה אותו כזה. מצווה עלינו להלל את המת, ולכן אחזור על דברי ועד הקהילות, אשר אמר פעם, כי "הרב ד"ר בורר הוא אחד הרבנים החרוצים ביותר". בצטטי את דברי ועד הקהילות אין בכוונתי למעט בערך חריצותם של רבנים אחרים, חלילה, אלא - לספר לילדיי על תכונותיו של אביהם, שהלואי וילכו בדרכיו.

בשטף הדברים שוב נשכחו כמה מאורעות. **באחד באפריל 1937** גדלה משפחתנו בשתיים, והן אפילו זכו למגורים נפרדים. אלו היו שתי עיזות לבנות, ומאז הגיען סיפקו לנו חלב במקום החלב הכשר, שנפסקה אספקתו. לטיפול הנאמן דאג בנו פֶּרִי (דוב. ש.ג.ב.). באותה עת אך מלאו לו עשר שנים. אולם הוא נשא בעול זה בכבוד למרות גילו הצעיר. הוא אהב את העיזות, ומעולם לא היה צריך להזכיר לו את חובותיו. השכם בבוקר, בחמש וחצי, קם, התפלל ורץ אליהן. הוא האכילן, ניקן, חִלְבָן, ובשעה שבע היה מוכן לבית הספר. חיינו התעשרו בזכותן, מפני שדיר העזים, עם עיזותיו היהודיות, נעשה מרכז לנוער היהודי בכפר. פעמיים המליטו העיזות גדיים, וכשקרה הדבר, זו הייתה שמחה גדולה. כאמור, היו אלו עיזות יהודיות, ולכן אסור היה להן להתראות עם התיש שהיה שייך לנוצרים. עלינו להודות לגנן הָאֲנִי שטיפל בעניין - בלא אישורו של ראש הכפר. עלי לציין שהתיש לא התחשב ב"תורת הגזע". מר האני שמר לנו אמונים עד יומנו האחרון, ועמד לצדנו בעצה ובעזרה בכל עת צרה. למזלנו הוא היה גם שכנו, ומקום עבודתו - חממות ושטחי אדמה נרחבים לגידול ירקות, היה סמוך לצדו האחורי של ביתנו ורחוק מהרחוב. פתרנו אפוא את בעיית החלב, ומדי פעם יכולנו אף לתת לידידים מחלבנו.

בקיץ 1937 היה בנו מאיר זקוק לנופש, ורופא בית ספרו המליץ בעבורו על נסיעה לים. באותה עת כבר היה חוף הים כולו סגור בפני יהודים. נותר רק מעון הילדים בפיר. המעון עדיין החזיק מעמד, תחת איומים והגבלות, שקמו לו חדשים לבקרים, אך רק לזמן קצר. מאחר שמעון ילדים זה היה המקום היחיד מסוגו בעבור הנוער היהודי, אי אפשר היה להשיג בו מקום למועד קרוב. הזמנו מקום במאי, והובטח לנו מקום רק לאוקטובר. גם בעלי היה זקוק לנופש לצורך החלמה. מכיוון שנמנע מאתנו להגיע לים, נשאנו עינינו אל ההרים. שם היו לנו ידידים. כדי לנסוע לנופש היו נחוצים לנו אישורים, כי נסיעה לנופש המאושר מטעם השלטונות, הייתה נעימה יותר, אף זולה יותר. על רופא המחוז היה לחוות דעתו בעניין נחיצות היציאה לנופש. רק אם קבע שהנופש נחוץ, היה מתקבל אישור ממושל המחוז. רגשותיו האנטישמיים של רופא המחוז כלפינו הקשו עליו להכיר בנחיצות הנופש. רק לבסוף אישר לנו שהנופש נחוץ, אבל אז התקבל סירוב ממושל המחוז. סירובו היה מכה קשה בעבורנו, אך את מבוקשו לא השיג, שכן הגבול היה עדיין פתוח בפנינו (עקב היותם תושבי עיירת גבול. ש.ג.ב.). בנקל יכולנו לשהות שבועות מספר מעבר לו. לא ברצון נהגנו כך, לפחות מפני ששלטונות שוויצריה לא ראו בעין יפה שהייה מעבר לגבול, אולם לא נותרה לנו ברירה. לוונו פראנקים יקרים מידידים, ובעלי ומאיר עברו את הגבול, והגיעו לסט. מוריץ שבשוויצריה. המבצע הצליח. הם חזרו בריאים ורעננים מסט מוריץ וסביבתה, ואי הנעימות היחידה שחוו, היה הבדיקה הקפדנית של המוכסים בגבול. אלו - למרות מאמצייהם הרבים - לא מצאו דבר.

בתקופת שהותם של בעלי ומאיר בשוויצריה, שהה אצלנו נער יהודי מצפון גרמניה, אשר היה זקוק לנופש. לא קל היה להישאר עם כל הֶחֱבְרָה, ובכיליון עיניים חיכיתי לשובו של בעלי. על דב נפלה האחריות הבלעדית לעיזות, והוא מילא את תפקידו בנאמנות ובחשק, ואולי - בחשק רב מדי, כי בשחקו בתפקיד רועה העזים, שכח עולם ומלואו. שבועות אלו, שבהם שהה בעלי בשוויצריה היו קשים בעבורי: נותרתי לבדי, בלא עזרת בעלי, וגם הטיפול בחנה'לה לא היה טיפול שגרתי כבתינוקת בת גילה.

גם קיץ זה חלף בלי שהורגשו בו שינויים חיצוניים מרחיקי לכת. מחשבות על הגירה הפכו שורשים בלב רבים, ובמרכז ההתעניינות היהודית עמדו: סרטיפיקט, אפידיויט או ויזה (אשרות הגירה. ש.ג.ב.). רק אנו לא דאגנו. מדוע? לא אדע.

ייתכן שפרנסתנו הבטוחה הייתה הסיבה לכך, ואולי הושפענו מאבי, אשר התייסר אז בחבלי קליטה בארץ ישראל. מתוך מכתביו נשמעה פסימיות, והוא הדביקנו בפסימיות זו. גם החוק החדש, שלפיו כל אב יהודי הוכרז כחשוד בנים, ואי לכך לא היה זכאי לפטור ממסים, לא זעזע אותנו יתר על המידה.

בחורף 1937-1938 התגלעו מריבות בין חלק מחברי הקהילה. כיצד קרה הדבר דווקא אז כאשר היה האויב מבחוץ חזק כל כך? מי מבין לנפש האדם? אין בכוונתי לעמוד על פרשה עגומה זו. ברצוני רק לציין, שחטאו היחיד של בעלי בעניין זה, חטא הנושא אופי טרגי, הוא שבעלי היה מתון מדי. הוא קיווה לפתור את העניין בדרכי שלום ונועם, אף על פי שדרך החלטית ותקיפה הייתה אולי טובה ויעילה יותר. לבוחן לב וכליות גלויה האמת בעניין זה. שעות מרות התרגשו ובאו עלינו עקב מלחמות פנימיות אלו, ורק כאשר ירד האסון הגדול על כולנו, חזר השלום לשכון בתוכנו.

בדצמבר 1937 ליוויתי את בעלי לעיר קארלסרוה שם התכונן להרצות. הוא היה מרצה בעל כישרון, ואהוד על קהל שומעיו. היטב ידע כיצד להביא עניינים מופשטים ביותר בפני הקהל כך שיבינו עניינים אלו. דבריו היו כפנינים ממש! ילדי היקרים, כמה פנינים גזלתם מעצמכם, כאשר יצאתם בלאט מבית הכנסת עת התחיל לדבר! הוא הלהיב בלהט אמונתו גם אחרים, וכאשר התעמק בנושא מסוים, התרומם לדרגה שהיא למעלה מדרגתו הרגילה. ידידנו הטוב, פאול מאיר, היה נוהג לומר, שהשפעתו היא כהשפעתו של נביא על הסובבים אותו. לעתים בישבנו יחדיו בלילי שבת אחרי הארוחה, כשכבר שרר בבית שקט שמימי, והוא התכונן לדרשה של שבת, היה אומר אלי: "מה דעתך על מדרש יפה זה?". מובן שהמדרש מצא חן בעיני. אולם למחרת, כאשר נשא את דרשתו, דיבר על עניינים אחרים לחלוטין, מפני שהיטיב לדבר כאשר לא היה קשור לטקסט כלשהו. אז התנשאו מחשבותיו לגבהים, ובתוספת קולו הנעים - הייתה הנאה ממשית להאזין לו. צר לי שאין ביכולתי לשרטט קווים לדמותו של אביכם אלא - לתארו במלים דלות בלבד, ומתפלאת אני, על שהרהבתי עוז בנפשי לנסות לתארו. בכל זאת קבלו את דברי, ונסו להסתפק במעט שביכולתי לספר לכם.

כפי שכבר הזכרתי קודם לכן, **בפברואר 1938** נסע בעלי לעיר ווירצבורג. אינני הרפתקנית מטבעי, במיוחד לא במצבי (לפני לידה. ש.ג.ב.), אך נלוויתי אליו כדי להכיר את הסביבה החדשה, שיחיה בה מאיר מעתה. לא יכולתי לעשות זאת

במועד מאוחר יותר. בתקופה זו התקדדו מאוד השמים מעל ראשי היהודים. זוכרת אני את הבהלה שאחזה בנו, כאשר נודע לנו על חוק חדש, שלפיו כל מוצר היה צריך לשאת חותם, ובו - המילים "חזית העבודה הגרמנית". חותמת זו נשאו רק מוצרים, שעברו דרך ידיים גרמניות מראשית תהליך הייצור. משמעות הדבר היה: חיסול הייצור היהודי. עד עתה הצליח הסוחר היהודי להחזיק ראשו מעל המים בעמל, בתחבולה ובעורמה רבה: הסוחרים היהודים ביקרו אצל לקוחותיהם בסתר, בדירותיהם הפרטיות, בשעת לילה מאוחרת, ואת הסחורה שלחו בדואר, בלא כתובת השולח, מפני שבאותו זמן איש לא העז לקנות מיהודי דבר בגלוי. אך מעתה, גם דבר זה היה בלתי אפשרי.

זמן קצר לאחר שובנו חלתה חנה'לה המתוקה. היא סירבה לאכול ולשתות, ומצבה הדאיג אותנו מאוד. היא הייתה ילדונת חביבה מאוד, נאה בחיצוניותה: בתלתליה הזהובים ובעיניה הגדולות, החומות והנבונות. עליזה הייתה, ותמיד מוכנה להתלוצץ. כל אחיה פינקוה בלא גבול ואהבה עד מאוד. עברו ימים, ומצבה לא השתפר. שוב נסענו אל רופא הילדים בִּשְׁפֵהאוזן. זה היה הרופא שכבר הצילה פעם. גם הוא לא גילה את סיבת סירובה לקבל מזון. חשד אחד היה לו, והוא - שיש לה סיבוך מעיים. חשד זה הבהיל אותי מאוד, בגלל הסבל שסבלנו עם בתנו מלכה. לכן נסענו מיד לבית החולים בזינגן, כדי להיוועץ באותו רופא מנתח, שכבר הציל את בתנו הגדולה בעזרת ה'. הוא בדק את הילדה והרגיע אותנו, באמרו שלא מצא דבר, המאשר את חששותיו של רופא הילדים. הוא יעץ לנו להשאיר בבית החולים לימים מספר - להסתכלות, וברצון נענינו להצעתו. עמדנו במסדרונות בית החולים הגדול, אשר היה מוכר לנו היטב. מרוב שמחה על החששות שהתבדו, ביקשתי מבעלי שייתן מיד עשרים מארקים לצדקה. רופא פנימי ממחלקת ילדים - אף הוא לא מצא דבר. יום התקשרנו לבית החולים לברר את מצבה, והדיווח שקיבלנו היה משביע רצון. אולם כאשר הגיע יום שישי, תקפו אותי געגועים עזים לילדה, והתחננתי לבעלי שנביאנה הביתה. לפתע, היו לי כוחות לגמור את עבודות השבת במהירות, וכבר בשעה אחת הייתי מוכנה לצאת לדרך. לעולם לא אשכח את שמחת הילדה, כאשר ראתה אותי - וכיצד כרכה את זרועותיה הקטנות סביב צווארי. בשבת ההיא היו כל אפרוחי סביבי. נזקקתי כל כך למנוחה באותה עת, על כן רצה בעלי שאנצל למנוחה את הימים שחנה'לה בבית החולים - אך אני הבאתיה לביתנו. אמנם בעלי כינה אותי "פתיה" בשל כך, אך נרגעתי, חשבת: העיקר שהילדה

אצלי. בשבת שוב נתקפה באי-שקט. בעלי צריך היה לנסוע ביום ראשון, וביום ראשון הוחמר המצב, והזמנתי את רופא הקהילה. לפתע, שאלתי את הרופא, בלי שהייתה סיבה מיוחדת לכך: "האם חושב אתה, שילדתנו חולה אנושה?". גם אני נתקפתי באי-שקט קשה, ולא יכולתי להתגבר על כך. ד"ר היילברון גער בי על מחשבות אלו. אי אפשר היה לגלות את סיבת האי-שקט של הילדה. הגיע הערב. לא השכבתיה בשעה הרגילה, היא נשארה אתי בחדר המגורים. היא לבשה שמלת קטיפה אדומה, ובה חפתים לבנים. הבוהן שלה נתפסה בין השרוול לבין החפת. היא הושיטה לי את ידה כדי שאוציא את הבוהן, ואחר כך נשכבה על הכר. לאחר מכן השמיעה צעקה אחת. רצתי אליה, הרמתי, הילדה מתה. בפחד אימים תפשתי מעיל, עטפתי וירדתי במדרגות כדי לרוץ לרופא. איש לא היה עמדי. בחוץ פגשתי במישהו, וממנו ביקשתי כי יקרא לרופא. כאשר בא וראה את הילדה אמר: "אבוי, לא טוב הרבנית!". אמרנו את ה"שמע", וכעבור זמן קצר כבר נכחו בבית כמה ידידים. בשעה קשה זו לא איבדתי את העשתונות, וידעתי שחנה'לה לא יכולה להישאר בבית. בקומה התחתונה היה 'בית הכנסת החורף' שלנו (חדר קטן יחסית, שקל לחממו. ש.ג.ב.). לו השארנו את הילדה המתה בבית, היינו מונעים מכהנים את הכניסה אליו, ולא רצינו לעשות זאת. הצעתי להביאה לחדרון המתים בבית החולים, והכול יצא לפועל תוך דקות ספורות. הפרח שלנו לא פרח עוד. שירת הציפור הקטנה נדמה.

הלילה שלאחר מותה היה ארוך, נדמה היה לי כי לעולם לא יסתיים. לאחר לילה זה טלפנתי לבעלי בסט. גאלן, וביקשתי לשוב הביתה באומרי, שמצב הילדה הורע. כאשר הגיע, בשרו לו אחרים את הבשורה. הוא אהב אותה כל כך, את ה"יפהייה שלו" - כך כינה אותה. בעלי הספידה. כאשר שבנו הביתה, קרא לי בני הבכור לפינה, ושאלני בת כמה אני, ואם אוכל ללדת עוד, כי לדבריו, זאת הדרך היחידה להשכיח את הכאב הגדול על חנה'לה שלנו. השתהיתי זמן רב בסיפור ענייני שלי. יהא סיפור זה מצבת זיכרון לחנה'לה אהובתנו.

באותה עת החלה גם הסערה סביבנו להתגבר. ברור היה לנו שלא נוכל לדחות את יציאתנו מגרמניה. התחלנו לבדוק אפשרות לפנות לוועד הקהילות בקארלסרוה, ומצאנו אצלו אוזן קשבת. תמורת אלף לירות שטרלינג הביע את נכונותו המיידית לעזור, ועתה אחזה גם בנו קדחת ההגירה כבשאר אחינו שבתחום הרייך. מרכז התעניינות חדש נוסף אז לחיינו: קבלת סרטיפיקט. מטרה

נוספת הייתה לנו: העברת חלק מכספנו אל מחוץ לגבולות גרמניה. בעלי החל להתכתב עם רשויות רבות לצורך השגת סרטיפיקט. רשימת הממתינים הייתה ארוכה ביותר, ועד הגיע תורנו, היה עלינו לחכות שנים מספר, שכן מספר התור היה כמעט שלוש אלפים. נוכחנו לראות שאין כל סיכוי לקבל סרטיפיקט. לכן נאלצנו להסתפק בביצוע חלק ממטרותינו: להעביר חלק מכספנו לשוויצריה. אף על פי שאני מתאמצת להיזכר בפרטיה של תקופה זו, נתקלת אני בחלל ריק, כי לכל דאג בעלי, ואף שסביבנו רבו התלאות, הרגשת ביטחון הייתה לי - ואמון ביכולתו להגן עלינו. כשנכשלו כל מאמצינו להשיג סרטיפיקט בגרמניה, ניסו ידידים לכלול אותנו ברשימת הממתינים לסרטיפיקט בשוויצריה. על אף שהסיכויים להשגת סרטיפיקט בשוויצריה בעתיד הקרוב היו אף הם קלושים, אנו, כטובע, נאחזנו בקש זה.

מעתה רבו ההתרגשויות מן המאורעות הסוערים, שפקדו אותנו חדשים לבקרים, והתחיל השלב האחרון במוראותיו של שלטון הנאצים, או במילים אחרות: התחיל הסוף. תחילתו של שלב זה הייתה בחוק חדש: הסכום המרבי אשר יעמוד לרשותו של כל יהודי, לא יעלה על שלוש אלפים מארקים. הכסף שנוסף על סכום זה - יהא רכוש המדינה. כל העובר על תקנה זו דינו מוות. בתקופה זו יצא חבר קהילה נכבד לחופשה בשוויצריה, ולא שב מחופשתו. הוא השאיר מאחוריו בית מפואר על תכולתו ועל משרתיו. זה לא היה מקרי, שהדבר קרה דווקא בתקופה זו. כאשר החל הגסטאפו לחשוד שלא ישוב, החרימו את הרכוש, וקבעו בבית זה את מושבם. מעתה בקרבתנו היו "בכורי שטן" אלו, אותם אנשים בעלי עבר פלילי. מעתה יכלו לעשות בנו כרצונם. היה עליהם להוכיח למפלגה הנאצית ששהותם בכפר היא לברכה למפלגה, וקורבנות לשם כך - לא חסרו. אנחנו היינו ראשונים.

ייסורי נפש ופחד מכרסם - ליוונו בתמידות, אך מלים דלות אלו - אין בכוחן לתאר את הרגשות שחווינו. ביכולתי רק לציין עובדות, להציב את אבני המיל (אבני הדרך. ש.ג.ב.) במקומן. לביתנו החלו להגיע מכתבי "אהבה" מהגסטאפו - הזמנות ל"שיחה". למראיהן - קפא הדם בעורקים, שהרי כל ביקור אצל הגסטאפו יכול היה להסתיים במחנה ריכוז. הם חיפשו, וכאשר מחפשים - מוצאים. בעלי ירד אליהם - ועלה, ושוב - ירד, ושוב - עלה, וגם לזה התרגלנו. יום אחד הופרה שלוה יחסית זו. ועד הקהילות ביקש מבעלי לזהות מצבות של בית קברות

יהודי. בית הקברות שכן על אי מבודד בנהר ה"ריין", והיה בשימוש בשלהי המאה הקודמת. אמנם אז יכלו היהודים לגור בשוויצריה, אך אסור היה להם לקבור את מתיהם שם. הוא היה מומחה בפענוח קברים ישנים, ומאחר שהדרישה באה מוועד הקהילות, עמד לבצע את המוטל עליו בלא דיחוי. האי היה סמוך מאוד לגבול, והגסטאפו עקבו אחריו ועצרוהו לשם חקירה. בעקבות חקירתו, איחר לרכבת שבה התכוון להגיע עד מקום סמוך לאי, וידע שלכל אשר יאמר לוועד הקהילות כדי להסביר את איחורו - לא יאמינו. סחוט ומדוכדך חזר הביתה.

טרם הספיק להתאושש מפרשה זו, ובאה צרה חדשה. בחור יהודי שעבד כגנן מתלמד בבית האבות "פרידריכסהיים", נחשד בקשר עם אשה ארית. בעקבות השמועות נגדו הוכנס לבית הסוהר ברדולפצל. בעלי היה גם רב בית הכלא, ועליו הוטל התפקיד לטפל בעניין. הוא השיג רישיון כניסה למקום, אותו מקום שהוא עצמו היה כלוא בו בשנת 1933. בשיחתו עם האסיר נתגלו פרטים נוספים, ולכן נסע משם מיד לדווח עליהם לפרקליט המחוז בקונסטאנץ. הפרקליט בדק את העניין, וכעבור ימים אחדים שוחרר הבחור. שוב התכבדנו במכתב מהגסטאפו. בעלי חזר מביקורו אצלם וגוון פניו - אפור. הוא סיפר לי, כי הגסטאפו מוחים על ביקורו בבית הכלא ודורשים ממנו להציג בפניהם את כתב מינויו לרב בית הכלא תוך עשרים וארבע שעות, ולא - יישלח מיד למחנה ריכוז. כתב המינוי היה מסמך אשר קיבל בעלי יותר מחמש שנים קודם לכן. החל חיפוש קדחתני אחר המסמך. הוא חיפש יום ולילה, ובעזרת ה' - מצאו. המסמך היה ישן וכבר החל להצהיב. שוב הוסר איום מחנה הריכוז מעליו.

כיבוש אוסטריה הביא זרם אנשים בלתי צפוי גם לכפרנו השקט, משום שהמיקום הגיאוגרפי של הכפר מבטיח אפשרויות לחציית גבול; אך השוויצרים סגרו את הגבול הרמטית, למען לא יצליחו הפליטים היהודים להיכנס אל מדינתם. הפליטים הנואשים ניסו בכל זאת. בראש ובראשונה, הגיעו אל ביתנו, שניצב בעמדה קדמית לפני מעבר הגבול לשוויצריה. מתוך זרם הפליטים העצום ברצוני להזכיר שני אנשים חביבים: שניים אלו הגיעו אלינו ממטרסדורף בעיצומו של הפסח. מראשית החג לא טעמו חמץ, וכל מזונם היה שוקולד ודג מעושן. אחד מהם ביקש קודם כל חוקן, כי סבל מכאבי בטן נוראים בגלל תזונתו הלקויה. הם התגוררו אצלנו בעליית הגג למרות הסכנה שהייתה בדבר, והבריאו במידה מסוימת. בעלי סייע להם באמצעים כספיים, בצידה ובהוראות לדרך.

ראש הקהילה בשפהאוזן, מר גדעון, תמיד מוכן היה לעזור, בעלי גם דאג שהוא ידע על בואם. אחרי שהבריא, קמו בחשכת לילה, והצליחו להגיע לשוויצריה. משם כתבו לנו מכתבי תודה. מאוחר יותר, כאשר קרה לנו האסון, חשבתי על אורחים אלו, שהיו האחרונים בבית הרב, ועל צערם כאשר שמעו מה עלה בגורלו של מגןם.

מיד לאחר הפסח התחלנו בהכנות לבר-המצווה של בכורנו, וכל מעיינינו היו נתונים לעניין זה. היינו שרויים באבל, ולכן התכוונו לחגוג שמחה זו בצנעה, אך מפני שבעלי היה רב הקהילה, רצה, בכל זאת, לחגוג את שמחתו עם קהילתו. מאיר כבר היה בוירצבורג ועמד להגיע שבוע לפני בר-המצווה - שמחתנו האחרונה שבעלי השתתף בה. בכורנו הפליא לעשות. קריאת התורה שלו ודרשתו היו מעשה אומן. והיות שמורו היה בעלי, מורה אשר זכה לו רק מאיר - זה אינו פלא. בשבת אחר הצהריים התאספה הקהילה כולה בביתנו, וכל אנשיה התכבדו בעוגה וביין. ד"ר היילברון, שהיה גם ראש ועד הקהילה, אמר: כי כל שמחה בבית הרב - ריח קדושה לה.

עתה מתחילה האימה, אימה אשר אנו היינו נושאה הראשי, אך לא רק אנו עצרנו נשימתנו כשהתחילה, כי אם גם ידידים רבים עשו כן. כבר הזכרתי קודם עד כמה קשה היה בעבורנו חוק "הגנת הדם הארי". לא היה בכוונתנו לעוקפו, אולם מצד אחד - רבה הייתה מצוקתנו, ומצד שני - לא דקדקו השלטונות בביצועו. הסכמנו להעסיק את גברת בלסינג. אמנם כבר מלאו לה ארבעים שנה, אך עדיין היה גילה צעיר בחמש שנים ממה שחייב החוק. מתמיד שומרי חוק נאמנים היינו, אך כאשר הדרישות בלתי אנושיות, והמצוקה כה גדולה - נאלצים להתפשר. גברת בלסינג עזרה לי במשק הבית, ועשתה את העבודות הקשות. לכולם היה הדבר ידוע, ולא ניסינו להסתירו. שילמנו בעבורה "ביטוח בריאות" כחוק, וחשבנו שהכול בא על מקומו בשלום. לרוע מזלנו מדי פעם בדקו פקחים מבחון את פנקסי "ביטוח הבריאות" האלה וגילו שנעשתה עברה על החוק. הוגשה תלונה נגדנו לפרקליט המדינה, ומיד פסקה גברת בלסינג לעבוד אצלנו. מאז באה לעזרתי בעבודות הקשות, גברת בלון-בריקנר. החלה חליפת מכתבים. מטעם עורך הדין שלנו נכתבו בקשות ונשלחו תעודות ומסמכים נחוצים אל הרשויות. עבודה זו יכלה בנקל להעסיק צוות של פקידים. פנינו אף אל סמכות גבוהה ביותר אך בלא הועיל. חיינו בחרדה לבאות, ביודענו שלא תאחר לבוא

תגובה. מתח שרר בין המשטרה המקומית לבין הגסטאפו. המתח גבר והלך ככל שהצרו אנשי הגסטאפו את צעדיה של המשטרה המקומית והשיגו את גבולה. לרוע מזלנו "התהדקו" קשרינו גם עם המשטרה המקומית: אחד משוטרי המכס האשים את בעלי בזיוף דרכונו. אין צורך להוסיף שבעלי אינו זיפן תעודות, בכל זאת שוב הוגשה תלונה אל פרקליט המחוז. היה עלינו לבוא ולהצטדק על עברה שלא נעשתה מעולם. אנשי המשטרה המקומית - בראשה ג'נדרם גוט, הבינו היטב שאנשי הגסטאפו עומדים מאחורי כל זה - ומה כוונתם. לאחר דין ודברים והתכתבות ארוכה בנידון הצלחנו לסכל גם מזימה זו. כל העניין מתואר כאן בכמה שורות, אך מובן שאין הן יכולות לשקף את הסבל, את נדודי השינה ואת הימים מלאי החרדה שעברו עלינו בגלל עניין זה. אל תשכחו, כי בחודשים האלה הייתי בחודשי הריוני האחרונים. רבות סבלתי ממחוסים שונים, ואף רבה הייתה דאגתנו מפני הלידה ההולכת ומתקרבת. כל מעיינינו היו נתונים ליציאה מגרמניה, אבל לא יכולנו שלא להתחשב גם במצבי, ולכן קודם כל רצינו להתגבר על מכשול זה, בטרם נגש לתוכניותינו החדשות.

הקהילה בדיסנהופן הייתה עצמאית, ולכן הייתה לה זכות לרב משלה. בעלי ראה בהעברת משרד הרב לדיסנהופן - דרך הצלה יחידה באותה שעה. ולכן נועץ בראשי הקהילה בעניין זה. הוא עשה כל אשר ביכולתו כאב וראש משפחה: הוא הציג בפניהם תוכניות, שלפיהן לא תהיה כרוכה ההעברה בהוצאות כספיות גדולות. הוא תיאר להם את מצוקתו הנפשית. מצוקתו הייתה גדולה, משום שבמיוחד איים עלינו עניין העסקתה של גברת בלסינג. אולם רק אמיל וייל תמך בו. אין ברצוני ליחס כוונות רעות לאיש, ואין להאשימני בזאת, כי מוסרת אני את הדברים כפי שהיו. בעבורנו ההסכמה להעביר את משרד הרב לדיסנהופן הייתה שאלה של חיים, במיוחד לאור העובדה שאך ימים ספורים לאחר מכן הביא לנו הדוור את פסק הדין: גזרו עליו חודשיים מאסר.

קל לתאר את הפחד שתקף אותי בקראי בשורת איוב זו. למזלי, הגיע המכתב קודם ליד, וסיפק היה בידי להכין את בעלי לקראתו במידה מסוימת. אך אין אעשה את הדבר? הרי ידעתי עד כמה פחד ממאסר. מאורעות רבים עברו עלי מאז, אך בהיזכרי בייסורי הנפש שהתייסרתי בהם אז, שוב חיה אני את היום הזה. לא יכולתי להוציא הגה מפִי, אף שעוד באותו יום היה עליו להגיש ערעור על פסק הדין. השעה הייתה תשע בבוקר ועד אחת וחצי בצהרים צריך היה הדבר

להיעשות. כך מתוך מצוקה זו כבר חלפה שעה. מר פרידלנדר היה שותף לגורלו: אף הוא נידון לחודשיים מאסר. באותה שעה הגיע לביתנו להתייעץ כיצד עליו לפעול עתה. בהתרגשות רבה נכנס בעלי למטבח, הראה לי את גזר הדין של מר פרידלנדר והוסיף: "מי יודע אם פסק דיני יהיה שונה מזה, ואם לא יגיע בכל רגע". על כך השבתי: "נו כן, אי אפשר לנהל מדיניות של בת יענה. עלינו להיות מוכנים לכל". והוספתי בלחש: "אולי כבר הגיע". הסתכלתי עליו, והגשתי לו את פסק הדין. השגתי את מבוקשי. הוא היה שקט יחסית, וניגש מיד למשטרה המקומית להגיש את הערעור לשופט שישב בתחנת המשטרה. אמנם היה הערעור קרן אור קלושה ביותר, אך קיוונו כי ההתייצבות האישית לפני השופט אולי תשפיע לטובה. על מה לא יחשוב אדם במצוקה! ועד הקהילות חשש גם, שעם סיום המאסר מצפה לו מחנה ריכוז. בשבת ירד בעלי להתפלל בדיסנהופן, וכשחזר אמר לי, כי הביא לידיעת הקהילה כולה את מצבו וביקשם להיענות לבקשתו. למרות סירובם - לא נשא בליבו מחשבה רעה על איש ולא בא בטענות אל איש. במשך כל חייו הקצרים קיבל דברים מתוך ידיעה שנגזרים הם משמים.

יום ראשון היה שבעה עשר בתמוז. עד שעה עשר לימד בעלי בדיסנהופן, והוא התכונן לחזור הביתה לאחר מכן. באותה שעה עמדה להיקבר גברת רות צונץ הצדקנית, ובבית משפחת ציסלר היה צריך להיאמר קדיש ולהתקיים שיעור. הזמן חלף, והוא לא שב. עברו שעותיים, ואז הגיע שליח ובידו פתק. בפתק כתב לי כי לרגל עניינים דחופים נסע לציריך. מאוחר בערב שב וסיפר לי על מכתב, שכתב רבי יעקב רוזנהיים לדיסנהופן. הידיעות על מצבו המסוכן הגיעו עד חוץ לארץ. בעלי נסע אל חברו הטוב והנבון, מר גדעון, ושניהם נסעו לציריך להתייעץ עם הרב לבנשטיין ועם מר מנס. רבי יעקב רוזנהיים כתב במכתבו מלונדון: "אם חיך בסכנה, עבור עם משפחתך לשווייץ". מר גדעון הציע לנו את ביתו בלנגנאו, וכל אשר היה עלינו לעשות היה לקבל את הצעתו. לא דובר על ממה נחיה. בידי הייתה ההחלטה. בעלי אמר: "החליטי את, מה עלינו לעשות". ומה ענית? "איפה אניח את ראשי, ומה יאכלו הילדים מחר בבוקר?". היו עוד ששה שבועות עד הלידה. לעבור לשווייצריה יכולנו רק עם הבגדים אשר על גופנו. והוספתי: "האם אלוקים לא יוכל לשמור עלינו כאן? לגביו אין מחסומי גבול, וכאן אנו בלתי תלויים באיש ואף יכולים לעזור לאמן". לא הוספנו לדבר בנושא.

ביום שישי באותו שבוע נלקחו מאתנו הדרכונים, וכשאר אחינו שבגרמניה

נתפסנו במלכודת. הגבלה זו הייתה מכה קשה בעבורנו, ובמיוחד השפיעה על מצב רוחו של בעלי. קדחת ההגירה גברה.

בינתיים הלכו והתממשו הסיכויים לקבל סרטיפיקט, ונודע לנו שאנו עומדים במקום הראשון ברשימת המועמדים בשוויצריה. עתה היה עניין הסרטיפיקט שאלה של זמן בלבד, ואנו תלינו את כל תקוותינו בכך. חיינו, ובעיקר חיי בעלי, היו עתה חדגוניים יותר מהרגיל, והוא התחיל ללמוד אנגלית במרץ רב. התקרבה גם שעת הלידה. עשרה ימים לפני ראש השנה נולדה תינוקת מתה. היא נולדה בלידה קשה, שנמשכה שלושה ימים. בכוחותיי האחרונים צעקתי: "ה' רָאָה את סבלנו, עתה אנו חופשיים!". הרופא נזף בי. הוא פחד שמא השפיע הדבר על רוחי, אך אני הייתי חזקה ברוחי ובאמונתי. האמנתי שאם תחיה הילדה - ייתן ה' לי כוחות לגדלה בשלווה, אך אם לא תחיה - סימן שרע ומר יהיה. עתה חופשיים היינו לנדוד כחפצנו. כאשר הודיע בעלי לראש הכפר על הילדה המתה, שאלו: "מדוע מתה?". על כך ענה בעלי, שכנראה עקב ההתרגשויות הרבות קרה הדבר. מיד החל ראש הכפר לצעוק: "האם ברצונך להאשים את המפלגה הנאצית?". "הרי ידוע לך כי לפני כששה חודשים קברנו ילדה פורחת" - השיב בעלי, וחיוורון מכסה את פניו, ואז נרגע ראש הכפר באמרו: "אה, לזה התכוונת". בשובו ניסה בעלי להסתיר את התרגשותו, אך הרגשתי שמשהו אינו כשורה, והוא סיפר לי מה אירע.

סמוך לימים הנוראים חזרתי הביתה, וימי החג חלפו ללא מאורעות חריגים. בית המשפט קבע שתאריך אחרון למשפט יהיה: יום שישי שלפני שבת שובה. למרות חולשתי נלוויתי אל בעלי לעיר זינגן כדי להיות נוכחת במשפט. כבר בתחילת המשפט דרש השופט תעודה, המעידה שמדובר באישה ארית טהורה. בעלי היה כה סחוט מבחינה נפשית עד שביקש מהשופט להכיר בעובדה שהיא ארית טהורה גם ללא אישור, ולפסוק את פסק הדין. השופט לא הסכים, ודחו את המשפט בלי לקבוע מועד נוסף. מצב רוחי השתפר, וגם מחשבותיי היו נתונות עתה אך ורק לעניין ההגירה. בנסיעתי לזינגן רכשתי כמה חפצים שנועדו לנסיעתנו.

דרשותיו של בעלי בימים הנוראים של אותה שנה היו מרוממות רוח במיוחד, ובין השאר אמר, שזו הפעם האחרונה שהוא מדבר אליהם בשבת שובה. הוא התכוון שבשנה זו יצליח להגר לארץ ישראל, אך אלוקים קבע עבורו שנה זו

להגירה לארץ אחרת - מות בעלי חל בשלושים בדצמבר.

בשנה זו נאמרו תפילותינו בכוונה רבה מהרגיל. תפילת נעילה הייתה תמיד חוויה רוחנית עמוקה, אך הפעם חשנו במשמעותה העמוקה של תפילה זו ביתר שאת. סוכתנו הסתתרה הפעם בפינה האחורית של חצרנו, ובכל זאת הושלכו אבנים על קירותיה הדקים. בכלל, הלכה ונעלמה הרגשת הביטחון הפיסי. ביתנו היה חשוף במיוחד להתקפות מעין אלו. בגלל מיקומו, קל היה להתגנב אליו, לזרוק אבן לעברו או לבצע מעשה בריונות מסוג אחר. צלילי שבירת זכוכית הבהילו אותנו לעיתים קרובות.

עוד פרשייה קטנה ברצוני לספר. ביום חמישי של חול המועד שוב נרעשנו בגלל עניין פעוט. ברשותו של בני פסח היה סכום של מארק אחד, ומזמן חשקה נפשו באולר. הוא גילה סוד זה לאחותו מלכה, המבוגרת ממנו בשנה. שניהם ניגשו לחנות הכל-בו של הירט. מחלון הראווה של החנות קרץ לו אולר ובו בחר. הם נכנסו, בקשו אולר זה שמחירו שישים וחמש פפניג ומסרו את כספם לחתנו של הירט. הוא היה עסוק באותה שעה בשיחה עם אנשי גסטאפו, אך נתן להם את הסכין ועמו שישים וחמש פפניג עודף. הילדים יצאו מהחנות, ספרו את העודף וראו שהחשבון אינו נכון. חזרו והגישו לו את הכסף באמרו: "זה לא בסדר". המוכר גער בהם באומרו שנתן להם כפי שמגיע להם בדיוק. אנשי הגסטאפו שבחנות החלו לצעוק ולגדף באמרו: ילדי יהודים אלו משחר ילדותם כבר יודעים לגנוב ולרמות. הם יצאו מהחנות בהמשיכם בגידופים ובצעקות. יהודים שעברו במקום נבהלו לשמע הדברים, ובאו אלי לספר לי מה אירע ולדרוש מהילדים הסבר על מעשיהם. לי לא היה כוח לרדת, ובעלי לא היה בבית. בינתיים חזרו הילדים, והסבירו לי שמר הירט הוא שטעה, אך לא יכולתי להניעם לשוב לחנות ולהסביר מה קרה. כאשר חזר בעלי, לקח את הילדים לחנות, ומר הירט עמד על טעותו. בעלי אמר לו שאינו זקוק לאישורו שילדיו אמנם ישרים הם, אך ביקש ממנו למסור לאנשי הגסטאפו מה אירע.

חגגנו את **שמיני עצרת ושמחת תורה** כפי שהיינו רגילים לחגוג, ונדמה לי שאף הגדלנו לעשות. בעלי היה חתן תורה - כמדי שנה, והכבוד של חתן בראשית ניתן לאיזי גוגנהיים. השולחנות היו עמוסים, והיין נשפך. כל אחד שאל את עצמו, איפה יהיה בשנה הבאה, וכולם רצו למצות שמחה זו עד תום. מתוך אווירה זו שבנו לימי החול. מעתה החלו ההכנות הממשיות להגירה. הודענו על הפסקת

ביטוח החיים וביטוח הבנות, כדי שיהיו בידינו מזומנים, בעניין זה לא היו בעיות. אחר כך התחיל בעלי לטפל בכרטיסי הנסיעות, וזה היה מסובך למדי. תעודות ומסמכים אין ספור נדרשו: ארבע תמונות דרכון לכל אחד מבני המשפחה, אישור מהגסטאפו, תעודות יושר ועוד. השגת תעודת יושר לבעלי היה עניין רגיש ביותר, ורבות חרדנו בגללו. למזלנו, לא פסקו סופית שבעלי אשם בעניין "חילול הדם הארי" של גברת בלסינג, לכן, לא נרשמה הרשעה ויכולנו להשיג גם מסמך זה.

באמצע אוקטובר נסענו לקונסטאנץ כדי לטפל בנסיעה הקרובה. במיוחד נהייתי לערוך קניות עם בעלי, והוא נהנה לראותני בכך. את היפה ביותר רצה שאקנה עבור עצמי, ומכל הדברים היפים והשימושיים שנועדו לו - לא זכה ליהנות. מאותה עת ציפינו לדוור בדפיקות לב. יום יום חיכינו להודעה על הענקת הסרטיפיקטים. מצב בריאותי לא היה שפיר והדאיג את בעלי. הוא ביקש ממני להיוועץ ברופא הקהילה. במוצאי שבת נגשתי, אפוא, לרופא, כדי שיעמוד על מצב בריאותי ששה שבועות לאחר הלידה. אותו מוצאי שבת היה האחרון להיותנו יחדיו. בעלי בא לקחתני, ושני הגברים שוחחו על ההתפתחויות החדשות בעולם היהודי. בשלהי אותו חודש אוקטובר נאסרה כל התארגנות תרבותית. עד כה מותר היה להתאסף, להרצות, להדפיס עיתונים יהודיים ולהתארגן מבחינה חברתית. כל התארגנות נאסרה עתה. לאחר מכה רוחנית זו באה מכה נוספת, הפוגעת לא ברוח כי אם בגוף: עד כה הותר יבוא בשר כשר בצמצום - תמורת מטבע זר. עתה נאסר יבוא בשר כשר כליל. זכורים לי דברי הסיום לשיחה, שבין שני הגברים. בעלי אמר: "אלו שתי מכות קשות, מי יודע מה יבוא עתה?". ואכן העניין הבא לא איחר לבוא. הייתה זו פרשת גרינשפן (הרשל גרינשפן התנקש בחייו של דיפלומט גרמני נאצי בפאריז, והתנקשות זו שימשה עילה לנאצים לפרעות "ליל הבדולח". ש.ג.ב.).

באותו שבוע שיגרנו מכתב מודאג לבאזל. מכתב זה נשלח למנהל המשרד הציוני בבאזל, ד"ר שפס, והוא משקף את המצוקה הנפשית הגוברת והולכת של בעלי. זה היה מכתבו האחרון, והוא נשלח בתשעה בנובמבר. ביום הזה היה בעלי מדוכא יותר מהרגיל. המתח מסביב גבר. לנו נוסף מתח על המתח הכללי, מפני שציפינו להודעה על מועד המשפט בעניין "חילול הדם הארי" של גברת בלסינג. **בליל תשעה בנובמבר** חגגו הנאצים את חגם המסורתי בסגנון מרשים ביותר.

אסיפות חגיגיות נערכו בסמוך לביתנו ליד אנדרטת הלוחמים. נאומיהם היו מלאי שנאה ומלהיבים את שומעיהם יותר מבשנים עברו. רק אנחנו לא ידענו מאומה. באותו ערב שהה אצלנו מקס בלוך-בריקנר הצעיר. לימים מת הוא בדמי ימיו בנסיבות טרגיות במחנה הריכוז גירס. בהיותו אצלנו סיפר לנו כי בעשרים וארבע השעות האחרונות נערכו חיפושי בית של הגסטאפו בבתי יהודים. הם חיפשו רובים, אקדחים וכדומה. ידיעה זו, שלא כמצופה, הרגיעה אותי. למרות זאת, באותו לילה שבין תשעה לעשרה בנובמבר לא יכולתי להירדם, כפי שאירע לי לעיתים קרובות. רק בארבע לפנות בוקר נרדמתי, אך לא זכיתי למנוחה ממושכת. כעבור כשעה נשמע פיצוץ אדיר. מה היה הפיצוץ הזה? הלב עמד מלפעום. תוך דקות ספורות נשמעו דפיקות גסות על דלת דירתנו. בעלי רץ לדלת יחף ובכותונת לילה דקה, ומבחוץ נשמע קול: "גסטאפו! לפתוח!". בעלי פתח, והם אמרו: "עלינו לחפש נשק!". הם דרשו שניקחם ללשכת הרב. בברכיים כושלות ובידיים רועדות רץ בעלי להדליק את האור, אך לרוע מזלו הייתה תקלה, והנורה לא דלקה. תוך כדי ניסיונו להחליף נורה - צעקו וגידפו. סוף סוף הצליח, והללו טרקו דלתות עד שכל הבית רעד. בעלי חזר לחדר השינה, התלבש במהירות ונכנס לחדר המגורים כדי ללמוד גמרא. השעה הייתה חמש, חשיכה מוחלטת שררה - וקור עז. חלפה שעה. באותה שעה חיטטו אנשי הגסטאפו בחדר הרב, חיפשו במגירות והשליכו ספרים מארונותיהם. בשש ירד בעלי לאולם בית הכנסת החורפי שבקומה התחתונה. אט אט החלו להגיע המתפללים הקבועים, כאילו לא אירע דבר. בינתיים השתוללה הסערה רק בביתנו, ואפשר היה לסיים את התפילה. כשנסתיימה - נודע לקהל המתפללים שהגסטאפו "מתארחים" בביתנו, ואז - קפאו בבהלה. השעה הייתה כבר שמונה. בעלי עלה לדירה, וראה כי אצלנו בדירה הייתה הפעילות מרובה. בגלל מצבי הנפשי המתוח לא רציתי לדעת מה מתרחש בדיוק, ולכן עסקתי בענייני המטבח - שם לא חסרה לי עבודה אף פעם. שוב נשמעו צעדים רבים ליד דלת מטבחנו, צעדיהם של אנשים הנועלים מגפי עור: "איפה המפתחות למבנה ההוא?", צעקו. כוונתם הייתה לבניין בית הכנסת הגדול, שממול. בלי לומר דבר נתתי להם את המפתח. נשמעו ריצות אנה ואנה, דפיקות, פעילות רעשנית וחפוזה של אנשים רבים. נגשתי לחלון כדי להציץ מטה: סביב בית הכנסת התגודדו אנשי ס.א. רבים, כולם זרים במקום - ובתוכם התרכזה פעילות חפוזה: הוציאו שטיחים, ערמו ספסלים, עקרו מנורות, ועסקו בפעילות, שלא ביישה את צאצאי הנאנצאליים במאומה

(נאנדאליים - שבטים גרמנים פראיים, שחיו בימי הביניים. ש.ג.ב.). חרדתנו הלכה והחמירה, אף כי נראה היה לנו שלא תוכל להחמיר יותר משהייתה. אז לחשו לנו כי הגסטאפו לקחו את ד"ר היילברון, מר בֶּאָך, ואת קארל בלוך. בינתיים לבש בעלי בגדים ישנים וירד למטה אל דיר העזים. יום קודם קנה תבן, ועתה ירד למתבן כדי לאחסנו שם. עבודה זו לא הייתה דחופה, אך בגלל מצוקתו הגדולה היא הייתה הדבר היחיד שהיה מסוגל לעשות באותו בוקר. שלחתי את הילדים לבית הספר כרגיל. רק הקטנים היו סביבי. יום חמישי היה והחילותי בהכנות לשבת. בעלי סיים את עבודתו, ושוב - שעטותיהם במגפי העור במדרגות. אמנם היינו נתונים במתח רב, אך עדיין הייתה לנו הרגשת ביטחון מסוימת, שכן מדוע נפחד מאנשים אלו, שאנו דוברים את שפתם, מכירים את תווי פניהם, חשים את מחשבותיהם? יצאתי לפרוזדור, וכבר הספיקו לעלות במדרגות כעשרה אנשי ס.א., כמה גברים בתלבושת אזרחית ואחד גוף במעיל עור. אליהם התלוו גם הכלבים המוכרים של הגסטאפו וראש העירייה אדום השיער. שמעתי אומרים: "הם חזירים! שרצים מסריחים! הסירחון כאן בלתי נסבל, צריך לסתום את האף!" ומיד נגשו אל דלת דירתנו, ופגשונו במסדרון הצר.

ברגע זה נגש אליי בעלי, והנאצי במעיל העור - בלא אומר ודברים - סטר לו על לחיו סטירת לחי מצלצלת, לו - שבימי חייו לא נגע בזבוב. המכה הפילה את הכיפה מעל ראשו. הוא התכופף להרימה, ומיד ספג מכה נוספת. "הסתלק מיד החוצה!" ולאחר מכן - הצלפה בשוט הסוסים אשר בידו. לזאת הצטרפו גם אנשי ס.א. ודחפוהו. כמעט בלא כוחותיו ירד במדרגות. כל העת עמדתי קפואה ליד דלת המטבח, והקטנים - סביבי. גם פֶּרִי (=דוב. ש.ג.ב.) היה שם, מפני שבאותו יום נשלח מבית הספר הביתה. חשתי מרוקנת לחלוטין, לא נותרה מחשבה בראשי ולא רגש בליבי. ברגעים אלו חרב עלי עולמי. החולמת אנוכי - או ערה?

לאחר מעשי "גבורה" אלו נכנסו אל דירת המורה לוי - שגר מולנו, ועוד הספקתי לשמוע את ראש העירייה אומר לבעל מעיל העור: "מודה אני לך, על שבאתם, סוף סוף, כדי להשליט סדר במקום". תוך דקות ספורות הורד גם מר לוי, ואחריו ירדה כל הכנופיה. המשכתי לעמוד בין הדלת לפרוזדור כאבן - בלי יכולת להניע אבר - ועיני מביטות אל חלון חדר הילדים, הפונה לחצר ולבית הכנסת.

לפתע פרצו להבות מתוך חלונות בית הכנסת, אדומים כדם נראו כל חדרי הפנימיים.

במוחי הבזיקה מחשבה נוראית, והיא הפשירה את איברי הקפואים: הם שורפים את גברינו - עם ספרי התורה! ברגע זה הגיעה גברת לוי באמרה: "רבנית, בואי נאמר את ה'שמע'", וכך עשינו. חלפה עוד כמחצית השעה, ושוב רעש במדרגות, הפעם - המשטרה המקומית, ואֵתם - ראש העירייה, המנוול הזה. "הסתלקו מהר החוצה! מהר, לאולם הספורט!". חטפתי מעילים בעבורי ובעבור הילדים, ולפתע נתקפתי חולשה, ונשענתי על הארון. "רק לא לעשות סֶצְנוֹת", צעק עלי ראש העירייה. אזרתי את כוחותיי האחרונים, ובקומה זקופה ירדתי במדרגות, כדי שלא יראוני בחולשתי. הקטנים - לבושים למחצה, נפחדים, היו בשקט מוחלט.

מיהרנו דרך רחובות הכפר הריקים מאדם, ומרחוק ראיתי את ג'נדרם גוט - ראש המשטרה המקומית. כאשר עברנו לידו, לחשתי לו, בעוד פני מופנות קדימה כדי שלא ירגישו בדבר: "החי בעלי?", והוא השיבני: "חי!". קראתי לגברת לוי, שמאחורי: "הגברים חיים!", וקרן אור האירה את נשמותינו המיוסרות. אולי נמצאם באולם הספורט? ברור היה לי שכולנו נישלח עתה למחנה ריכוז.

ברגעים קשים חושבים דווקא על פכים קטנים, אף אנוכי חשבתי: ומה יהיה אם בקור הזה ירטיבו הקטנים את מכנסיהם?

תוך דקות ספורות הגענו. כל הקהילה התאספה שם: גברים - בצד אחד, ונשים - בצד שני. כשנכנסנו לאולם, התפרצו מתוך השורות מלכה ופסח ועטו עלי בצעקות איומות. ילדים אלו נשכחו ממני לחלוטין. שלחו אותם מבית הספר הביתה, וכאשר ביקשו ללכת אלי, צעקו עליהם. אנשי ס.א. חסמו את הגישה לבית, ואמרו להם ללכת לאולם הספורט עם כל היהודים. כאשר הגיעו וראו שאין איש מהמשפחה - עמדו שם בפחד מוות, עד שהגעתי עם הקטנים. היינו אחרונים מהקהילה להגיע לאולם הספורט.

את בעלי חיפשתי שם - לשווא. גם לוי, בלוך, היילברון ובאך לא היו שם. כך עמדנו רועדים מקור ומפחד, מצפים לבאות. באמצע האולם עמדו אנשי ס.א., רוביהם מכודנים, מגדפים את הקהל, משחקים את תפקיד האדונים. ואז ביקשה אותי תרצה לעשות צרכיה. מה אעשה? הרי אסור לזוז מהמקום, אתן לה לעשות צרכיה במקום? להרטיב את מכנסיה ולהתקרר? מה אעשה? - לקחתיה בידי ויצאתי מהשורה, נגשתי לאיש ה- ס.א. וביקשתיו לצאת עם הילדה. הוא צעק - אך הסכים.

כך חלפה כשעה וחצי. ואז חל שינוי במצב: נתנו לנו לצאת, להסתדר בזוגות ולצעוד דרך רחובות הכפר.

כל הזקנים והחולים הוצאו ממיטותיהם - נגררו יותר משהלכו. הגברים - בראש, והנשים והילדים - בעקבותיהם. איש לא ידע מה יקרה עתה. בדממה נע הטור דרך רחובות הכפר.

הרחובות היו שוממים מאדם. לאחר מכן ספרו לנו גויים, שלראות כיצד נעה השיירה באדישות מוחלטת - היה מחזה נורא. איש לא בכה ולא ביקש רחמים. כשהתקרבונו לבית הכנסת, ראינו אנשי ס.א. רבים מתגודדים שם. הגיע הקץ! - הייתה המחשבה שחלפה בראשינו. ראינו אותם מעבירים פתילים ממקום למקום ושמענו את המילה "דינמיט". בדמיון או במציאות? - לא ידעתי. רק מחשבה אחת חלפה במוחי: "מדוע אין הבנים אתי?". ברור היה לי שיובילוננו לתוך בית הכנסת ויפוצצו אותנו יחדיו. פקדו עלינו לעצור סמוך לבית הכנסת. ברגע זה נשמע קול פיצוץ אדיר. הקיר שלצד הגינה התמוטט, גרר אתו חלק מחזית בית הכנסת, והחריב את כל פנים הבניין. רעדנו בכל איברינו. אי אפשר היה להרגיע את הילדים.

בפעם הזאת - לא התכוונו לפגוע בנפש. שטנים אלו, שרק צורת בני אדם להם, התכוונו לפגוע רק בבית הכנסת שלנו. האדם שלפני שעות מועטות התעלל בבעלי, אותו גוף במעיל עור, נעמד עתה ברגליים מפוסקות לפני קבוצת היהודים האומללה ופתח בדברי גידופים: הוא כינה אותנו "עדת כינים ופשפשים". בין יתר דבריו המאלפים הודיע לנו, שעלינו לעזוב את גרמניה תוך שבועות ספורים, כיוון שאין לגרמניה צורך בעלוקות. קשה לומר שדבריו היו ברמה אינטלקטואלית גבוהה. לסיום הוסיף: "ילדיכם לא יוכלו ללמוד עוד עם ילדינו האריים, ועתה - הסתלקו הביתה!".

רגלינו היו כמשותקות, מחוסרות כל דחף לפעול. ברגע זה הובילו אנשי ס.א. את ד"ר היילברון - רופאנו וראש הקהילה - לחדר הישיבות של ועד בית הכנסת. ראשו היה גלוי, ובפניו - הבעה מיוסרת כל כך, שלא יכולתי להביט בו. אחריו הביאו את המורה לוי, כמובן גם כן בלא כסוי ראש, ואז קראו גם לי. השארתי את הקטנים במקומם, ובברכיים כושלות נעניתי לקריאת ראש העירייה. בחדר הישיבות שאלוני, אם ידוע לי מקום הימצאו של מפתח הכספת. עניתי בשלילה - זה לא היה תחומי. נאמר לי ללכת, ומיהרתי אל הילדים הבוכים. רק אז החלו

האנשים להתפזר. שכחתי לציין שלהצגה זאת היה קהל צופים: אספסוף הכפר התבונן במחזה - אך התושבים ההגונים לא נראו ברחובות.

עליתי עם הילדים במדרגות. כיצד אתאר את המראה הנגלה לעיני? אבק, שברי זכוכיות נערמו על הרצפה, אפילו חלון אחד לא נשאר שלם. הארונות היו פרוצים, ובגדים התגלגלו על הרצפה. הרהיטים - הפוכים. מי שראה פעם בית לאחר הפצצה אווירית, יוכל לתאר לעצמו מה ראו עינינו. רק החדר שבצדו האחורי של הבית, נפגע פחות.

הילדים היו עייפים, רעבים, ורועדים מקור. ארוחת-צהריים מבושלת למחצה עמדה על התנור. הגשתי להם דבר מה לאכול, לקחתי מטאטא ביד, וניסיתי להתחיל בסילוק הלכלוך הנורא שהיה על הרצפה. מילאתי דלי אחר דלי. כיצד אוכל להתגבר על כל זה? כך עברו שעות אחר-הצהריים. הגסטאפו נכנסו ויצאו. סגרו בחותמת רשמית את 'חדר הרב' - לשכתו הפרטית של בעלי, ואת כל חדרי הקומה התחתונה. זאת מאחר שלפי דעתם, 'חדר הרב' הוא רכוש הקהילה. סיסמתו של פוגרום זה הייתה: "אין לגעת ברכוש פרטי!". במיוחד הדאיגוני חותמות אלו שעל הדלתות. אמנם הזהרתי את הילדים לבל יגעו במאומה, אך ילדים - בכל זאת ילדים הם. אם יזיקו לדברים במזיד, אצטרך "להוכיח" לגסטאפו, שילדי לא הם שעשו זאת, וכיצד אוכיח זאת?

אז החלו להגיע בשורות מבהילות: מכוניות משא רבות הגיעו לכפר, וכל הגברים הצטוו להגיע אל בית העירייה בשעה שלש אחר הצהריים. לקראת הערב, הועלו הגברים על מכוניות אלו. כלו כל תקוותינו! מי יודע אם נשוב לראות את הגברים, ואם כן מתי נשוב לראותם.

בכל זאת אילצתי את עצמי להכין בצק לעוגה, אולי בכל זאת יקרה נס?

צריך היה להשכיב את הילדים. רוח וקור שלטו בדירה, אך לאן נוכל ללכת? בבית לפחות שוכבים הם במיטותיהם, וגם עלי היה להניח את ראשי ולנוח, סוף סוף.

לאכול לא יכולתי, בשום אופן. רציתי רק לחדול לחשוב. ממדי הפיצוץ והשריפה היו גדולים מכפי שחשבנו ברגעים הראשונים. חצר בית הכנסת הייתה חסומה בחבלים, ומשמר שעמד שם, מנע כניסה אל השטח - ויציאה ממנו. היינו כלואים בביתנו, ורק בעזרת קריאות מדירת לוי יכולנו לתקשר עם השכנים. שכבתי

במיטתי, אך כיצד אוכל להירדם אחרי מאורעות היום הזה? כעבור דקות ספורות שמעתי קולות של אנשים רבים בחצר בית הכנסת. נכנסו לביתנו, טרקו דלתות, דברו, צעקו. לא הבנתי את דבריהם, אולם בגלל מצבי הנפשי המתוח נדמה היה לי כי נאמרו המילים "דינמיט" ו"פתילים". חשבתי שעתה החליטו אנשי ה-ס.א. לפוצץ גם את ביתנו. שעה תמימה שכבתי כך על מיטתי. שמעתי את הלמות לבי, וידעתי שלא אוכל להמשיך כך. לאט נגשתי לחלון, רק כתונת לילה לגופי, לא היה צורך לפתוח את החלון שכן היה שבור, ובכוחותיי האחרונים קראתי למטה: "אדונים, היודעים אתם שכאן ישנים אם וילדיה?". מנימת קולי נשמעו כל רגשותיי וחרדותיי, זאת הבנתי מתוך התשובה: "רבנית, אל תיבהלי, אנחנו מכבי האש השומרים עליך!". זה היה פולד האני. לבטח זכה בחיי נצח הודות לדבריו אלו. גם את חיי שלי השיב בדבריו, הם נשמעו לי מנחמים ומרגיעים. בשקט חזרתי למיטתי.

רק כאן בארץ ישראל נודע לי שבאמת היו חיינו בסכנה באותו לילה. איש ה-ס.א. אוט, חותנו של צאן, הגר מול בית החולים, עמד על כך שרצונו לעלות בסולם, להיכנס לתוך החלונות הפרוצים "ולסובב לאלו שם למעלה את הגרון" - כך התבטא. רק בזכות מכבי האש - ובראשם האני, לא עלה בידו לממש את תוכניותיו.

גם לילה זה חלף. לשעות ספורות נשכחו כל מאורעות האימים, וישנתי מתוך אפיסת כוחות מוחלטת. אך רק לזמן קצר. פתחתי את עיניי באותו בוקר ערפילי, אפור, למראה זגוגיות החלונות השבורות ולמראה מיטת בעלי הריקה והמסודרת. חזרתי חיש מהר אל המציאות העגומה - זה לא היה חלום רע. התלבשתי במהירות. עז היה הקור בבוקר זה של נובמבר - אך גדול ממנו היה הקור בלבי. אף הילדים התעוררו מוקדם, והתקבצו במטבח להתנחם איש בקרבת רעהו. המטבח ניזוק פחות משאר חלקי הבית.

לאחר ארוחת הבוקר נכנס לפתע מאיר שלנו. נבהלתי בראותי אותו. ילד זה נשכח ממני לגמרי. חיש מהר סיפר לנו את כל שעבר עליו. גם בעבורו היו שלושים ושש השעות האחרונות מלאות "חוויות": בשלוש לפנות בוקר כבר זרם אספסוף רב אל בניין הסמינר למורים בוירצבורג. פנימיית הסמינר הייתה בבניין עתיק דמוי מנזר. שברו בפנימייה את כל הרהיטים, וגרשו את כל התלמידים לקומת הקרקע. החלונות שבקומה זו היו סגורים באמצעות סורגים. האספסוף נעל את

הדלתות והדליק מדורה עליזה. החדר שבו נמצאו התלמידים התמלא עשן. הם התכווצו בפינת החדר ואמרו תהילים. בחדר היה מכשיר טלפון ובאמצעותו התקשרו למשטרה, אך קריאותיהם התכופות למשטרה לא נענו. כך עמדו שם בפחד מוות כשעה וחצי. לפתע הגיעה המשטרה ושחררה אותם מכלאם. ביום חמישי בבוקר נשלחו הנערים לביתם. הם ניסו למצוא את חפציהם האישיים בתוך ההרס, אך רק מעט הצליחו להציל. מאיר נגש אל תחנת הרכבת המרוחקת. בדרך רדפו אחריו צעירים, יידו אבנים, קללו, גדפו, ומדי פעם נאלץ לברוח לתוך חנות שנקרתה בדרכו. כך הגיע לתחנה - ולרכבת אשר הסיעה אותו הביתה.

גם בנסיעתו רעד לבו הצעיר. באותו זמן נחשבה רדיפת יהודים - מעשה גבורה לאומית. בצעקות עברו הנאצים, במיוחד הנאמנים שבהם, בתאי הרכבת - בקראם: "האם יש כאן יהודים, שנוכל להשליכם מבעד החלון?". אליו לא נטפלו. אולי שיערו הבלונדיני ועיניו הכחולות הצילוהו. הוא הגיע בשלום לזינגן. השעה כבר הייתה מאוחרת. מפני שלא ידע מה המצב בכפרנו, צלצל למשפחת באך (מן המשפחות היחידות בגיילינגן שהיה בביתם מכשיר טלפון. מ.ע.א.) והם אמרו לו שייגש תחילה אליהם. כעבור שעה כבר היה בכפר. הנהג פֶּקְטִינְגֶּר הכין לו קבלת פנים לבבית: הוא סיפר לו את זוועות היום בפרוטרוט, ועוד הוסיף כי הדמיון הטובה עליו.

העובדות היו מפחידות גם בלי הוספותיו של פֶּקְטִינְגֶּר, והנער רעד כולו, אך כאשר הגיע אל ביתם החם של משפחת באך, וסביבו ראה פנים מוכרות - נרגע מעט. מאחר שהגישה לביתנו הייתה חסומה, לן אצלם. הוא היה עייף כל כך, שלא התעורר אף מברד האבנים שנתַך על חלון חדרו, ושבר את כל זגוגיות החלון. כל זאת סיפר לנו באותו בוקר. היות שלפני עמד הילד בריא ושלם, לא התרגשתי במיוחד למשמע דבריו. לא לזמן רב יכולנו להתמסר לדיבורים, היה עלינו לפעול. אותו יום שישי היה קצר, והתקווה שבכל זאת יקרה נס, הסתתרה בפינה שבלב. שוב התחלתי בהכנות לשבת. אפיתי עוגה, שאהובה הייתה על בעלי. אולי יבוא וימצא הכול מוכן. צמתי עד הצהריים. בצהריים סיימתי את צומי, מפני שהרגשתי שכוחותיי הולכים ואוזלים.

דואר הצהריים הביא לי מכתב מבאזל, מהקונסול האנגלי. הוא אישר את בקשתנו לקבלת סרטיפיקט. מכתב זה היה כקרן אור באפלה. שוב לא היינו מחוסרי ישע.

איש לא העז להתקרב לביתנו. במשך כל היום הסתובבו אנשי הגסטאפו בדירתי, וכל דבר שאפשר היה להזיזו ולעקרו ממקומו - הרסו. לקחו את פח האשפה שלי, ושברו את כל התמונות במקצועיות ממש. את כל המסמכים - שרפו. כאשר נכנסו הילדים לפרוזדור, אמרו לי שעלי להשאירם בחדר, כי הם מפריעים להם "בעבודתם". לאחר שסיימו, נעלו את הדלתות והחלו בחיפוש בשאר החדרים. הייתי נפחדת מאוד מכל החיפושים האלו. אולי ימצאו דבר שייראה בעיניהם "חשוד"? לא תמיד הרשו לי להיות נוכחת. הילדים התפללו בבית, ומאחר שלא יכולנו לצאת, הזדחל הזמן ועבר בעצלתיים.

עוד מאורע קטן ברצוני לציין כאן: בשבת בבוקר בא הדוור. הוא לא היה תושב המקום, ורק שבועות ספורים לפני כן החל לעבוד במשרד הדואר בכפרנו. הוא מסר לי את הדואר, ובלי שביקשתיו, החל לדבר בהתרגשות רבה: "את רואה, אצל ד"ר היילברון נמצאו רשימות, שבהן צוינו שמות כל אנשי ה-ס.א. בגיילינגן, לולא פעלנו בתקיפות, הייתם הורגים את כולנו!". בעקבות דבריו התחוויר לי מצבנו האמיתי בין הגויים שסביבנו. לא העזתי להשיב לדבריו.

ביום ראשון הגיע אלינו פתק - אות חיים מבעלי היקר. כדי לשלוח לנו אותו סיכן את חייו. רבים משותפיו לתא צירפו את חתימותיהם באותו פתק, ואות חיים זה השיב מעט את נפשותינו.

כמובן, לא יכולתי להתגבר בעצמי על כל עבודות הבית, לכן, החלטתי לפנות אל הרופא הנאצי, שעבר לגור בכפרנו באותו זמן, ולבקש כי יאשר לי שמצב בריאותי אינו שפיר. קיוויתי לקבל מהגסטאפו רשות להעסיק את גברת בלוך באמצעות אישור זה. לאחר בדיקה קצרה אישר הרופא שמצב בריאותי רע.

אותו יום ראשון הביא אתו סקרנים רבים משוויצריה שהגיעו לחצר בית הכנסת. כמובן, אפילו יהודי אחד משוויצריה לא העז לרדת אלינו, אך נוצרים רבים רצו לחזות במו עיניהם במעשי הגבורה של הנאצים. הגסטאפו העבירו את מקום משכנם לביתנו. לכל אשר פנינו נתקלו מבטינו בפרצופיהם. הגשתי להם את האישור הרפואי שקיבלתי, והם הרשו לגברת בלוך לעבוד בביתנו. בכל שיחה שהייתה לי עמם, לחצו עלי לגלות להם את מקום מחבואם של "קישוטי" בית הכנסת. הלוא מוכרחה אני לדעת זאת, סברו. שאלות אלו עוררו בי אימה, אך לפתע התמלאתי אומץ, ולא יכולתי לעצור בעצמי. התקרבתי אל איש הגסטאפו,

ששמו "בולה" (=פֶּר. מ.ע.א.), הוא היה בן עירי קניגסברג. כמעט יכולתי לחוש בנשימתו הטמאה. "מדוע אתה שואל אותי זאת, הרי אינכם מאמינים לי? - לי לא ידוע דבר על קישוטי בית הכנסת". נראה שקולי נשמע נמרץ ביותר, שכן ענה לי בנימה נכונת: "כן, כן, אני מאמין לך", ולפתע דיבר על נושא חדש. "ידוע לנו שבעלך עסק בפוליטיקה" (בהתנגדות לנאצים וכדומה. ש.ג.ב.). "נו, על נקודה זו אל לנו להתווכח", השבתי לו, "גם עוללי הכפר יודעים שבעלי אינו מתעניין בפוליטיקה, על אחת כמה וכמה - המבוגרים, ראשית כל, עליך להוכיח את טענתך שחור על גבי לבן". ושוב סטה מהנושא בהעירו: "אני מאמין לך, דווקא, שבעלך לא עסק בזאת, אבל זה ממול...". - אמר, תוך כדי שדפק על דלת ביתם של משפחת לוי במקלון העור אשר בידו בכל כוחו, ומיד פתחה גברת לוי את הדלת, וכל גופה רועד. "גם זה לא עסק בפוליטיקה" - השבתי, אך הוא ענה בקול תקיף: "זאת אוכיח לך שחור על גבי לבן". נבהלתי מאוד מתשובתו.

בימים שלאחר מכן נשכחה ממני מעט שיחה זו. הילדים כבר העזו לרדת במדרגות, ועתה היו עסוקים באיסוף "שמות", שהיו פזורים בחצר בית הכנסת. לא יכולנו לצעוד צעד בלי לדרוך על "שמות". אף חלקים גדולים של ספרי תורה שרופים מצאו. הם עסקו בעבודה זו במרץ ובחריצות. את אוצרותיהם העלו לפינה בעליית הגג, ושם תחבו הכול לתוך שקים. אין לזלזל בסכנה שהייתה כרוכה באיסוף ה"שמות" ובאחסנתם בשקים. לו היה הגסטאפו מגלה זאת - אבוי היה לנו. כאשר סיימו מלאכתם זו, טפסו דרך החלון לאולם 'בית כנסת החורף' שתחת ביתנו, והצילו משם טליתות וספרי קודש.

כך הזדחלו הימים. עלי להזכיר עוד כי באישון לילה, במוצאי השבת הראשונה, התגנבתי אל ביתו של ג'נדרם גוט - ראש המשטרה המקומית - כדי להיוועץ בו אילו אמצעים רשמיים עלינו לנקוט להצלת הגברים. למרות אמוני בו - לא ידעתי כיצד ינהג, אך להפתעתי, קבלת הפנים של הזוג גוט הייתה חמה מאוד. גברת גוט פכרה ידיה והביעה את צערה הרב על אשר קרה. "לו ידעתי שכך יהיה, לעולם לא הייתי באה לגור כאן", אמרה. בין השאר, נודע לי באותו ערב, שמאסרם של הגברים והבאתם למחנה ריכוז לא היו חלק מתכניתם המקורית של הנאצים - אולם חלו התפתחויות שגרמו לכך: יהודי העיירה השכנה דיסנהופן שמעו את קולות הנפץ, ומיד לאחר מכן - ראו את הלהבות אשר עלו מבית הכנסת. מרוב צער שלחו בעלי בתי החרושת היהודים מדיסנהופן את פועליהם הנוצרים

שהגיעו מגיילינגן - חזרה לכפר. הם קיוו, שצעד זה יהא אמצעי לחץ על אנשי גיילינגן, ויניע אותם לפעול לטובתנו. אך "נהפוך הוא", בתגובה על מעשה זה, שלחו הנאצים את הגברים היהודים בגיילינגן למחנה ריכוז. "רואה את? - אמר גוט - הם היטיבו לירות, אך החטיאו את המטרה. לא היה בכוחי להעביר את רוע הגזירה. מ'ראנדג' לא נלקח איש". דיבורים מעין אלו שמענו גם מפי הגסטאפו. אין בכוונתי, חלילה, להאשים את ידידינו בדיסנהופן - הם רק רצו לעזור - ברצוני רק לתאר כאן את השתלשלות העניינים.

ג'נדרם גוט יעץ לנו, כי צעד ראשון, שעלינו לנקוט, הוא: לפנות בבקשת שחרור אל מטה הגסטאפו בעיר קונסטאנץ. חששנו מלנסוע ברכבת, ולכן נסענו לשם במכונית. זה היה מעשה נועז ביותר, בבחינת להיכנס אל לוע הארי. אך אפילו הסיכוי הקטן ביותר הצדיק מעשה זה. חשבנו: אם יצליח הדבר הרי יתמלאו כל משאלות לבנו. בקונסטאנץ הזדקרו אנשי ס.א. מכל עבר. בקול רועד שאלתי היכן ראש מטה הגסטאפו. הפנו אותי למקום מסויים. כאשר עברתי על פני חלון בקומת קרקע, ראיתי משם ערמה גבוהה של מעילי ספר תורה מכל הגוונים. מכאן יבוא עזרי? - שאלתי את עצמי, ובכל זאת המשכתי בדרכי. נאמר לי לחכות. כאשר נכנסתי ללשכת קצין הגסטאפו, התייחס אלי בצורה נאותה, שמע את דברי, והבטיח להעביר את בקשתי. הייתה לי הרגשה שאמנם עשיתי משהו מועיל, והדבר הפיח בי מעט אומץ לקוות לבאות.

כך עברו הימים לאטם. הגסטאפו היו אורחינו הקבועים, וגם לזה מתרגלים. יום אחד נגש אלי "בולה", ובצחוק לגלגני הוציא מתיקו מסמך והראה לי אותו. זה היה פסק דין במשפט לוי-סטאודה. סטאודה היה אחד הברנשים הידועים לשמצה בכל הכפר, ובפסק הדין נכתב שהמורה לוי נידון לעונש כספי בסך עשרים מארק, באשמה שתקף את סטאודה. לבי הלם בחזקה, עד שחשבתי כי יתפוצץ, אך היה עלי להסתיר את התרגשותי. א-לי! מה יהא עתה? לוי נמצא ב"דכאו", הם יכולים לעשות בו ככל העולה על רוחם, ולי אסור לומר מילה. גם בלי עניין זה היו כולם במצב נפשי ירוד ביותר. אז לא ידעתי שבהלה זו הייתה בהלת שווא, ואני סבלתי חינום. כל הסיפור היה מזויף - 'בולה' המציאו. בישראל סיפרתי למר לוי על העניין, ואף התפעלתי בפניו מכישרונו לשמור הכול בסוד. הוא הביט בי בתמיהה רבה, והבטיח לי שהוא שומע על העניין בפעם הראשונה. ספרתי זאת כאן, כדי להעיד מניסיוני האישי על כישרונו של הגסטאפו להמציא

שקרים נטולי כל ממשות.

בינתיים הגיע אלינו הסרטיפיקט מהאנגלים (אשרת הגירה לארץ ישראל. ש.ג.ב.), וחזן מכך שבעלי לא השתחרר, לא היה לנו עוד כל עיכוב מלנסוע מִדִּית. מה אפשר היה לעשות עוד כדי להחיש את שחרורו? עורך דין שפיגל מקונסטאנץ הזמין אותי אליו. הוא עצמו השתחרר מ"דכאו" כעבור שבועיים מהגיעו לשם, מפני שהיה בן יותר משישים. הוא היה שכנו של בעלי על מצע הקש, וביכולתו היה לספר לי דברים רבים. "עשי הכול למען בעלך, כדי לשחררו במהרה, געגועיו גדולים" - אמר. קל לתאר את מצב נפשי באותו זמן. מה יכולתי לעשות עוד ולא עשיתי? הרגשת חוסר האונים הייתה נוראה. מצבי היה קשה ממצב עמיתי בגלל היותי אשת הרב. מכיוון שכך, חלק מרכושי הפרטי נחשב בעיני הגסטאפו רכוש הציבור. החלק הגדול והטוב ביותר של רהיטי, היה חתום עדיין בידי הגסטאפו, ולא יכולתי להתארגן להגירה לפני שישחררו אותם. פניתי אל הגסטאפו, ולאחר דין ודברים ממושך בקשו ממני להגיש את רשימת נכסי בכתב. בעשרים וארבעה בנובמבר שוב היה בידי רכושי. באותה עת מכרתי את כל הרהיטים בעבור שש מאות ושלושים מארקים! - כשקניתי עלו ארבעת אלפים מארקים. עתה התחיל מרוץ קדחתני. יום יום הייתי בדרכים, בקונסטאנץ או בזינגן. היה עלי להסדיר את יציאתנו מגרמניה במהירות המרבית. ערכתי קניות, והשגתי מסמכים ואישורים למיניהם.

אין ברצוני לפרט את כל עבודת הנמלים שהיה עלי לבצע, ואף לא אוכל לעשות זאת. דברים אלו מוכרים לכל אדם שהיגר אי-פעם. בבוקר השכם יצאתי מהבית - ורק בשעת ערב מאוחרת שבת. תְּרָזָה דאגה לילדים. באחת מנסיעותיי אלו קיבלה אותי אשת עורך הדין רוטשילד בלשון זו: "טוב שבאת! מר (שמו נשכח ממני לצערי) מאיברלינגן מוכרח לדבר אתך". כעבור דקות ספורות הגיע והציג עצמו כידיד נעורים של בעלי, ממין כן. הוא הכירו היטב וחשש שהמאסר יפגע בבריאותו הנפשית. הוא יעץ לי לפנות אל הרשות העליונה ביותר של הגסטאפו, בבקשה לשחררו. קיצרתי את ביקורי בקונסטאנץ כדי להגיע הביתה ולהגיש את כל הבקשות.

נכנסתי לדירה, ומצאתי שם את איש הגסטאפו הבלונדיני מחטט בארוני. מתוך רצון שלא לשגות ומתוך רצון לעשות הכול כהלכה, סיפרתי לו על תְּכִנִּית. ייתכן שעשיתי זאת כדי שלא לעורר את זעמו על שפסחתי עליו. הוא השיבני, שכל

מאמצי מיותרים, מכיוון שנודע לו כי כל האסירים ישוחררו עד סוף שבוע זה. לא הגשתי את הבקשה.

בינתיים גדלו ממדי ההגירה מגרמניה, והיו לסופה רבת עוצמה, כך שקשה מאוד היה להשיג חברה שתטפל באריזת החפצים ובמשלוחם. כך קרה שנפלתי לידי אדם נוכל וגנב, ששמו גרונר מקונסטאנץ. לא ידעתי אז שהוא נוכל, ואף שמחתי שהיה מוכן לקבל את המשלוח.

עתה יכולתי לטפל בצעד הבא: רישום כל הרכוש שברצוני להוציא מהמדינה, והגשת הרשימה לבדיקת המכס. עניין זה היה קשה ביותר, שכן היינו ראשונים מכל אנשי הכפר לצאת מגרמניה באופן רשמי. לא יכולתי ללמוד מניסיונם של אחרים, ולא ידעתי מה עלי לעשות וכיצד. התגלגלתי מפקיד מכס למשנהו, וזכיתי רק בנזיפות. כיצד יכלה אישה יהודיה להשיג את המידע הדרוש מפקיד מכס בגרמניה הנאצית, ונוסף על כך לבקש ממנו טובות? בינתיים שוב הגיע אלינו אות חיים מבעלי: גלוית דואר כתובה בכתב ידו הצפוף והנאה. כל אות וכל מילה הביעו את געגועיו. מותר היה לי לענות על כל גלויה מיד, ומדי שבועיים גם לשלוח לו חמשה עשר רייכסמארקים. גלויה זו מלאה אותי תקווה ומרץ, וגיליתי בעצמי כוחות חדשים, שלא תיארתי שיהיו לי.

החלטתי לעשות עוד מאמץ אצל הגסטאפו בעיר קארלסרוה. שם הייתה הרשות העליונה של הגסטאפו הממונה על אזורנו. באותה הזדמנות רציתי גם לטפל בענייני הנסיעה, ולהגיש את המסמכים הדרושים לשם כך באופן אישי. כמו כן רציתי להתייעץ עם הוועד הראשי של הקהילות היהודיות בבאדן.

ראשית נגשתי אל ראש הוועד, על מנת לקבל עצה והוראות כיצד לנהוג אצל הגסטאפו. משמעת וקבלת מרות - דברים חיוביים הם, אך רק הא-ל יודע אם נהגתי בתבונה. הוא ייעץ לי לא לגשת לגסטאפו, מפני שיום קודם לכן קיבל הוועד פקודה, לדאוג שלא יגיעו אל הגסטאפו בקשות לשחרור הגברים. צייתי כילדה טובה, וזכיתי ליחס יפה ולרצון רב לבוא לעזרתי בעניין הנסיעה. למחרת חזרתי הביתה. רבה הייתה העבודה שם - ההכנות לקראת נסיעתנו הקרובה.

חינוך הילדים במשך כל תקופה זו לא היה תענוג: בלי מסגרת של בית ספר בלי תעסוקה מסודרת ובלי מורים - סגורים בחדריהם, זו הייתה תקופת סבל גם בעבורם. פה ושם מצאו לעצמם תעסוקה. בקומת הקרקע של ביתנו נמצא

מקווה הטהרה של הקהילה היהודית, וגם משפחתנו נהנתה ממנו. שוב העזתי להיכנס אל גוב האריות, וביקשתי מהגסטאפו רשות לרחוץ שם את הילדים. ואכן, שימש המקום מקום רחצה בעבור הילדים. דבר זה גרם לי סיפוק רב, על אף הסכנה שהיו נתונים בה בטפלים בתנורי החימום. [אמנם, הייתה הכניסה לביתנו אסורה לזרים, אך הנשים אשר שמרו על טהרת המשפחה, העזו לגשת לבית הרב].

הילדים ציפו לשיבת האב והמחנך, וגעגועיהם היו גדולים. גם אנוכי סבלתי מאוד. בשבועות אלו חשבתי, כי סבלי זה וסבלם של הילדים יהא הקשה ביותר שנתנסה בו.

גם ימים אלו עברו לאטם. שתי גלויות נוספות, שהגיעו אלינו - האירו ימים אלו, עודדו את רוחנו, ושוב נתנו לנו כוח ותקווה.

המתח לא היה יכול לגבור יותר ממה שגבר. לא עצמתי עין בלילות, במיוחד בחלקו הראשון של הלילה - עד חצות, מפני שהשבים הביתה היו מגיעים בשעת חצות. אילצתי עצמי להישאר ערה עד שעה זו, כדי לשמוע את דפיקתו הראשונה של בעלי על הדלת. הגברים הראשונים חזרו כבר אל משפחותיהם המאושרות. בשתי הגלויות האחרונות, ששלח בעלי, היו בקשות נמרצות אל הילדים: לא לשכוח להתפלל מדי יום ביום, ולהרבות בלימוד תורה. זאת הייתה צוואתו. הגלויה השלישית והאחרונה הייתה עוד יותר מלאת געגועים, והכתב בה כבר לא היה ברור. התמלאתי מחשבות קודרות. חששתי לבריאותו, כי נודע לי שמתחילת מאסרו הוא סובל משלשולים קשים, אך לרגע לא איבדתי תקווה.

קיבלנו מחברת ההובלה מכל גדול לאריזת חפצינו (ליפט. מ.ע.א.). בעשרים בדצמבר קיבלתי אישור לאריזת המכל, ובעשרים ושניים בחודש זה התחילו לארוז את חפצינו. היו אלו ימים קרים - עמוד הכספית במדחום עמד על פחות מאפס מעלות. נוסף על כך, התברר שהחברה הכינה לנו מכל קטן מדי. התלוננתי על כך, ובעל חברת ההובלה עורר מהומות בביתי: צעק, דפק על השולחן, והאשים אותי בעניין המכל. פחדתי מאוד, מפני שבאותה שעה היינו רק שנינו בחדר, ואדם אלים זה היה מסוגל לכול. לבסוף הוסיפו עוד מכל אחד, וגם הוא היה קטן מדי.

האורזים הגיעו בשנית בליל שבת, זמן רב לאחר הדלקת הנרות. היינו נפחדים

ומבוהלים מבואם. לא העזנו לומר דבר, כאשר לקחו את שארית חפצינו. דברים חסרי ערך לקחו אתם, ואת החפצים היקרים הותירו מאחוריהם. שבת קודש הייתה, ולא אמרנו דבר. לאחר שהיה כל רכושי בידיו של בעל חברת ההובלה, איים עלי, ודרש ממני מחיר כפול מהמוסכם בתחילה. ראש ועד הקהילות בא לעזרתנו, ושילמנו לו גם זאת.

הריסות בית הכנסת, שנחרב בפיצוץ, חסמו את הגישה לביתנו, ולא אפשרו לחברת ההובלה לגשת עד סמוך לבית. על כן העמידו את המכל ברחוב, והאורזים גנבו מכל הבא ליד. הם גנבו את כל ה'לִבָּנִים' של בעלי, זאת גיליתי רק כאן בישראל.

נותרנו בין כותלי הדירה הריקה. חברים השאילו לנו חפצים נחוצים ביותר, כגון: מיטות וכלי מטבח. בעיקר, בא לעזרתנו בית-החולים היהודי.

עתה העזתי להגיש בקשה נוספת, ישר ל"דכאו", ובה כתבתי, שרק שחרורו של בעלי מעכב אותנו מלצאת את גרמניה.

ביום אריזת המכל התקשר אלי עורך הדין רוטשילד, והזמיני לבוא לקונסטאנץ בעניין חשוב ביותר. בלא דיחוי נסעתי לשם - בטמפרטורה של עשרים וחמש מעלות מתחת האפס! בפנים קורנות סיפר הוא לי, שהצליח לפעול אצל תובע המדינה, למען שחרורו המידי של בעלי. מר רוטשילד טען בפני תובע המדינה, שאם יפוג תוקפם של מסמכי ההגירה, תיאלץ משפחה יהודית גדולה להישאר בתחום המדינה הנאצית - ותהא זו אשמתו של תובע המדינה (באותה עת מדיניות הנאצים הייתה: סילוק היהודים ע"י "עידוד"-הגירה וכדומה. ש.ג.ב.) נראה שהטענה שכנעה אותו. בל נשכח שנגד בעלי עדיין היה תלוי ועומד - המשפט על ביזיון הגזע הארי, ובקשר לכך היינו נתונים בסכנה שנייה: בששה בינואר עתיד היה לפוג תוקפה של תעודת היושר שלו. אם יחלו במשפט שוב, לא תהיה תעודת יושר בידיו, הוא ייחשב אדם שעבר על החוק, ותישלל ממנו הרשות להגר. מחשבות כגון אלו התרוצצו במוחי. המוצא היחיד מסבך זה היה שחרורו של בעלי.

כך חלפו עוד שבעה ימים, והגיע יום שישי, יום שישי קצר של ימי החורף. השמש כבר החלה לרדת, בעוד כשעה תיכנס השבת. הייתי עדיין עסוקה בענייני המטבח, ואז הגיעה לאוזני צעקת כאב מחדר המדרגות, מן הקומה התחתונה.

גברת בלוך כיבדה את המדרגות, ואני חשבתי, שלפתע נתקפה בהתקף בכיס המרה. רצתי במהירות רבה במורד המדרגות - לשדלה לחזור הביתה. בחלק האחרון של המדרגות פגשתי את מָטָה בַּאך, ולפתע, בלי שיהא כל הסבר להתנהגותי, צעקתי: "האם חי בעלי?". מדוע צעקתי זאת, הרי לא הייתה כל סיבה לכך ברגע זה? - אינני מבינה עד היום. בברכיים כושלות עליתי במדרגות. נגשתי לדירתה של גברת לוי וחזרתי על שאלתי. לא נענית. הרגשתי שהרצפה שמתחת לרגלי מתחילה להתנועע.

ילדי היקרים, אוסיף עוד פרטים מספר, בטרם אמסור לידיכם זיכרונות אלו, כצוואה לזכרו של אביכם הבלתי נשכח.

מיד לאחר מכן הגיעה שיחת טלפון דחופה ממיןכן. כוחותיי עמדו לי, ונגשתי לבית השכן, שגר במרחק לא רב מביתנו. בטלפון היו: גיסי מוריץ, ומר אוגוסט ורטהיימר - חבר החברה קדישא במיןכן. הם הודיעו לי שנמסר להם על מות בעלי. ברכת את ברכת "ברוך דיין האמת", והם הודיעו לי כי **ההלוויה תתקיים ביום ראשון, אחד בינואר (1939)**, וכי אוכל להגיע ברכבת המוקדמת של יום ראשון.

הודעתי מידית ליועץ המשפטי רוטשילד על אֶבְדָּתנו, ביקשתיו להודיע לוועד הקהילות בקארלסרוה, וכבר המשכתי בדרכי לבית העירייה, כדי להודיע גם שם על מות בעלי.

עתה עמדתי אני ליד הגה ספינתנו המיותמת. לא צעקתי ולא בכיתי, נשמת הפכה לאבן. מדוע הביטו בי האנשים ושאלוני "מה קרה?". לא עניתי לאיש. פגשתי בג'ק אוטנהיימר, ותוך כדי ריצה ביקשתי ממנו לברר את מועדי הנסיעה של הרכבת, ולהזמין מכונית למוצאי שבת שתיקח אותנו לתחנת הרכבת בפרידריכסהאפן. המשכתי בדרכי הביתה במהירות, והדלקתי נרות שבת.

גם השבת חלפה. בני הבכור, מאיר, אמר את ברכת ההבדלה. זה שבעה שבועות שהוא אומר. כאשר נדמו צלילי ההבדלה, לבשנו את מעילי החורף שלנו מיד, והיינו מוכנים לנסיעה תוך דקות ספורות. שני הגדולים נסעו איתי, וגם גברת צייסלר התלוותה אלינו כדי לשמור עלי. אחרי שנסענו כשלוש שעות במכונית, הגענו לתחנת הרכבת בפרידריכסהאפן. היה עלינו להמתין לרכבת כשעה. כשהגיעה, הובילה אותנו לעיר אולם. אנשים טובים, חברי קהילת אולם,

ציפו לנו שם. יהודים לא יכלו להתארח בבית מלון עוד, וכמו כן כבר לא העזו לחכות בתחנת הרכבת. אותו לילה היה ליל חורף קר כקרח. אנשי הקהילה אירחו אותנו עד ארבע לפנות בוקר, אנשים מגיילינגן דאגו לכך.

בשש בבוקר הגענו למינכן. סביבי - בוקר קר ואפור. מוריץ גיסי קיבל אותנו בתחנת הרכבת. הלווייתו של בעלי הייתה ההלוויה המסודרת הראשונה מאז "ליל הבדולח". עד אז עסקו שני אנשים בלבד בסידור הלוויות, מפני שהקהילה נמנעה מהתקהלויות. הבנים נסעו למקום הקדוש, כדי ללוות את אביהם, מחנכם, מורם, וחברם הטוב ביותר עלי אדמות - בפעם האחרונה. לי לא נתנו לגשת.

חברים רבים ליווהו בדרכו האחרונה. הוא זכה לכבוד זה בזכות עצמו, כמו דברים אחרים שזכה להם בתקופת חייו הקצרה.

מר ורטהיימר סיפר לי, כי כאשר טלפנו ממחנה הריכוז "דכאו" להודיע על מותו של בעלי, הייתה זו הודעה רשמית גרידא אל הקהילה היהודית. ב"דכאו" לא רצו עוד לבזבז זמן על קבורת יהודים מתים. מר ורטהיימר הכיר מת זה. "על ברכי גדל" - התבטא. הוא התחנן בפניהם שיתנו לו את גופת הרב, מפני שגם אביו ואחיו קבורים במינכן. כך גמל ה' עם בעלי על מעשי החסד שעשה הוא עם אחרים, וקברוהו בכבוד לפי כל דיני תורתנו הקדושה. הוא הובא למנוחות בחלקת הכבוד בבית הקברות במינכן. את תכריכיו, שהכנים באופן אישי, לא לבש. הם כבר היו בתוך המכל ושטו על פני המים עם יתר חפצינו.

שבנו לגיילינגן ברכבת אקספרס. יכולנו לקיים את ימי השבעה ואת התפילה היומיומית בימים אלו, למרות הקשיים שהיו כרוכים בדבר. השגנו רשות לכך בעזרתו של בעל בית מרזח שהיה שותף למשתאות הגסטאפו.

לצערי הרב, נדחתה נסיעתנו לארץ ישראל למשך שבועות מספר, מכיוון שהסרטיפיקטים שלנו נשלחו לפלשתינה לבדיקה. בשבועות אלו חיינו בפחד ובעצבנות. פעמיים ביום הלכו הבנים לתפילה בבית האבות "פרידריכסהיים", שם קיימו עדיין תפילות בסתר. הדרך לשם הייתה ארוכה, ואף מסוכנת - מפני שבני-הנוער המקומיים ידעו זאת, וחיכו להם עם אבנים ומקלות. אולם אבותיהם ואימותיהם של נערים אלו הביעו צערם על גורלי. בחשכת לילה עברו ליד החלון האחורי של ביתנו וקראו: "רבנית, אל תתייאשי! אלוקים לא ינטוש אותך!". המפלגה הנאצית הגיבה באופן שונה: זמן קצר אחרי שהתפרסמה הידיעה על

מות בעלי, הביע את צערו ראש העיירה לשעבר, מר יוסף רו, ליד שולחן בית המרזח. למחרת היום הוזמן אל הגסטאפו. שם הסבירו לו שאין להביע צער על מות יהודי, ואיימו לשלחו למחנה ריכוז. בעיתונות הנאצית פורסמה הודעה: "הבעת צער על מות יהודים היא עברה על החוק".

בלילה האחרון שלפני נסיעתנו הייתה עוד קבורה מעציבה: הגנן האני סיכן את נפשו, וקבר ארבעה שקים מלאים וגדושים ב"שמות".

מחברי קהילה, שחזרו מ"דכאו", נודעו לי פרטים נוספים על השבועות האחרונים בחיי בעלי, זכרוננו לברכה. הוא סבל משלשולים מתחילת המאסר. לאחר כמה ימי צום הגישו להם מרק ובשר חזיר בתוכו, ועל כולם היה לאכול. תרופות ועזרה רפואית לא קבלו. הוא נחלש מיד, וגם מצבו הנפשי התערער. הוא סבל מיסורי נפש נוראים. כאשר נפרד ד"ר היילברון מבעלי, ביקש ממנו בעלי לדאוג לאשתו וילדיו. בפעם אחרת נפל על צווארו של איזי גוגנהיים ואמר לו: "לא אשוב לראות את אשתי ואת ילדי". למרות זאת ניחם אחרים, ובעבור כולם הייתה לו מילה טובה. חבריו למאסר כתבו לי זאת.

בעשרים ושמונה בדצמבר שמע את שמו ברשימת המשוחררים, סוף סוף - אך לא עמדו לו כוחותיו לעבור את הטקס שהיה כרוך בשחרור: היה עליהם לעמוד ערומים שעות רבות בקור הגדול. הוא התמוטט, ורק אז הוכנס לחדר החולים, שם נפח את נשמתו הטהורה. הדבר היה בשלושים בדצמבר.

ביום חמישי אחד, כשכבר כמעט החשיך היום - יצאנו את גיילינגן בשקט. רק הקרובים ביותר ידעו את השעה שבה עזבנו. נפרדתי מכפרנו השקט והחביב, הכפר שבו ביליתי את השעות היפות ביותר בחיי.

עשינו את השבת בבתיים של משפחות יהודיות בדיסנהופן. בתחנה זו, הראשונה בדרכנו לארץ הקודש, השפיעו עלינו כולם כל טוב.

ביום ראשון נפרד מאתנו ועד הקהילה בדיסנהופן. תלמיד דקלם שיר ברגש רב, ואת נאום ההספד נשא עורך עיתון זליג שֶכְנוּבִּיץ, ידידו של בעלי. הוא ביכה את מותו של ידידו בלא עת. דבריו האחרונים ישמשו גם סיום לרשימתי זו: "שלוש דרכים או מדרגות מובילות את נשמתו של האדם אל כיסא הכבוד, כדי לכפר עליה: המוות בעצמו - מוביל אותו אל המדרגה הראשונה. המוות בידי חרב - אל השנייה, והמוות בשבי - אל המדרגה השלישית והעליונה, ואלה הגיע אליכם".

דרשות ושיעורים

מאת מורנו הרב (ד"ר) מרדכי בורר

חשבון נפש

הרהורים לימים הנוראים תרצ"ו מאת הרב ד"ר בורר, גיילינגן

(הערה: המחבר מציג ביקורת כללית על מצב היהדות בגרמניה בתקופתו. הוא מבקר על כך שהחיים היהודיים לא היו בה כפי שהיו עד שלושה דורות לפני כן. **הדברים התפרסמו בשפה הגרמנית**, בעיתון 'דר איזרעליט', בחודש אלול תרצ"ה - (ספטמבר 1935). חלק מן הביקורת במאמר זה, התאים רק ליהודים המודרניים בגרמניה, ולא התאים לאנשי הקהילות האורתודוקסיות הגדולות שהיו בעלות הנהגה יהודית חזקה. חלק אחר נגע גם לגבי רבים מהיהודים האורתודוקסיים בגרמניה באותה תקופה. ש.ג.ב.).

פירושה של "תפילה" אינה "לבקש" - משמעותה היסודית היא "לשפוט את עצמך". המונח "להתפלל" אינו "לבקש" - להתחנן, אלא: "לקחת את עצמך לפני הקב"ה למשפט". הרי המילה שקרובה בשורשה ל"תפילה": "פלילים" - פירושה "שופט". תרועת האזעקה של השופר תובעת מעימנו ללא הרף, ודורשת מאתנו, לבצע חשבון נפש, להושיב את עצמנו מרצוננו החופשי על ספסל הנאשמים. אנחנו שומעים את קול השופר הזה, את ה"הזמנה הזאת לבית המשפט" לא רק מאז ראש חודש אלול. כבר חודשים רבים בוקע בארצנו קול השופר המעורר של הקב"ה, מפלח כל קהילה יהודית, כל לב יהודי (נראה שרומז לגזרות הנאצים. חוקי נירנברג פורסמו שבועיים לפני פרסום מאמר זה. ש.ג.ב.).

"אית דינא בארעא - לית דינא בשמיא" - כשמתנהל משפט עלי אדמות - המשפט בשמים אינו מתקיים, אומרת חכמה יהודית קדושה (תנחומא משפטים

ה': "לא ידון רוחי באדם לעולם" (בראשית ו) - רבי אליעזר אומר: אם יש דין למטן - אין דין למעלן, אם אין דין למטן - יש דין למעלן. כיצד? אם יעשו התחתונים את הדין מלמטה - אין הדין נעשה מלמעלן. וראה גם מדרש רבה דברים ה,ה. ש.ג.ב.).

בא נתחיל!

לאור הימים הקדושים שמתקרבים, נבחן את ליבנו במבט חוקר, נביט סביבנו בחוג המשפחה, ונעשה חניה בקהילות היהודיות, מתוך החלטה קדושה וגורלית לערוך משפט לעצמנו, עוד בטרם ניגש לפני כסא המשפט של הקב"ה.

"אבינו מלכנו - חטאנו לפניך". מכיון שלא אומרים וידוי בחג של ראש השנה, מפרשים את המילים האלו, שהן חלק מהתפילה הידועה, בדרך זו: אבותינו חטאו על ידי שהם השתחוו לאילים, אבל אנחנו מודים בכך ש"אבינו מלכנו, אין לנו מלך אלא אתה", אנחנו לא חולקים כבוד לאף מלך, אלא לך! אם כן, החובות שאנו חייבים להסדיר הם: האשמה שירשנו מאבותינו, וגם זאת של עצמנו.

הגורם היסודי של כל הרע כולו הינו העובדה המזעזעת, שעורק החיים של מעשים, פעולות, וחשיבה יהודית, כלומר ה"לימוד" היהודי במובן הישן והאמיתי - כמעט ונכחד לגמרי. הוראת לימודי הדת השיטתית (ב"רלגיונס שולה" - שעורי דת בשעות הפנויות אחר גמר הלימודים. ש.ג.ב.), שמגישה לילד היהודי המורעב במקום התנ"ך עצמו, במקום התלמוד, תמצית מדוללת ביותר של שניהם, היתה מצבת הקבר של הידע הרחב והמבוסס היטב של בית הספר הישן. הכח החזק ביותר, שעות הבוקר של התלמיד היהודי, שבהם הוא מסוגל לספוג בקלות, הוענקו ללימודים של מקצועות חול. לימודי היהדות השיטתיים הוצבו רק בזמן החופשי שמחולק בחסכנות, יקרה אשר יקרה. הילד היהודי השקוע במקצועות של העולם הזה, שדורשות את החלק הארי לעצמם, מקציב ללימודי הדת היהודית רק מינימום חשק והתעניינות. הזרע נפתח וצמח מזמן, אבל לא לכוון הטוב. ריקנות עצומה בידע יהודי מתפשטת בכל מקום. בימינו, כשמישהו מתרגם ומפרש על המקום, פסוק פחות ידוע מהנביאים או מהכתובים, כולם מתפעלים ממנו. אם הוא אפילו מסוגל לקרוא כתב רש"י, או מתמצא במשנה, ממשיכים בוודאי עם השאלה שאומרת הכל: אתה מתכוון להיות רב?!

העם הקדוש כה שקוע בהליכות עולם. כל כך לא מגיע לנו הכינוי "עם הספר",

שמתייחס לתורה. ברור, שהבורות שטופחה במשך שלושה דורות מסכנת גם את החיים, את הביצוע המעשי של המצוות, של החובות של כל יהודי. קיום המצוות בשמחה ובהבנה עמוקה התקשח והתאבן לכדי "מצות אנשים מלומדה", עשיית התפקידים היהודיים מתוך הרגל, ללא עיכול, ביוש. בעוד שהמלכה - התורה, תובעת את זכות השליטה כ"תורת חיים", שמחליטה ומכוונת את החזית של פעילות היהודית-אנושית; נשלטים ונקבעים החיים למעשה על ידי רוח זרה, ועל המלכה, שמושפלת לתפקיד ה"סינדרלה - לכלוכית", להסתפק בפסולת של זמן וכח שזורקים לה בחמלה, מהשולחן העמוס בתרבויות זרות. כך נוצר טיפוס העם הארץ ה"בריא", שהוא שכלל לא בקי בעניינים יהודיים, אך הוא יהודי "טוב", בטוח בעצמו ומתנשא, הכל על סמך ידיעותיו במקצועות חול, ולמגינת האנושות, הרשה הוא לעצמו לעצב צורה חדשה של חיים יהודיים, להשיג עוד ועוד השפעה על נוהג החיים הציבוריים והחברתיים של העם היהודי. בעוד שמנדלסון קבע דרישה מינימלית: "היה יהודי בביתך, ארופאי ברחוב", עלו עליו תלמידיו הזריזים האלה עם נוסחה נועזת ועקבית יותר: "היה אירופאי! היה גרמני ברחוב וגם בביתך!" (נפוץ שמייחסים אימרה זו למשה מנדלסון. למעשה - אמרה זו נוצרה על ידי המשכיל והמשורר החילוני המזרח אירופאי יהודה ליב גורדון, בשוררו את המילים: "היה אדם בצאתך, ויהודי באהלך". ש.ג.ב.).

ביחד עם ההבנה נעלמה גם השמחה של מצוה, האושר המענג בטיפוח החובה היהודית. הצווים של המצביא העליון, הוראות האלוקים לעמו, מתבצעות בזעף, במרמור ובאי רצון או שלא מתבצעות בכלל. בעוד שהיהודי במישור הצרכים האישיים לא הוכיח את עצמו בכלל כמסתפק במועט או כחסר דרישות - במילוי דרישות היהדות הוא היה חסר שאיפות באופן מדהים, וחסר דרישות באופן מזעזע. את התפילין של הסבא מורישים לנכד - הם הרי כחדשים. הגלימה הקדושה לתפילה - הטלית, נחלה גם היא גורל עצוב. למעשה, היא סבלה מבחינה מסוימת עוד יותר. לשווא היא סמכה על לשון הברכה שנאמרת בעטיפתה: "להתעטף בציצית". באותה מידה שההבנה הפנימית השמחה הפנימית וההכנה בקיום הצווים האלוקיים - דעכו, כך גם נחלש כח הטלית. היא נדחתה יותר ויותר על ידי היהודי, ובמקום לעטוף את קומתו הגבוהה כולה, במקום להקיף אותו מכל הצדדים עם החוטים הקדושים שבאו להזכיר, היא התכווצה עוד ועוד וכיסתה לבסוף רק את העורף של ה"עם קשה עורף" (כוונתו למודרניים שקיצרו

את טליתם, ועטפו בה רק את צווארם כמו צעיף. ש.ג.ב.).

ביחד עם השמחה נמוגו גם המודעות היהודית והגאווה היהודית העתיקה, ששאבו את חוזקם מההיסטוריה בת אלפי השנים ורווית מסירות הנפש של עם קדוש וגדול. קנה המידה של שיקול הדעת בחיי היהודי ודרישותיהם הוא העולם הזר. לא עוד האוצר שהופקד בידינו, לא עוד התורה האלוקית, הם המעצבים את קיומנו היהודי ואת החיים היהודיים, אלא הניכר הקר שקיבל זכות שליטה בחוג היהודי. עבור יהודים רבים הנקודה המכרעת בקיום חובתם היהודית היא, לא חוקי היהדות הנצחיים שלהם, אלא רק התשובה לשאלה הבלתי הולמת: מה יאמרו על זה האחרים? - הקביעה, האם זה יפגע בחוגים הלא יהודיים. גישה זו שנולדה מחוסר אצילות עגום ומחוסר יציבות פנימית, סחפה כמבול אלפי משפחות יהודיות והוציאה מהם את השאריות האחרונות של ערכים מסורתיים. איזו כמות של רכוש יהודי קדוש נמחק מליבנו, מחיינו, בגלל שהמשרתת הגויה, החבר הגוי בבנין או בעבודה, האזרח השותף הגוי, עלולים לחשוב שזה מוזר או בולט.

(נזכיר פה את הסטודנט היהודי ההוא, שהופתע על ידי בעלת האכסניה הגויה באמצע הנחת תפילין, נשאל לפרשם, וענה שזוהי תרופה נגד - כאבי ראש!)

כן, אפילו מראה "בית ה'" היהודי (בית הכנסת. ש.ג.ב.) נאלץ להשלים עם מספר ניכר של שינויים שנבעו מנקודת מבט זר ולא יהודי. ממשרתים חיים ומלאי שמחה - של אלוקים חיים, נהפכנו לעבדים של השקפות זרות, מעריצים של ערכי תרבות לא יהודיים. היה עלינו להיות עדים חזקים וזקופים עבור בונה העולם, עבור מי שקבע את תכליתו של העולם, אבל ביזינו את אצילותו של העם הנבחר.

בגשמיות גסה השתקנו את קדושת השבת ואת קידוש החגים - עם הרעש חסר הקדושה של עסקינו. נטשנו בקלות דעת את קדושת החיים של שושלת אבותינו, את הטהרה והמשמעת בחיי המשפחה והאישות שירשנו. הכתמנו בחפזון את שפתינו עם נגיסה אסורה של הנאות חיים הרחוקים מאלוקים.

אשמנו - בגדנו - גזלנו...

אכן, אנחנו מלאי אשמה!

אכן, לא היינו נאמנים!

אכן, שדדנו את הסחורה הקדושה ביותר שהופקדה בידינו!

ה"שופר הגדול" מסתובב בארץ!

"שובה ישראל עד ה' אלוֹקֶיךָ"!

דרשה לפני "יזכור"

נאמרה בחג שמיני עצרת ה'תרח"צ (תרגום מגרמנית)

קהל נכבד!

"כל הנחלים הולכים אל הים והים איננו מלא" (קהלת א,ז).

פסוק זה, קיבל ע"י רבינו הגדול במדרש רבה, משמעות בעלת גוונים שונים:

א. "והים איננו מלא - זה האוקיינוס הגדול".

כל הזרמים בעוצמות אדירות הולכים וממלאים את הים, אשר לעולם לא מגיע עד לשפתו.

כל מחשבה ושיקול דעת שמטרתה לשרת את החיים, חייבת להיות מושפעת ומבוססת על התבוננות בטבע האלוקי של יוצר בראשית.

אין תהליך אחר בטבע האלוקי, אשר שווה ומשתווה לשלמות העצומה, לשלמות הבלתי נתפסת, של תהליך מחזוריות המים.

מהים הגדול עולים האדים, מתעבים לענני גשם ברוכים, מפרים את האדמה הצמאה, נספגים בבטן האדמה - ופורצים שוב אל פני האדמה במעיינות של מים מתוקים נחלים ונהרות, אשר בסוף דרכם חוזרים אל הים הגדול.

פלא הטבע הגדול הזה צריך לעוררנו למחשבה ולמסקנות על חיינו העצמאיים.

במקביל לרוח זו אחד ממפרשינו נוקט את האמור באור אחר:

ב. "כל הנחלים הולכים אל הים" - כל חכמתו של אדם אינה אלא בלב."

הלב לעולם לא מתמלא בדעת - כמו שגם הים לעולם לא יכול להתמלא.

שתי אמיתויות חיוניות טמונות בפירוש זה:

מצד אחד - מוזהרים אנו לענוותנות יתירה בהערכה העצמית של ידיעותינו ויכולותינו,

ומצד שני - מופנית אלינו האזהרה היהודית שכל מה שראשך מייצר צריך לזרום אל קרבת הלב, אשר הוא המקום ובית היוצר של הרצון המוסרי, כי בלא זה כל דבר אחר הנכנס ללב הוא פסולת ללא ערך.

אבל רבותינו זיכרונם לברכה, לא מסתפקים באמיתויות אנושיות כלליות על התשתית הרחבה של החיים, אלא מפנים אצבע, ומראים לנו את הדרך להשקפת חיים יהודית דווקא. לכן בעל המדרש הולך צעד נוסף הלאה:

ג. "כל הנחלים הולכים אל הים" - כלומר: התורה שאדם לומד אינה אלא בלב.

כל המים הולכים אל הים - כל הידע של החכמה האלוקית יושבת בלב, "והים איננו מלא" - הלב איננו מלא והנפש אינה שובעת לעולם. רוחב לב האדם רב מאוד, ואם נכון הדבר לגבי ידע כללי עולמי, כפל כפליים ללא שיעור לגבי ידע אלוקי שאנו מסוגלים ללמוד ולתפוס ולהבין. זה אמור במיוחד לתלמיד חכם, לבן התורה, עד כמה שעליו להשתדל בהשכלת הלב, במידות המוסר, בעשיית חסד. עובדה היא שנתבי התורה נפתחים וזורמים ביתר שאת דווקא לזה אשר מלא עצמו בידע תורני. בראייה שטחית אפשר לחשוב שהתורה נפתחת טוב למתחיל ללמוד, בשביל זה המדרש מביא מעשה: מטרונית רומית אחת שואלת את רבי יוסי בר חלפתא, מה הכוונה של הפסוק: "יהב חכמה לחכימין, ומנדעא ליודעי בינה" (דניאל ב, כ"א)? היה צריך להיות הפוך: אלוקים נותן חכמה לאין לו דעת, ובינה לכסיל! עונה לה רבי יוסי בר חלפתא: אני שואל אותך: אם שניים מבקשים ממך הלוואה, אחד עני ואחד עשיר, למי משניהם את מעדיפה לתת? בוודאי לעשיר! עונה המטרונה. ולמה? שואל הרבי, הרי העני הרבה יותר זקוק להלוואה מאשר העשיר אשר רק עכשיו במקרה צריך? נכון, עונה האשה, אבל לגבי פירעון ההלוואה, יש יותר סיכויים שהעשיר יפרע את חובו מאשר שהעני יפרע את חובו. רואה את? מסביר הרב; הקדוש ברוך הוא נותן תבונה לחכם מפני

שהוא ידע לנצל מתנה זו, אבל הכסיל יבזבז את מתנת הקל.

אם דברים אלו והפירוש של הכתוב בקהלת, מתייחס לחיי העולם הזה, בא אחד ממורינו הדגולים ומראה את דברי קהלת מתייחסים למה שקורה לאחר המוות:

ד. "כל הנחלים הולכים אל הים" - כל המתים אינם נכנסים אלא לשאול, [כל המתים נכנסים לקבר], "והים אינו מלא" - והשאול אינו מתמלא לעולם, [הקבר אף פעם לא מסתפק במה שקיבל].

קהל נכבד!

בשעה זו שאנו זוכרים את כל נפטרי קהילתנו הקדושה, וזוכרים אז את הקרבנות הקדושים ממלחמת העולם (הראשונה. ש.ב.) שנפלו מקרב קהילתנו, מקבל מאמרו של שלמה המלך החכם משמעות מרגשת חדשה: בודאי עינינו מתמלאות דמעה, ומתאבלים אנו על יקירינו, כאשר אנו מתייחדים במחשבתנו עם צעירי קהילתנו אשר יצאו ונפלו על אדמה זרה, נפלו צעירים ללא עת, על כבוד לא להם, ובדאבון לב אנו חוזרים על דברי קהלת: "כל המתים הולכים לשאול, אשר רק חוטף ולא מחזיר".

קהל נכבד!

אין אנו רוצים לסיים בעצב ביום חג זה, לכן הבה נשמע פירוש אחר של דברי קהלת, מעודד יותר.

ה. "כל הנחלים הולכים אל הים" - כל ישראל אינם מתכנסים אלא לירושלים ועולים בפעמי רגלים כל שנה ושנה".

כן נזכה לראות את ביאת משיח צדקינו במהרה בימינו. אמן.

עמד וימודד ארץ, ראה ויתר גויים, שחו גבעות עולם, ויתפוצצו הררי עד, הליכות עולם לו (חבקוק ג').

ב"ה

בית מדרש למורים "יבנה" טלז

אדר א' תרפ"ד

הליכות עולם דברי ימי ישראל

יהושע

עוד בחיי משה רבינו עליו השלום, באמור ה' אליו: "ונאספת אל עמך גם אתה", בקש משה רבינו, שיפקד איש על העדה "אשר יצא לפניו ואשר יבא לפניו", שלא יפנה ללכת אחרי העם ולא ימשך אחריו אל אשר יהיה רוחו ללכת, כי אם יהיה צופה ומביט בעינא פקחא, ויודע את הדרך אשר ילך בה על פי התורה, ויהיה להם מורה דרך בענייני הציבור והיחיד הכלל והפרט, ומסדר ומכלכל את אורחות חייהם במדינה ובעיר בבית ובשדה על פי ה'. "ואשר יוציאם ואשר יביאם" ועל ידי כך יבטיח את קיומם והצלחתם כי יהיה ה' עמם תמיד, ויוציאם במנין ויביאם במנין, כדי שאיש אחד מהם לא יעדר, ולא יפקד לא לדבר עברה ועוון, ולא לפגע ואסון. "ולא תהיה עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה" לא נשיא ולא מלך, ביקש, לא קצין ולא מושל, כי אם רועה אשר ינהלם כרועה עדרו, ויתענה בכל אשר יתענו העם, אשר בצרתם לו צר ובשלומם לו שלום. ויכוון את ליבם, שיהיו כולם לב אחד ודעה אחת, ולא תהא עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה, נפוצים לעדריהם, זה בכה וזה בכה. "ויאמר ה' אל משה קח לך את יהושע" וגו' איש אשר רוח (?) של"?) [בן]. מי הוא זה יהושע? במה הוא מצטיין? במה כוחו גדול? זה יהושע, האיש אשר בחר ה' לרועה ומנהיג את ישראל אחרי מות משה, לא נודע בשערים לא בגבורותיו ולא בעלילותיו, ולא שם לו על פני כל העם, מנעוריו הוא נחבא באהל של משה, זה יהושע, הוא "משרת משה", הוא הנער לא

ימוש מתוך האהל, הוא האיש אשר סמך משה ידיו עליו, ומסר לו את כל התורה כאשר קבלה מסיני, מפי הגבורה. הוא היה אמנם "גבור" אבל לא בחיל ולא בכח, כי אם - "ברוח". הוא אשר הראה עז רוחו (?וליבו?), בעת אשר חבריו המרגלים נמס לבבם למראה בני הענק, והמסו את לבב אחיהם ויסיתום להתקומם על ה', ועמד ברוח גבורה נפלאה כנגדם. וכשם שלא חת מפני בני הענק, כן לא ירא מפני המלינים והעם. ואף כי אמרו לרגום אותו באבנים, לא כבש את דבריו, וישם לאל את כל דברי (...). המרגלים, למען כחשם בפניהם. ויחזק את לב העם, ויוכיחם ויעודדם. ורק באיש כזה, אשר מעודו התגדל באהלה של תורה ולא מש ממנה, בחר ה' למנהיג הדור. ובזה הודיע ה' לבני ישראל לדורותיהם, כי אין להאמין למסור בידו הנהגת הדור כי אם לאיש הרוח, אשר התגדל מנעוריו באהלה של תורה, והתחנך בין ברכי חכמי התורה. וכל עת אשר שמרו בני ישראל את המצוה הזאת, בין בארץ בין בגולה, גדלו והצליחו ויהיו אך למעלה, ובכל עת אשר שינו ומינו עליהם רועים ממין אחר, אם כי גדלו בחיל ובכח - ירדו פלאים, ולא היתה להם תקומה.

תפקיד יהושע

וככלות ימי אבלו של משה, צוה ה' את יהושע לעמד בפני העם, ויתן לו תפקיד כפול: (א) להעביר את העם את הירדן ולהביאו אל הארץ אשר נתן להם ה', המסוימת במיצריה, מהמדבר והלבנון מזרח(?) , עד נהר פרת מצפון(?) ועד הים ממערב. ללחום את מלחמת ה' את כל הגויים הרבים והעצומים, ולהורישם מפני בני ישראל, ולהנחיל את העם איש את נחלתו, וליעשות לעם עובד אדמה, נוהג מנהג דרך ארץ - חורש בשעת חרישה ואוסף בשעת אסיפה. ועם כל עבודתם בחריצות ובכשרון המעשה, אל להם להצטמק ולהחרוץ(?), להתגמד ולהתכנס, בתוך ד' אמות של עבודת האדמה, אל להם להתבטל אל האדמה, להשפל ולהדבק בה ככל הגויים האגרריים(?), ואף לא לקדש את עבודת האדמה לתכלית אחרת, כי אם כאדם הפורע את חובו באמונה ובתבונה, ועיקר עבודתם התכליתית היא עבודת הקדש, עבודת ה'. (ב) לעשות את התורה הזאת אשר צוה משה מפי ה', למורשת עולם לכל ישראל, לאיש איש וביתו, לגדר גדר ונחלתו, ולסדר את כל עניני הציבור והיחיד על פי התורה, ולתקן את כל עולמם במלכות השם יתברך, על פי חוקי רצונו, למען אשר יהיה ה' למלך בישראל, וסביב לו יתרכזו ראשי

העם, שופטיו ושוטריהם, כהניו ולויו, זקניו ושריו, יחד עם שבטי ישראל, ויהי לעם לה', וה' לו לאלוקים. ובהיותם עם בקרב עמים, יעמדו לאות ולמופת לעמים רבים, לדעת את ה' ואת דרכיו וללכת בם. ותחת, אשר כל העמים - שרש חייהם הלאומיים הוא באדמתם, ומרכז לאומיותם הוא מלכותם, וכל חסנם ותוקפם - חיליהם ודגליהם רכבם ופרשיהם שריהם ופקידיהם עם מסייהם וארנוניותיהם; שרש נפש ישראל הלאומית - בתורתם, ומרכזו הוא - אלקיו, ובית מקדשו עם כהניו ולויו, חסדו ותוקפו - סנהדרין ונביאיו, חכמיו וחסידיהם. ומי כיהושע, איש הרוח, אשר נתגדל ונתחנך על ברכי משה, ואשר סמך משה ידיו עליו ונתן עליו מהודו, וימלא אותו רוח אלוקים, ואשר דאגת משה ואנחתו על עתידות ישראל בבואו על אדמתו - ממנו לא נסתרו, היה מסוגל לתפקיד גדול כזה. ולכן באה אליו אזהרה אחר אזהרה מאת השם יתברך א. "רק חזק ואמץ מאוד לשמור ולעשות ככל התורה אשר צוך משה עבדי" (- זו תורה שבעל פה) ב. "לא ימוש ספר התורה מפיו" ג. "והגית בו יומם בלילה, למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו" (- זו תורה שבכתב) ד. "כי אז" - ורק אז - תשכיל ואז תצליח. ויעש יהושע כאשר ציווה ה', ולא סר מתורתו ימין ושמאל כל ימי חייו.

מעבר הירדן

לפני עבור בני ישראל את הירדן, שלח יהושע שני אנשים מרגלים ליריחו. ויבואו בית אשה ושמה רחב, ותגד להם, כי נפלה אימתם על הגויים, וכי נמוג כל לב, ולא קמה עוד רוח באיש, כי שמעו את אשר הוביש ה' מי ים סוף מפני בני ישראל, ואשר עשה ישראל לשני מלכי האמורי לסיחון ועוג, כי החרימום. ולא יספו המרגלים ללכת הלאה, וישבו אל יהושע ויספרו לו את כל הדברים האלה, אשר שמעו. ויתחזק יהושע ויוסף אומץ בה', כי הוא בהיותו בתוך המרגלים הראשונים אשר שלח משה, ידע, כמה גבורה היתה דרושה לו (?עוד?), לבל ימס לבבו כלבב אחיו, למראה הענקים ועריהם ובתיהם הענקיים, ועתה נמס לבב הענקים האלה מפני בני ישראל ויהי למים, וידע כי נתן ה' בידם את הארץ. וישכם יהושע בבוקר, ויסעו מהשיטים אשר חנו שם, ויבואו עד הירדן הוא וכל ישראל. ויעברו השוטרים בקרב המחנה ויצו את העם, לאמר: כראותכם את ארון ברית ה' והכהנים נושאים אותו - תסעו ממקומכם והלכתם אחריו, אך רחוק יהיה ביניכם וביניו כאלפיים אמה, אל תקרבו אליו. ויצו יהושע את הכהנים וישאו את

ארון הברית וילכו לפני העם לעבור את הירדן, והעם נסעו אחריהם, והירדן מלא על כל גדותיו. וכאשר נטבלו רגלי הכהנים נושאי הארון בקצה המים, ויצו יהושע ויעמדו שם, ויעמדו המים היורדים מלמעלה ויקומו כמו נד, והיורדים מלמטה תמו נכרתו כרגע, ויעברו בני ישראל בחרבה ויבואו נגד יריחו. וכאשר תם כל העם לעבור, ויצו יהושע ויעבור ארון ה' והכהנים לפני העם, ויעלו מן הירדן בעשור לחודש הראשון, בשנת הארבעים ואחת לצאת בני ישראל מארץ מצרים. ויגדל יהושע מאוד בעיני כל ישראל, וייראו אותו כאשר יראו את משה, וכל מלכי הגויים, בשמעם את אשר הוביש ה' את מי הירדן מפני בני ישראל, וימס לבבם, ולא היה בם עוד רוח. ויחנו בני ישראל בגלגל בקצה מזרח יריחו, ויקם שם יהושע את שתים עשרה האבנים, אשר לקחו מהירדן ממקום מצב רגלי הכהנים נושאי הארון, ושתים עשרה אבנים אחרות הקים יהושע בתוך הירדן במקום ההוא, להיות האבנים האלה לזכרון עולם לבני ישראל, אשר הוביש ה' את מי הירדן בעוברם, כאשר עשה ה' לים סוף בצאת בני ישראל ממצרים.

”בצאת ישראל ממצרים, בית יעקב מעם לעז,

היתה יהודה לקדשו, ישראל ממשלותיו,

הים ראה וינס, הירדן יסב לאחור...

מלפני אדון חולי ארץ, מלפני אלוק יעקב,

ההפכי הצור אגם מים, חלמיש למעינו מים (תהילים קי"ד).

ויקימו שם את המשכן. ויהיה שם ארבע עשרה שנה, עד אשר התנחלו בני ישראל איש על נחלתו. וימל שם יהושע את כל העם היילודים במדבר, כי לא מלו במדבר בדרך מפני הסכנה. ויעשו שם את הפסח במועדו, ויאכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח, אחרי אשר הקריבו את העומר. אלה הן ההכנות אשר עשו אל המלחמות הגדולות של כיבוש הארץ. כי כאשר לא הוכשרו בני ישראל אל הגאולה ממצרים - עד אשר חידשו את ברית ה' על ידי המילה, ויכנסו לעבודת ה' על ידי קרבן פסח, כן לא זכו לכבוש הארץ, כי אם על ידי שני אלה. ואז פסק המן לרדת, כי אז נקבעו בארץ ישיבת קבע.

יריחו

על פתח הארץ בב(ב...) עמד לפני בני ישראל כהר גדול, העיר "יריחו", ניגרה

ומנעולה של ארץ כנען, היא היתה מוקפת חומה גבוהה ובצורה בשמים, ודלתותיה דלתות ברזל ובריחיה בריחי נחושת, כלי זין מכל המינים וכל מכשירי מלחמה, גם כל מאכל אשר יאכל וכל מיני בגדים היו נתונים בה אוצרות אוצרות, כחול הים הרבה מאד, גם כל מיני אמצעי שמירה והגנה, עשויים בחכמה רבה, לפי המילה האחרונה של חכמת בני קדם בעת ההיא, היו ערוכים ומתוקנים לה מסביב. ואין כל כח אנושי יכול להלחם עליה לכובשה ולהפיל חומתה. ועתה, בעבור בני ישראל את הירדן, עוד הוסיפו לבצרה ולחזקה, וה' יצא לפני חילו. ויאמר אל יהושע: "ראה נתתי בידך את יריחו ואת מלכה, וכל גיבורי החיל!".

ויצו ה' את עבדו את יהושע, ויצא החלוצ, המה ארבעים אלף מבני גד וראובן וחצי שבט מנשה - לפני ה', ואחריהם הלכו שבעה כהנים תוקעים בשופרות, למען דעת כל העם כי ה' הולך לפניהם, ואחריהם הלכו הכהנים נושאי ארון ברית ה', ואחריהם, רחוק מן הארון כאלפים אמה, המאסף וכל העם ויהושע בראשם, וכל העם הלכו באימה וביראה כי ה' הולך לפניהם, לא הריעו ולא השמיעו קולם, ולא יצא דבר מפיהם. כה עשו ששת ימים, בבוקר סבבו את העיר פעם אחת וישבו אל המחנה הגלגלה. וביום השביעי, יום השבת, וישכימו כעלות השחר ויסובו את העיר כמשפט הזה שבע פעמים. ובפעם השביעית, ויאמר יהושע אל העם, הריעו, כי נתן ה' לכם את העיר, ויריע העם תרועה גדולה והכהנים תקעו בשופרות, ותפול החומה תחתיה, ויעל העם העירה וילכדו את העיר. ויחרימו את כל אשר בעיר מאיש ועד אישה מנער ועד זקן ועד שור ושה וחמור לפי חרב, והעיר שרפו באש וכל אשר בה, ורק הכסף והזהב וכלי הנחושת והברזל נתנו אוצר בית ה', כי כן צוה עליהם יהושע לבלתי קחת מאומה מכל אשר בעיר, כי חרם הוא, ולא ידבק בידם מאומה מן החרם.

ויהי ה' את יהושע, ויהי שמעו בכל הארץ. אז תיקן יהושע את התפילה הכי נכבדה בתפילות ישראל, השגורה עתה בפי כל: "עלינו לשבח... עד: בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד". ומאז ועד עתה, כמה חומות כעין זו של יריחו נפלו לפנינו, בהקיפנו ארץ עם ארון ה' היא התורה, וה' בראשנו, ללחום את אויבינו ולהפילם לפנינו, ולכן גם אנו אומרים ג' פעמים בכל יום: "עלינו..."

עכן

גדול היה הניסיון לאנשי המלחמה, לבלתי קחת משלל העיר אשר נכבשה

לפניהם, ואשר כל יושביה נפלו לפניהם לחרב, ורק בני ישראל, עם ה', יכלו לעמד בניסיון כזה. אך אחד היה, אשר לא יכול להיות שולט ברוחו, ויקח מן החרם, ויחלל את השבת, ויהי הקצף על כל ישראל. זה היה עכן למטה יהודה, ויחר אף ה' בישראל ולא יצא עוד בצבאותיהם, וירדפום אויביהם ויכום, וימס לבב העם ויהי למים, ויהושע קרע שמלותיו ויפול ארצה לפני ה' הוא וזקני ישראל. ויוודע הדבר ליהושע. ויקרא לעכן ויודה על חטאיו לה' אלוקי ישראל, וירגמו אותו אבן כדין מחלל את השבת, ואת כל רכושו שרפו באש כאשר צוה ה' את יהושע. וגם עכן, לפני מותו, קיבל עליו דין שמים, ויצדיק עליו את הדין, ויקרא באוזני כל העם את תפילת יהושע - "עלינו", והוסיף עליה "על כן נקוה לך וגו'" (ראשי תיבות עכ"ן), ונתפשטה תפילתו עם תפילת יהושע, ותהי לתפילה אחת לכל ישראל. על ידי המאורע המעציב הזה, נוכחו בני ישראל לדעת כמה חלשים המה וחדלי אונים, נגד אויביהם הגיבורים הענקים, הרבים והעצומים, ולולא ה' שנלחם להם, במה נחשבו. וגם זה נחשב לעכן לזכות.

כיבוש וחלוקת הארץ

והגויים אשר בארץ כנען, היו גויים גדולים ועצומים, אנשי מלחמה, גיבורי החיל וגם ענקים היו שם, כולם היו מלומדי מלחמה, בקיאים בכל טכסיסי מלחמה, מזוינים בכל מיני כלי זין, והמה רבים כחול אשר על שפת הים, ולהם סוס ורכב הרבה מאוד. לשמע יהושע וישראל התבצרו בעריהם, וירבו כל מיני תחבולות וטכסיסי מלחמה, והרבה מלכים מהם נועדו יחד עם חילם ומחניהם להלחם את ישראל. וכלם היו לב אחד, לבלתי השלים את ישראל. ורק הגבעונים השלימו, ויהיו לעבדים חוטבי עצים ושואבי מים.

ויעש יהושע את כל המלכים האלה מלחמה, ויכם ואת כל עמם לפי חרב, ואת כל סוסייהם עקרו, ואת הרכב שרפו באש, כי לא ברכב ולא בסוסים נלחמו בני ישראל, כי אם בשם ה' אלוקי ישראל. וגם במקום שיד ישראל לא היתה מגעת, יד ה' היתה בם להומם ולאבדם, וישמידם ה' באבנים גדולות, אשר השליך עליהם מן השמים, וישלח בם את הצרעה לאבד את הנשארים והנסתרים. כה הכו יהושע ובני ישראל שלושים ואחד מלכים ויירשו את ארצם במשך שבע שנים, והארץ שקטה ממלחמה. ולא היו בדברי ימי עולם דוגמא למלחמות אלה, החלוץ וכל אנשי המלחמה היו רק חגורי חרב ומגן ורומח, וכל אמצעי הגנה לא היו להם,

כי ה' מגינם. אחד מבני ישראל רדף אלף מן הגויים ולא עמד איש בפניהם. כל תחבולות הגויים וטכסיסיהם היו לאפס (?), ויפלו כלם לפני בני ישראל כעמיר אחרי הקוצר, כי ה' נלחם להם. ומבני ישראל לא נפקד איש במלחמה, ותמיד היה ארון ה' עמם במחנה, ויהושע עובר תמיד לפני העם, ואלעזר הכהן הגדול עמו, והיה מחניהם קדוש, ולא נראה בהם ערות דבר, ולא נמצא בם דופי. והי להם היום למלחמה והלילה לעסק בתורה. ובני ישראל לא שרו שירה על כל המלחמות והנפלאות האלה, כי דם רב שפכו, ואין דרך בני ישראל לשיר שירה על הדם אשר שפכה ידם - כדרך הגויים, וגם הלא לא הורישו עוד את כל הארץ והגויים, אשר נתן להם ה'.

ויהי ביום תת ה' את האמורי ביד בני ישראל, והיום רד, ויאמר יהושע לעיני בני ישראל: "שמש בגבעון דום, וירח בעמק אילון!" וידום השמש וירח עמד. וזאת היא השירה אשר שר יהושע באזני כל באי עולם. אז נגשו לחלוקת הארץ אשר כבשו, וגם אשר לא כבשו עוד חלק יהושע לבני ישראל כמחלקותם, כאשר ציווה אותו אלוקים לאמר: "אנכי אורישם מפני בני ישראל (אחרי מותך), רק הפילה לישראל בנחלה כאשר צויתך!" (י"ג, ו'). וינחילו אלעזר הכהן ויהושע בן נון וראשי אבות המטות, המה הנשיאים, את הארץ - לשבטים למשפחות ולאנשים, על פי ה' בגורל ובאורים ותומים, ובטרם כלו עוד לחלק את הארץ, אך החלו להתיישב בה, ויקהלו כל עדת בני ישראל, ויקימו את אהל מועד בלילה, ויעשוהו בנין אבנים בלי תקרה, אך את יריעות המשכן פרשו עליו מלמעלה. ויתנו בו את כל כלי המשכן אשר עשה משה. ואת מזבח הנחושת נתנו פתח אהל מועד. וזהו הנקרא "אהל יוסף", כי "שילה" בחלקו של אפרים. ויעמוד שם שלש מאות וששים ותשע שנים.

וכאשר כלו מחלק את הארץ לכל ישראל, התקינו את ערי המקלט, אשר דבר ה' ביד משה, לנוס שמה רוצח מכה נפש בשגגה: את קדש בגליל בהר נפתלי, את שכם בהר אפרים, ואת חברון בהר יהודה. ומעבר לירדן מזרחה - את בצר במדבר למטה ראובן, ואת ראמות בגלעד למטה גד ואת גולן בבשן למטה מנשה. ויתנו בני ישראל ללויים ארבעים ושמונה ערים לשבת, ומגרשים לבהמתם ולכל חיתם (עיין במדבר ל"ה ו'), ויכנסו שש ערי המקלט בתוך ערי הלויים. ויתן ה' לישראל את כל הארץ אשר נשבע לאבותם לתת להם - וירשוהו, וישבו בה, וינח ה' להם מכל אויביהם מסביב. ואם כי נשארו עוד הרבה מן הגויים אשר לא הורישו

בני ישראל, לא מהרו בני ישראל להורישם, כי הארץ דיה להם להתישב בה, והמה כבר שבעו נדודים מחיי המחנה, ויבקשו להתישב ולמצוא מנוחה, והגויים הנשארים נכנעו מפניהם ולא יכלו להרים ראשם, ויניחום לשבת ביניהם, עד אשר ירבו בארץ ואז יורישום. וגם יהושע כבר זקן, ועדיין היתה לפניו עבודה גדולה לסדר את כל העם על ארצו על פי התורה, וללמד את כל התורה, ולמוסרה בידים אמונות, ולא יכל עוד לצאת למלחמה ולהתעסק בכיבוש הארץ, אשר לא (... נכבשה עוד, והלא כה אמר לו ה': "אנכי אורישם מפני בני ישראל"? ועליו צוה רק לגמור את חלוקת הארץ, וכן עשה, וכאשר התישבו בני ישראל איש על אדמתו, ולא יכול עוד ללמד את כל העם תורה, ולהשפיע עליהם, כאשר בהיותם במחנה מסביב לו, וילמד את הזקנים ואת כל אשר נדבו לבו ללמוד תורה, ויהיו המה למאשרי העם ולמורי דרך להם. ויתן ראשים על העם, שופטים ושוטרים, גם עשר תקנות תקן להם יהושע (ב"ק פ:). כלן תקנות סוציאליות-אקונומיות. ויוציא מטבע, שור מכאן וראם מכאן (דברים ל"ג י"ז, עיין שם פירוש רש"י), ויחל למנות שמיטות, ובשנת כ"א לבוא בני ישראל אל הארץ, היא שנת ס"א לצאת בני ישראל מארץ מצרים, היתה השמיטה הראשונה.

ואת כל התורה שבעל פה, כאשר מסר לו משה, מסרה לעתניאל בן קנז ולפינחס בן אלעזר הכהן. והראובני, הגדי וחצי שבט המנשי שמרו את אשר צוה אותם משה על פי ה', ויעברו לפני בני ישראל כל חלוץ למלחמה, ולא עזבו את אחיהם ולא שבו אל ביתם, עד התנחל בני ישראל איש על אדמתו. אז קרא להם יהושע ויהלל את הנהגתם הטובה, ויתן להם רשות לשוב לאהליהם אל ארץ אחוזתם בעבר הירדן. ויצוו לשמר את התורה והמצוה אשר צוה משה. ויברכם יהושע וישלחם וילכו לאהליהם בנכסים רבים ובמקנה רב מאד, בכסף ובזהב ובנחשת ובברזל ובשמלות הרבה מאד.

ויבנו בני ראובן וגד וחצי שבט מנשה על הירדן מזבח גדול למראה, לא לעולה ולא לזבח, כי נאסרו הבמות, מלבד מזבח ה' אשר לפני משכנו בשילה - רק להיות לעד בינם ובין בני ישראל אשר בעבר הירדן מערבה, לבל יאמרו הדורות הבאים להם, אין לכם חלק בה' אלקי ישראל, כי עם אחר אתם, והלא גבול נתן ביניהם את הירדן.

ולא נפל דבר מכל הטובה אשר דבר ה' אל בני ישראל, הכל בא.

צִוֵּאת יְהוֹשֻׁעַ

ויהי כאשר זקן יהושע, ויקרא לכל ישראל, לזקניו לראשיו לשופטיו ולשוטריהם, ויבאר להם מפני מה לא כילה מלאכתם להוריש את כל הגויים בחייו, כי לא מפני התרשלותו ורפיון ידים, כי אם מפאת אשר לא ניתן לו רשות יותר, ורק נצטווה, להפיל את כל הארץ בנחלה לכל ישראל, וכן עשה. וכיבוש יתר הגויים קיבל ה' על עצמו אחרי מות יהושע, כי הניח אותם לנסות בם את בני ישראל, לדעת הישמעו אל מצוות ה' אשר ציום לבלי כרות ברית לגויי הארץ, ולבלתי לכת בדרכיהם ועשות כמעשיהם. ולכן, כאשר גם במלחמותיו אשר עשה, לא בכחו ירש ארץ וזרועו לא הושיע לו, כי אם ה' הוא הנלחם להם בהיותם דבוקים בתורתו, כאשר ראו עינם ולא זר, כי לא עמד איש בפניהם, ואיש אחד מהם רדף אלף, גם אחרי מותו יתחזקו מאד לשמר ולעשות ככל הכתוב בספר תורת משה, ולבלתי התערב בגויים, כי אם להתדבק בה', כאשר עשו עד היום ההוא, ואז יוריש ה' את יתר הגויים, כאשר בחיי יהושע. ואם ירחקו מה' ויתקרבו אל הגויים להתחתן בם ולעשות כמעשיהם, אז לא יוסיף ה' להוריש את הגויים, והיו להם לפח ולמוקש, עד אשר יאבדו ישראל מעל הארץ הטובה הזאת, אשר נתן להם ה'. וכל דברי יהושע לא היו רק פירוש וביאור מתוך הנסיון, אשר עיניהם ראו ולא זר, על דברי משה האחרונים: "אשריך ישראל - מי כמוך - עם נושע בד' - ואשר חרב גאותך - ויכחשו אויבך לך - ואתה על במותמו תדרוך". ויוכיחם לדעת, כי כאשר דבר משה כן ללמדו מתוך הנסיון, כי ישראל אין דוגמתם בכל הארץ ובכל הגויים ("מי כמוך") וכי אין ישועתה לו, כי אם באלוקים ("עם נושע בה'"), וכי רק בהיות ה' "חרב גאותם" - "יכחשו אויביו לו", והוא "על במותימו ידרוך".

כריתת הברית

ואמנם, עדיין לא נתקררה דעתו של יהושע עבד ה', בצואתו אל ישראל. אם משה רבו, בדעתו כי עברו ישראל בקרב הגויים, ויראו בעוברם את שיקוצי הגויים ואת גילוליהם - דאג לפני מותו, פן יש בהם שורש פורה ראש ולענה, ללכת אחרי שרירות לבם ככל הגויים, ולא נתקררה דעתו, עד אשר קרא לכל ישראל, ויתיצבו לפני ה' כלם, לעבור בבריתו ובאלתו - איך לא ידאג הוא לאותו ה"שורש", אחר אשר בני ישראל כבר יושבים בקרב הגויים ישיבת קבע, ורואים את מעשיהם ואת דרכיהם. ואולי גם הכיר ברוח קדשו, כי כבר נמצא שורש כזה בישראל. ויבקש

עצות להתחקות עליו ולעוקרו ממקורו, וילך בעקבות משה רבו, ויקרא גם הוא לכל ישראל, לזקניהם, לשופטיהם ולשוטריהם - שכמה - אשר שם הביא את ארון האלוקים, ויתיצבו לפני ה'.

ויוכיח יהושע, ויערוך לפניהם, בשם ה', את כל פרשת דברי ימי ישראל מתחלתם ועד היום ההוא, ויבינם לידע כי כל מציאות עם ישראל איננה מקרה, ולא השגחה מעוטפת בערפילי הטבע ככל מאורעות ההיסטוריא, כי אם יצירה חדשה אשר יצר לו ה', עם אחד, להודיע שמו ולספר תהילתו בעולם, ולהיות אות ומופת לעמים רבים ללמוד (...) דעת ה' ודרכיו. וכל פרקי תולדתו, כמו בחירת האיש הראשון, מתוך דור מקום ומשפחה של עובדי אלילים נלהבים - להיות לאב לעם זו יצר לו, והתפתחותו מאיש לאב, מאב למשפחה, וממשפחה לעם, ומעם למדינה - הכל מעשי ה' המה גלויים ומפורסמים, כולם מתנגדים לכל חוקי הטבע ולכל כללי ההיסטוריה, וכל צורתו העממית ואופיו ותפקידו (?ומשלח?) בעולם, וכל קנייניו וזכויותיו עם חרותו ועצמיותו הכל מיד ה' המה, אין להם מקום לטעות, כי כוחו ועוצם ידו עשו לו החיל הזה, ועתה - הוסיף להם יהושע: יראו את ה' ועבדו אותו בתמים ובאמת... ואם רע בעיניכם לעבוד את ה', בחרו לכם היום את מי תעבדון... ואנכי וביתי נעבוד את ה'! ויען העם ויאמר: חלילה לנו מעזוב את ה' לעבוד אלוהים אחרים, כי הוא אלוקינו, המעלה אותנו ואת אבותינו מארץ מצרים... ויגרש ה' את כל העמים... גם אנחנו נעבוד את ה', כי הוא אלוקינו! ויוסף יהושע להזהירם, כי אל קנא הוא... ויאמרו עוד: "לא כי את ה' נעבוד!" ויוסף עוד להזהירם ולהתרות בם: ויאמרו: את ה' אלוקינו נעבוד ובקולו נשמע. זה היה "נעשה ונשמע!" חדש, אשר קראו בני ישראל מתוך הכרה ונסיון. ועל זה כרת יהושע להם ברית חדשה. וישלח יהושע את העם איש לנחלתו, וזאת היתה פרידתו מהם. ושפט יהושע את ישראל ד"ך(?) שנה, וימת בן מאה ועשר שנים. וזהו יהושע האדם הגדול, ונכנס למשמרתו משמרת בני ישראל בתואר "משרת משה", ויצא ממנה והוא מוכתר בתואר "עבד ה'" - כמו משה רבו, ובני ישראל נפוצו כבר איש לנחלתו, ולא שמו לב להתאסף ולהספיד את יהושע כראוי לו, ויקצוף עליהם ה'. ויעבוד ישראל את ה' כל ימי יהושע, וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע, ואשר ידעו את כל מעשה ה' אשר עשה לישראל.

וימת גם אלעזר בן אהרן הכהן הגדול, ויכהן פינחס בנו תחתיו, ויהי גם נביא גם כהן גדול.

הסתדרות ישראל בארצו

עוד בשבת ישראל במדבר, בלי ארץ ובלי מדינה, היה ישראל לגוי (ובלעדן?) היה לממלכה. בראשם עמד לא מלך בשר ודם, כי אם המלך הגדול והנורא, ה' אלקי ישראל, אשר מלך עליהם בכבודו, ועליו התקיימו בתור עם, הוא לחם את מלחמותיהם מכל אויביהם, ויורש גויים גדולים ועצומים מהם מפניהם, וינחילם את ארצם. על פיו התנחלו איש על אחוזתו אשר נתן לו ה', ועל פי חוקיו הסתדרו בכל עניניהם.

כל מלך בשר ודם לא הכירו בני ישראל בראשונה, ולא יכלו להכיר, כי ה' אלוקיהם מלכם, רק כל גדולי דור ודור, כמשה בדורו וכיהושע בדורו, מקבלי התורה איש מפי איש עד משה רבנו, היו מנהיגי הדור, אשר התחשבו לפקיד ה', כפי צורך הדור, לגדור את פרצותיו, ללחום את מלחמתו, ולהושיעו מכל צרותיו, והם נקראו שופטים."

על יד השופט, גדול הדור, עמדו זקני ישראל, המה הסנהדרין הגדולה, בית דין של שבעים ואחד, הוא היה המוסד היותר גדול, אשר ממנו תורה יוצאה לכל ישראל, ועוד היו בתי דין של עשרים ושלושה לכל שבט, וכן לכל עיר גדולה. ובכל עיר ועיר היו בתי דין של שלושה. לכל בית דין היו שוטרים, לרדות את העם, למלא פסקי בית דין.

סביב זה השופט, התרכז כל מיטב כוחות העם, כל מבקשי ה' ושוחרי תורה, והוא היה מלמד להם תורה ברבים. וכל ספר לא היה בישראל, רק ספר תורת ה', וספר יהושע. והיו לומדים תורה רק בעל פה ובעמידה. וללמוד תורה בעל פה צריך דקדוק גדול ובינה יתרה, ורוחב לב כרוחב ים. ולכן אלה אשר קבלו עליהם עול תורה, הקדישו לה כל חייהם, וילמדו בקדושה ובטהרה ובמסירות נפש, ולא היתה כל מחלוקת בין החכמים, ולא היה בהם ובתורתם דופי.

ואם כי היה ראוי לגדולי הדור, ללכת ממקום למקום ומעיר לעיר, ללמד את העם תורה ודעת ה', ולהורות להם את המעשה אשר יעשון, ולאפרושי מאיסורא - לא עשו, כי צמצמו את כל כוחותיהם הענקיים לגדל חכמים שלמים, מקבלי התורה בשלמותה ובטהרתה, כי לו פסקה התורה דור אחד, נשתכחה תורה מישראל. וראשית תפקיד כל גדול הדור, להעמיד כן תורני התורה, לבל ימוטו, כי גדולי התורה שבכל דור המה לבם של ישראל, ואם הלב שלם ובריא - כל הגוף

חי וקים, ואם יחלה או יחלש הלב - כל הגוף מתנוונה והולך, ואין תקוה.

וכאשר לא היו אז ספרים, כי לא נכתבה עוד תורה שבעל פה, וספר התורה בלי תורה שבעל פה הלא הוא כספר החתום, וגם לא הונהגו אז עוד בישראל בתי ספר כלליים, כי רוב העם היו יושבים מפוזרים איש על אחוזתו, ולא התכנסו עוד בעיירות, ורק כל אב היה מחויב ללמד את בנו תורה, ואם לא לימד האב את בנו נשאר ריק מן התורה - על כן נשארו הרבה משדרות העם מבחוץ, ולא עמדו תחת השפעת התורה, וגם אלה התקנות הגדרים והסייגים, והמנהגים הטובים, העוזרים למצוות התורה ודיניהם להתפשט בישראל ולהשתמר בכל עת - טרם היו בישראל, ולכן מיד אחרי מות יהושע והזקנים בני דורו, קם דור חדש, אשר לא ידעו את מעשה ה' בידיעה ובהכרה, וכבר נמצאו מתפרצים, אשר הלכו להם אחרי תועבות הגויים שכניהם, ויהי הקצף על כל ישראל, כי כל ישראל ערבים זה בזה, אבל מרבית העם וגדוליו וחכמיו והכהנים והלויים, שומרי משמרת ה' - עוד עמד טעמם בהם, כאבותיהם אשר היו באמנה עם משה ויהושע, ויתרכזו סביב גדולי התורה, וילמדו מהם כמשה מפי הגבורה.

מרכז כללי לכל העם היה מקדש ה' בשילה, שם היו כהנים בעבודתם ולויים במשמרותיהם, ואש ה' רובץ כארי על גבי המזבח, וכהן גדול לבוש שמונה בגדי כהונה, עם אורים ותומים ורוח הקדש אשר עליו. וכל ישראל, אנשים ונשים, היו באים שמה מכל קצוי הארץ להקריב שם את קרבנותיהם, ולהראות פני ה' ברגלים שלש פעמים, ולשפוך שם נפשם בתפילה, וכל הבא אל הבית היתה לובשתו רוח קדושה וטהרה נפלאה עד מאד. גם הנבואה, אם כי לא היתה מצויה כל כך בימי השופטים, כי המה בחכמתם הנוראה בתורה היו עדיפי מנביאים, לא פסקה עד מלאכי, אחרון הנביאים, ואם היה צורך למלך ישראל - ה', לשליחות מיוחדת אל העם בימי השופטים, היה שולח מלאך ממש או נביא הדור (כשלוש מאות שנה היה פינחס כהן גדול ונביא, כי האריך ימים הרבה, מפני אשר נתן לו ה' את בריתו שלום) ודי היה אז למלאך או לנביא לבוא בשליחות ה' ולהזכירם את מעשה ה' הגדול אשר עשה לישראל - ומיד שבו אל ה' בבכי ובתחנונים.

וכה הסתדרו חיי העם על פי התורה בכל ענייניהם וענפיהם. חוקי מאכלות אסורות, וטהרת המשפחה, וכל חוקי הטומאה והטהרה - התנהגו בישראל והשתמרו בדקדוק רב. השבת והמועדים, השמיטות והיובלים - השתמרו לכל פרטיהם בבית ובשדה, בעיר ובמדינה. התיחסות העם איש לרעהו, וביותר בני

בית אחד, היתה באהבה ובכבוד זה לזה, ולא היה כאן, ולא היה יכול להיות כאן - מפלג ומדרגות, אדונים ועבדים. כל ישראל התחשבו לאחים - העם והכהן, העני והעשיר, העבד ואדוניו, עד שאמרו: "כל הקונה עבד עברי כקונה אדון לעצמו". העני והגר, היתום והאלמנה - באו לשדות בעלי האחוזות הגדולות, ללקט ולקבל את אשר זיכתה להם התורה, ובעלי האחוזות התייחסו להם באהבה ובכבוד. ודרכי החסד והצדק, אשר ציוה ה' בתורתו, התקבלו בעם ברצון. מקבל החסד נחשב בעיני העם לעושה טובה עם הנותן, והבא לבקש עזרה מרעהו - לא אמר "תן לי!", כי אם: "זכה בי"! - זאת היתה מלכות שמים בארץ!

שופטים

אחרי מות יהושע החלה שלשלת השופטים.

כבר אמור [ל]מעלה, כי השופטים המה הגבורים, מקבלי התורה איש מפי איש עד משה רבנו. וכאשר ציוה ה' את משה למנות את יהושע אשר מסר לו את כל התורה כולה - למנהיג הדור תחתיו, כן היה לחוק בישראל, כי כל גדול הדור בתורה, יהי מנהיג דורו מורו ומדריכו, לוחם את מלחמותיו וגודר את פרצותיו. תקופת השופטים ארכה כארבע מאות שנה, עד מלוך מלך בישראל. וחמשת עשר(ה) שופטים שפטו בה את ישראל, והיא מתחלקת לשנים חלקים: החלק הראשון עד גדעון, והוא היה היותר מעולה בדברי ימי ישראל, העם התישב על אדמתו המלאה כל טוב, כוחם ורוחם עוד היו חדשים ורעננים, ה' קרוב להם בכל קראם אליו, מורם ומדריכם ומייסרם כאב את בנו, לוחם את מלחמותיהם ומושיעם בכל צרותיהם. כל עול מלך ושעבוד לא ידעו, ולא מלחמת אחים בשביל שררות, וכל התעמולה המלכית, רבת המהומה ודלת הברכה - לא הרגיזה את מנוחתם ולא מיעטה את לבבם.

ואם כי כבדה עליהם לפעמים יד אויביהם, ידעו כי מה' היא שומה לחינוכם ולטובתם, וכשובם אל ה' ובהיטיבם את דרכיהם, היתה התשועה מכפרת על כל הרעה אשר באה עליהם תחילה. ואמנם קרו מקרים בודדים בלתי טהורים, אשר לא לכבוד המה לישראל - כמו מעשה פילגש בגבעה, ופסל מיכה, הידועים, וגם רבו המתפרצים לעשות כתועבות הגויים בפרקים שונים בימי השופטים, אבל אם באנו להעריך את אלה המאורעות לעומת הרעות אשר בימי המלכים, כלא נחשבו. תחת אשר אז באה הרעה ממעלה, בכוונה ובפקודה וביד רמה -

באה בימי השופטים תמיד ממטה מקצות העם, ולא במרד ובמעל כי על ידי טעות באמונות ודעות, ומלומדם אל דרכי הגויים שכניהם, אשר ישבו אתם. ותחת אשר בימי מלכים, ידי השרים והסגנים היתה תמיד ראשונה במעל - עמדו השופטים מנהיגי הדורות והעוזרים על ידם ממעל לעוונות הדור, ויעצרו תמיד בעד הרעה, ולא נתנו להתפשט ולהשתרש. ולכן לא היה אז להרעה רק אופי ארעי, חלקי - ולא תמידי כללי, כאשר בימי המלכים, ולכן כאשר הביא ה' עליהם פורענות בעוונם, היו שבים אל ה' ומתחטאים לפניו כבן לפני אביו, והוא מרחם עליהם כרחם אב על בנים, ומושיעם על ידי השופט ומנהיג הדור. ותהי העוות(?) הראשונה והכללית אשר נכשלו בה, כי לא הורישו הרבה מן הגויים אשר ישבו ביניהם, וגם כרתו להם ברית, ויבוא מיד מלאך ה' ויוכיחם על זה, לאמר: "מה זאת עשיתם?!", וישאו העם את קולם ויבכו. ויקראו שם המקום "בוכים", וישבו אל ה', ויזבחו לו זבחים.

הקרבנות

א. אמרו חז"ל: "כל מקום שנאמר בו קרבן, אמור שם "י-ה" - שלא לתת פתחון פה לאפיקורסים לרדות (תורת כהנים ריש ויקרא).

האפיקורסים הישנים והחדשים למיניהם, אשר התאמצו להוריד את תורתנו הקדושה והעליונה מקדושתה ומעלתה, ולעשותה כעין שיחה בטלה וטפלה של הגויים עובדי אלילים, ולהראות באצבע לאמור: ראו הביאו לנו בתורתם תעתועי הבלי עובדי אלילים לצחק בנו, וכוננו חיצם על כל קדוש ורם, על כל נעלה ונשגב, וגם הקרבנות היו מטרה לחיצי לעגם ולהגם ולזות שפתותיהם, לאמור: הנה הקרבנות אשר הביאו הגויים הקדמונים, לשכך כעס אלי הנקמות אשר ישלטו בעולם - אשר ישאפו לדם, והפיסו דעתם בדם בהמה תמורת דם האדם, הכניסו גם המה בתורתם ויחזיקו בהם בכל תקף, ועוד...

ואמנם, אנחנו עם ה', המאמינים בו ובתורתו, לנו די לדעת, כי הקרבנות כולם חוקי ה' המה, ככל יתר המצוות והחקים אשר צונו בתורתו, ואשר קידשנו בהם בקדושתו לטוב לנו כל הימים, ועלינו לקיים את מצוות הקרבנות בעת ובמקום ובאופן הראוי, אף אם לא נדע טעמם ועניינם, ככל יתר המצוות שהם חקים לנו, כמו ציצית ותפילין ומילה וסוכה ולולב ושבת ומועד ודומיהם, אשר נעשה ונחיה בהם. ובעת אשר יחסרו לנו תנאי קיום מצוות הקרבנות, אנו מביעים את צערינו לפני המקום, על אשר "אין אנו יכולים לעשות את חובותינו בבית הגדול והקדוש שנקרא שמו יתברך עליו", ואת תקוותנו "לשוב לציון ברנה, ולעשות אותם באהבה כמצוות רצונו כמו שכתבת בתורתך על ידי משה עבדך מפי כבודך". וגם קרבנות נדבה אינם יכולים לבוא רק כפי מצוות ה' אשר בתורתו, ולא היתה הרשות למי

שיהיה לחדש מעצמו קרבן אשר לא צוה ה', להוסיף או לגרוע במעשה הקרבנות ועבודת בית המקדש כלל [רמב"ן על התורה, דברים י"ב, ל'].

ואמנם, לפני מתן תורה יש שהקריבו קרבנות לה', מבלי שתקדם להם מצוה, כמו אדם הראשון [ראש השנה], הבל ונח והאבות, כי כוונה דעתם לדעת התורה, כאשר קיים אברהם אבינו כל התורה כולה עד שלא ניתנה, ולכן עלה קרבנם לריח ניחוח לה' ונתקבל באהבה וברצון; והגויים הקדמונים, בראותם את בני ישראל מקריבים קרבנות, ובחפצם לחקות את מעשי בני ישראל, החלו גם המה להקריב קרבנות, הדומים בחיצוניותיהם לקרבנות ישראל, והרחוקים בעניינם יותר ממרחק שמים וארץ.

אבל כנגד האפיקורסים, אשר כל עמלם להתעות את הנחשלים והצעירים ולהוליכם שולל, הציגה התורה הקדושה שם "י-ה" על הקרבנות, ואותו נשא הכהן הגדול על מצחו, להורות על ההבדל העיקרי, שבין קרבן ה' אשר הקריבו בני ישראל, ובין קרבנות הגויים שהקריבו לאליליהם. כי כגבוה מחשבת ורעיון ה' אחד, בורא השמים ושמי השמים וכל צבאם, הארץ וכל אשר עליה הימים וכל אשר בהם, ואדונם, אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש, ואשר עיניו פקוחות על צרכי איש, לתת לו כגמולו - מעל מחשבות הבלי הגויים, עובדי האלילים - עץ ואבן ודומיהם, כן גבהו מחשבות עבודת קרבנות בני ישראל, אשר הקריבו לה' - מעל המחשבות השפלות והאפלות של עבודת קרבנות הגויים, אשר דימו לחקות בם את מעשי בני ישראל. החפץ חיים, ולא יחפוץ במות המת, כי אם בשוב האדם אל אלוהיו וירחמהו, ויקרבהו כאב את בנו, לה', המחיה חיים, אשר היא מקור החיים וממנו תוצאות חיים, הנכון בכל עת להעניק להאדם ולהספיק לכל אדם חיים חדשים, כחות חדשים, ודעת(?) חדשה. לא לאלי הטבע יקריב המקריב את קרבנו, לפייסם בדם הבהמה במקום דמו אשר יבקשו. לא ההמתה תכלית הקרבן כי אם - התחיה, התחיה הרוחנית והמוסרית והכניסה לפני ולפנים אל מקדש ה', אל החיים הנשגבים והטהורים מכל טומאה והזכים מכל עוון ואשמה, לתחיה כזו, הבאה ממקור האהבה העליונה, אשר ידה פתוחה תמיד לקבל שבים, ולחדש להם עתידות חדשה, ישאף המקריב את קרבנו לה'; שם ה' אשר נקרא על הקרבן, ישים ללעג את כל להג האפיקורסים, ויענה כחשם בפניהם, יבושו ויסוגו אחור יכלמו וישימו יד לפה. כאן אין כל רמז ורמיזא להנחת דעת אל שואף לנקמות, כאן תשלט השאיפה להתקדשות; כל דפיקת הלב, כל רגשת הנפש, כל תנועת

כל אבר, בקדושתו ובעשית רצון קדשו אשר בתורתו, לא את הבעל חיים יקריב האדם, כי אם את עצמו. ויביע המקריב את קרבנו לפני ה', כי נכון להקריב את מבחר כוחותיו האנושיים ורצונותיו וחפציו ותשוקותיו, לעשות את רצון קונו, למען אשר ירצהו ה' ויקדשהו בקדושתו ויקרבהו אליו, לזכות לחיים עליונים ונשגבים, קדושים וטהורים פה עלי אדמות, ו"לשובע שמחות את פניו נעימות בימינו נצח".

ב. כבר ראינו, כי הבאת הקרבן היא הבעת החפץ הפנימי להשיג "קרבת אלוקים" (וע"ד יורה שרש "קרב", אשר הוראתו תמיד התקרבות, הביאה ביחס הקירבה עם מי(?)). ואמנם, למען דעת מה היא קרבת אלוקים לנו, עלינו להטות אוזן לאמרי פי המשורר האלוקי (תהילים ע"ג):

"אך טוב לישראל אלקים, לברי לבב!"-

"ואני כמעט נטיו רגלי, כאין שפכו אשרי"

"כי קנאתי בהוללים, שלום רשעים אראה..."

"ואמרו איכה ידע אל, ויש דעה בעליון",

"הנה אלה רשעים, ושלוי עולם השגו חיל..."

"אך ריק זכיתי לבבי, וארחץ בנקיון כפי",

"ואהי נגוע כל היום, ותוכחתי לבקרים..."

"ואחשבה לדעת זאת, עמל הוא בעיני"

"עד אבוא אל מקדשי אל, אבינה לאחריתם..."

"אך בחלקות תשית למו, הפלתם למשואות"

"איך היו לשמה, כרגע ספו, תמו מן בלהות"

"כחלום מהקיץ, ה', בעיר צלמם תבזה".

"כי יתחמץ לבבי, וכליותי אשתונן..."

"ואני בער ולא ידע, בהמות הייתי עמך..."

"ואני תמיד עמך, אחזת ביד ימיני"

בעצתך תנחני, ואחר כבוד תקחני"

"מי לי בשמים, ועמך לא חפצתי בארץ"

"כלה שארי ולבבי, צור לבבי וחלקי לעולם."

"כי הנה רחקיך יאבדו, הצמתה כל זונה ממך"

"ואני קרבת אלקים לי טוב"

"שתי בה' אלקים מחסי, לספר כל מלאכותיך!"-

הראנו בזה המשורר האלוקי את גודל הנסיון והסכנה לאיש הישראלי בעולם, ובייחוד לברי לבב, החפצים להתקדש ולהטהר וללכת בדרך ה', בדרך התורה והמצוה, בראותם את שלוות הרשעים ואושר ההוללים, ההולכים בשרירות לבם, איך "בעמל אנוש עינימו" "ועם נגעי בני אדם לא ינוגעו", ולכן ירום ליבם לעשות עמל ואון וכל תועבה, לדבר על ה' תועה ולנבל כל קודש; ובראות ישרי לב כל זה תמיד, יתרעמו על ה', ויטילו ספק בידיעתו ובהשגחתו, באמרם, איך אפשר שאלה הרשעים ישיגו חיל, ואני אשר זכיתי לבבי וארחץ בנקיון כפי מכל עוול ואשמה, הנני נגוע כל היום ותוכחת ה' תתחדש עלי לבקרים?! ועל ידי כן כמעט ייטו רגלי התמימים מן הדרך הטובה וישתפכו רגליהם, רגל ישרה, ללכת ארחות עקלקלות, בעצות רשעים ובדרך חטאים.

אכן, כל אלה השאלות והספקות, התמיהות והתרעומות יציצו בלב האדם, רק הגיעו עד מפתן מקדש ה', ואך דרוך תדרוך רגלו על מפתן בית ה', ונחה עליו רוח ה', ויתגלה לפניו עולם חדש, עולם ברור, שם ייקרע סגור לבבו ויוסר הלוט הלט את העולם, ויראה האדם דברים כהווייתן.

"מקדשי אל" - שלשה המה: דביר (קודש הקדשים), היכל, עזרה. בדביר שם היה חביון עוזו של הקב"ה, שם עומד ארון ה', לוחות העדות, תחת כנפי הכרובים, המראים לאדם איך עליו להתיחס אל תורת ה' בלימוד ובמעשה, למען אשר יהיו המה(?) הכרובים, אשר עליהם ישכון כבוד ה', כמו שאמר הכתוב: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם!". לפני הדביר בהיכל יעמדו השלחן והמנורה, אשר יראו לאדם את חייו הרוחניים והגשמיים, שניהם יעמדו זה בצד זה בהיכל ה', לא לתכלית, כי נתונים המה בין הארון ומזבח הקטרת ראשיתם ותכליתם היא התורה, רק ממקור התורה נשיג את שניהם, ושניהם כאחד אל התורה ישובו, לעבדה ולשמרה, ואז שניהם כאחד יעלו על מזבח הקטרת לריח ניחוח לה', להפיק רצונו בהם ולהשיג קרבתו פה עלי אדמות.

אז יפקחו עיני האדם לראות ולדעת, להבין ולהשכיל כי לא שם במקום, אשר יעמיד האדם את "שלחנו ומנורתו" למלא תאוותיו ומאוי לבבו, להברות ולעשות פימו עלי כסל, ללכת בשרירות לבו ולשגות אחרי עיניו - שם לו חיים; כי אם במקום, אשר יעמידם על פי התורה ולמען התורה - שם יחיה ויראה אור, רק אם יזכה להפוך את שניהם לריח ניחוח לה', אז ישכון עליו כבוד ה' והדרו, וקרבת ה' ושכינתו המה האושר הנצחי והטובה שאין למעלה הימנה.

ואמנם, הדרך המובילה לתכלית זו לא נקלה היא, לפני הדביר וההיכל בעזרה עומד מזבח העולה, וילמדך לדעת, כי הרוצה להתקרב אל ה' ע"י שולחנו ומנורתו עליו ללכת בדרך העולה בית - אל, על ידי הקרבנות, אשר תכליתם ההתקרבות אל ה': השחיטה תורה להמית תאוותיו ורצונותיו הבהמיים השפלים, ועל ידי הזריקה ילמד ויחנך את עצמו להעלות את נפשו אל ה' ולהתחזק ברום מעלות תורת ה', וכל שאיפותיו (כליות) ומטרותיו (חלבים) יקריב לפני ה' על אש דת ה', להיותם אשה ריח ניחוח לה'.

כן ילמדו מקדשי ה' את האדם להבין, כי השולחן והמנורה, רוצה לומר, החיים החומריים והרוחניים, מתנות אלוקים המה, אבל לא לשם תכלית, כי אם להשיג על ידם את "קרבת אלוקים" פה בביתו ועל שולחנו ומיטתו.

את הנעימות הזאת, השוכנת עם ארון ה', הכיר אסף, בהיכנסו אל מקדשי - אל, למטרה האחרונה, לזכיה היחידה והאמיתית, אשר ישאנה האדם בהתהלכו בארצות החיים. אז נפקחו עיניו לראות, כי לא העושר והנכסים, ולא כל עניני וחמודות העולם, ולא כל הנאות ותענוגות בני אדם - כי אם קרבת אלוקים, המה קנה המידה למוד בם את אושר האדם וערך חייו.

אם ירב כבוד איש וקנייניו ואם ימעטו, אם יפרץ האיש לרוב או יסבול עוני ומחסור, אך אם יזכה ל"קרבת אלוקים" וישאר נאמן לאלוקיו ודבוק בו - הוא יתהלל, וכל אלה רשעי ארץ ושלוי עולם, אשר ירכשו להם גם שלחן גם מנורה, אבל אין להם לא תורה ולא מזבח - לא הועילו, ואת נפשם לא הצילו, כי אין להם אחרית ותקווה, כי לא יבינו לרכוש להם על ידי השולחן והמנורה קרבת אלוקים, ונמצאו רחוקים מ- ה', "ורחקין יאבדו". ואז אחרי התבוננו אל זאת קרא:

"אך טוב לישראל אלוקים, לברי לבב!"

ג. במדרש רבה (ויקרא ז, ד): רבי אבא בר כהנא ורבי חנן... אמר: משל למלך שהיו לו שני מגירסין [נחתומים], בישל לו האחד תבשיל וערב לו, ועשה לו השני תבשיל וערב לו, ואין אנו יודעים איזה מהם ערב לו יותר, אלא במה שהוא מצווה את השני ואומר לו: כתבשיל הזה תעשה לי! אנו יודעים שהשני ערב לו יותר; כך הקריב נח קרבן - וערב לו להקב"ה שנאמר: 'וירח בריח הניחוח', הקריבו ישראל - והיה ערב לו להקב"ה, ואין אנו יודעים איזה מהם ערב לו יותר - אלא כשהוא מצווה את בני ישראל ואומר להם: "ריח ניחוח תשמרו להקריב" - אנו יודעין ששל ישראל ערב לו ביותר. הדה הוא דכתיב: "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות", כימי עולם - כימי משה, וכשנים קדמוניות - כשני שלמה".

קרבנות נח והבל וקרבנות משה ושלמה - לא ראי זה כראי זה, הצד השווה שבהן, שכולם עלו לריח ניחוח לה'. קרבנות נח והבל, לא קדמה להם מצווה מאת ה' ולא קדמו להם דינים והלכות, רק שקרבנם היה כעין שירה. השתפכות הנפש, בהמלאה רגשי קודש, רגשי י-ה על כל גדותיה.

הראשון - הוא הבל, ראה את הבריאה בעומדה לפני, עוד בבתולותיה ככלה מקושטת, בעומדה עוד בצביונה הראשון כהיבראה, טרם אררה ה' על אודות מעשי בני אדם, וכצאתה מתחת יד יוצרה עוד עמד טעמה זה ועוד היתה כלולה בהדרה, ויתבונן אל נפלאות ה' וגבורותיו אשר בכל מרחבי תבל, בשמים ממעל ובארץ מתחת, וירא והנה השמים ושמי השמים וכל צבאם, הארץ וכל אשר עליה, הימים וכל אשר בהם, וכל חללו של עולם - הכל משרתיו עושי דברו, הכל עבדיו עושי רצון קונם, ויקרב את השירה הנפלאה, אשר כל אלה אלפי אלפים ורבי רבבות היצורים ישירו במקהלה אל קל אחד, יוצרם ואדונם, וישתומם אל ההרמוניה השוררת בין כל היצורים האלה -

והשני - זה נח, בצאתו מן התיבה, והנה עולם חדש לפניו! העולם הישן עם כל בניו הענקיים, עם כל היכלי התפארה וכל שכיות החמדה, עם כל נטיות גנות ופרדסים, עם כל העיירות והרחובות, הדרכים והגשרים, עם כל ההמצאות הנפלאות וכל מעשי בני אדם, אשר עמלו בהם בחריצות וביגיעה רבה אלפי רבבות בני אדם, ששה עשר מאות שנים - אבד בענין רע, המעשים ועושיהם, הקנינים וקונייהם יחדיו נמחו מעל פני האדמה ואין זכר למו. והנה עולם חדש לפניו כליל בהדר, הדר הטבע - לא הדר מעשי בני אדם, עומד בצביונו ובתפארתו. זו יד ה'

עצמה, אשר מחתה את כל היקום מעל פני האדמה, היא שהכינה לנוח עולם חדש נהדר ונפלא. הכל אבד, והוא ואשר בתבה - נשארו, וגם הוא שנים עשר חודש היה כלוא בתיבה, לא ראה אור ולא שאף אויר צח, ואך ידע עמל ותלאה, חרדה ובהלה, ועתה שיצא מאפלה לאורה, ממסגר לחפשי, ממיצר למרחב, ולו ולבניו ניתנה כל הארץ ומלאה -

שניהם השתפכו אז רגשותיהם בזמרת קודש, בשירה נשגבה הנובעת מרום נפשם הנשגבה אל אביהם שבשמים, בקרבנם שהקריבו, וכל פרט ופרט ממעשה עבודת קרבנם הביע הד קול נפשם, המתרפקת על דודה באהבה ובתענוגים, וערב קרבנם להקב"ה ביותר. -

וקרבנות משה ושלמה, במשכן ובמקדש - אין כאן לא התפעלות ולא התרגשות, לא הדר הטבע ולא שירת הבריאה, לא הרמוניא של יצורים ולא עולם חדש, כי אם עבודת ה' בשמחה, זו שמחה של מצוה, אשר תשמח נפש האדם, בהיכנסה גם היא אל תוך מקהלת רבבות אלפי עולמות, ברואי מעלה, וברואי מטה, העושים כולם באימה וביראה רצון קונם, ועוד יתרה לה עליהם, אשר נגלה אזנה לשמוע רצון ה' מה' יתברך, ולמלאו בדעת ובבחירה חופשית, באהבה ובתשוקה.

- וערב לו להקב"ה קרבנם -

ואין אנו יודעים איזה ערב לו יותר, אלא כשהוא מצוה את ישראל ואומר להם: ריח ניחוח שאמרתי ונעשה רצוני - תשמרו להקריב, אנו יודעים ששל ישראל ערב לו ביותר. הדה הוא דכתיב: "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשמים קדמוניות, כימי עולם - כימי משה, כשנים קדמוניות - כשני שלמה.

בעזרת השם

"כה תאמר לבית יעקב"

כה תאמר לבית יעקב - אלו הנשים.

למה לנשים תחילה? שהן מזדרזות במצוות.

דבר אחר - כדי שיהיו מנהיגות את בניהן לתורה.

(שמות רבה כ"ה, ב')

בבוא ישראל מדבר סיני, אל המקום אשר אמר ה' לתת לעמו את תורתו, ויחן שם ישראל נגד ההר, ויכון לקראת אלוקיו, פנה ה' תחילה לבית יעקב - אלו הנשים. בהאמין ה' ובהאמירו אותנו, לתת לנו את כלי חמדתו, את התורה הקדושה, למורשת עולם - פנה תחילה אל נשי ישראל, להודיען את ערך ישראל ומעלתו, את צורתו ותעודתו הלאומית והפרטית, ואת העיקרים הגדולים, שעליהם יתכוננו בתי בני ישראל ויגדלו גידולים, קודש הילולים. על הנשים, אימות בני ישראל, אשר בחיקן ינשאו, על שדיהן יגמלו ועל ברכיהם ישעשעו, ועל ידן יתגדלו ויתחנכו ילדי ישראל ויהיו לאנשים, שם ה' ביטחונו בתחלה, כי כאשר ירכוש לו את לבבות האימות, אז כל העם יהיה נאמן לו לעולם.

"כדי שיהיו מנהיגות את בניהם לתורה" - שיהו מדריכות ומחנכות אותם לתורה, שתמלאנה אותם בדעות, במדות ובריגשות קודש, אשר יכשירם להכיר את לימוד התורה וקיומה לתעודת חייהם המוחלטת, הבלתי מתחלפת בכל עת

ובכל מקום, ולשום את מצוות התורה למשאת נפשם, אשר כל חפצי העולם לא יערכום וכל סגולותיו לא תשוויה בהם.

ואתנה בנות ישראל, אשר אליכן פנה ה' "תחילה", ואך בכן שם בטחונו, כי תעמדנה לו צבאות, צבאות נאמנים לדגלו, איך לא תתנשא רוחכן על האמונה אשר האמין ה' לכן, ואיך לא שמח לבכן על הבטחון אשר בטח בכן, ואיך לא תרגשנה את עצמכן מחויבות לה', להצדיק את בטחונו בכן, ולבלתי הכזיב את תקוותיו אשר שם בכן, ואיך לא תידורנה לו ותקבלנה על עצמכן, לגדל את אלה הבנים, אשר יניח ה' על ברכיכן ואשר ימסור לידכן - להיות מסורים, נתונים לו ולתורתו?!

והנה נשימה נא לב לכל הדברים אשר דבר משה מפי ה', "תחילה" אל נשי עמו, נראה נא, מה הן האמיתיות וההשקפות היסודיות, אשר עליהן לשוות לנגד עיניהן תמיד, ואשר עליהן, ורק עליהן, להשריש בלב ילדיהן בעודם בשחר ילדותם.

"אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים, ואשא אתכם על כנפי נשרים ואביא אתכם אלי" >וכו'<.

"אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים" - אתן ראיתן את בתי מצרים בכבודם ובתפארתם בעת אשר בתי יעקב שחו לארץ, עד עפר, ואתן ראיתן את בתי מצרים בקלקלתם. בעת אשר הקים ה' את בתיכן מחדש, אתן ראיתן את אימות מצרים מגדלות את בניהן ברב פאר והדר ונתאמצו להרבות כבוד בניהן ועושרם ולהגדיל שמם ותפארתם ואל הגרעין האנושי המוסרי לא שמו לב. לא לאמת ולא לאמונה, לא לצדק ולא למשפט גדלו את בניהן. ואתן ראיתן את אימות העם המצרי ברבצו תחת משא עוונותיו וזדונותיו, תועבותיו ומשובותיו, נופלות ביגון ובדאבה על גויות בכוריהן - כי אין בית, מבתי מצרים אשר אין שם מת. הלא ראיתן אז, בנות ישראל, ונוכחתן לדעת, כי לא עושר וחיל, לא חכמה וכשרון המעשה, לא פוליטיקה וחוזק יד יצילו בתים מאבדון, בעת יכבד עליהם פשעם!

"ואשא אתכם על כנפי נשרים" - ואתנה ראיתן, בקחת ה' אותנו וישאנו על אברתו למעלה על כל ניכלי אויב ומתנקם, למעלה על עלילות זדון ועריצות, למעלה על כל סכנה ותלאה, למעלה על כל חשבונות אנושיים של מלחמת הגבורה עם החולשה, של חוזק יד עם אפס יד, של עריצות מתנשאת על כוחה ועוצם ידה - עם שיפלות ועבדות, מתמוגגת ברעתה.

אתן ראיתן, איך גאות הים, אשר צפה עברה על ראשי גאים ותטביעם ותורידם מצולות, נסבה לאחור, לפנות דרך לעבור גאולי ה', הבוטחים בישועתו! וכל מעשה ה' הגדול והנורא אשר ראיתן במצרים - לא מקרה בודד היה, כי אם נזכר ונשנה ונעשה לעיני בני ישראל בכל דור ודור, בכל מקום ומקום בכל אלפי שנות הליכות ישראל בעולם, וכאלה וכאלה בעינינו ראינו גם אנו: עוד היום יעבירנו תהומות ומצולות, בעת אשר רודפינו ושונאינו בתהומות יטביע, עוד היום ישאנו על אברתו ועוד היום לא ינום ולא יישן שומר ישראל - את אשר ראיתן וידעתן ואבותיכן ספרו לכן, כיתבו בחרט שמיר על לבבכן, למען יעמדו ימים רבים, כיתבו אותם באש דת למען לא יכבוס רוחות עזות ומשונות, כיתבו בכתב שאינו יכול להזדייף ולהימחק ברבות הימים!

אתן בנות ישראל, העתידות להיות אימות ישראל, עליכן לטעת את כרם ה', עליכן לגדל אשכולות הילולים לה', דעו את אשר לפניכן הכינו את עצמכן למלא את חובתכן באמונה, הגבהנה את לבבכן בגאותו של ישראל, על היותכן בנות העם הזה אשר בו בחר ה', לשאת אותו על אברתו, ולקרוא שמו עליו!

"ואביא אתכם אלי. ועתה..." - וזאת הכרת היחס המיוחד, אשר בין ישראל והקב"ה, והכרת הבחירה הנפלאה אשר בחר ה' את ישראל, באותו המומנט עצמו אשר עשה שפטים נוראים במצרים, היא רק הקדמה אל עצם הענין המתחיל מ"ועתה". ומה רבת הערך היא זאת המלה "ועתה" בדברי ה' אל עמו! במלה זאת מוסר לנו ה', לשקול במאזני שכלנו אנו את התוצאות, אשר עלינו להוציא מאותה ההקדמה (...) שהקדים, ולשפוט בדעה צלולה ובהבנת הלב, מה תהיה תעודתינו עלי אדמות, אחרי אשר בחר ה' בנו מכל העמים באופן נפלא וניסי כזה, וכה יאמר: "אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים ואשא אתכם על כנפי נשרים ואביא אתכם אלי, ועתה - שפטו נא, הרק למען גדל אתכם בעיניכם, גדל אתכם ה'!?", הרק למען הרים לבבכם, הרימכם מאשפות מצרים!?

הרק במעשי ה' אשר עשה לכם להפליא - יתרוכם, ולא במעשיכם אתם?! הלא כגדול מעלת האדם - כן ירבו חובותיו, וכקרבתו לאלוקיו - כן עליו להתרחק מכל שמץ ודופי, וכן עליו להתאצל ולהזדכך, ואם העלה ה' אתכם בחסדו למעלה רמה כזו, הלא תכירו את מעלתכם ותכירו טובה להמעלה אתכם ולהמנחיל אתכם את כל הכבוד הזה ותרדפו לדעת את חובתכם לפי מעלתכם, ולמלא אותה בחפץ לבב, למען אשר תתקיימו על מעלתכם ימים רבים! והלא כל הנפלאות, אשר

עשה ה' עמכם במצרים ועל הים ובמדבר, וכל הכבוד שהנחילכם, רק הכנה אל התעודה הגדולה והנישאה אשר לפניכם, ועליכם לשאוף אליה כל הימים!

ומה היא חובתכם? - "אם שמוע תשמעו בקולי, ושמרתם את בריתי"

ומה היא תעודתכם? - "והייתם לי סגולה מכל העמים" -

צאו וראו, בשביל מה זכו בני ישראל, בבוא המשחית לנגוף את בתי מצרים - שיפסח ה' על בתיהם ולא יתן המשחית לבוא בהם, הלא בשביל האמונה שהאמינו בה', והבטחון שבטחו בו: בשביל, שכל בית מבתי ישראל וכל הנפשות אשר בו, יכוסו ונספחו אל קרבן ה', אשר על ידו נדרו לה', וקבלו עליהן ועל דורותיהם להיות ה' אלוקיהם והמה עם מרעיתו, להיות הוא רועם, והמה צאן ידו - הלא זאת הקבלה הנאמנה היא, אשר העלתנו על כנפי נשרים, אשר עליהן נשאנו מעל למוות וכיליון, מעל לשיפלות ועבדות, וגם עתה, רק בשמירת והתפתחות זה הכח, אשר העלנו על כנפי נשרים, נוכל להתקיים עליהן עדי עד, ורק בהקמת הנדר, אשר נדרנו לה' במומנט הגדול של הצלתנו ושחרורינו יהיו החיים והחופש, המעלה והיתרון שנחלנו אז, לנו ולבנינו לאורך ימים, ורק אז "אם שמוע נשמע" - בכל עת ובכל שעה ובכל דבר - ונשמור את בריתו אשר כרת עימנו, רק אז נהיה לו "סגולה מכל העמים".

"כי לי כל הארץ" - כי הארץ וכל אשר עליה לו המה, והאדם והעם אשר ימסרו את עצמם לרשותו, לו לבדו המה, ואין כל כח בטבע, ואין כל יכולת באדם להתגבר עליהם ולשלוט בהם. לה' המה, אשר לפניו יכרעו כל הכוחות והשלטונות. לה' המה, ואין לאחרים רשות עליהם!

ומה שם אשר יקרא לנו אז? ממלכת כוהנים וגוי קדוש: "ממלכת כהנים" - כלפי חוץ, "וגוי קדוש" - מבפנים.

"אם שמע תשמעו בקולי" - הן אמנם מתועי העם, תחת מסוות שונים, תחת שמות בדויים, יתאמצו להתיר את אגודות האמונה והמשמעת, אשר אגדו את ישראל לאביהם שבשמים זה אלפי שנים, ובלכתם בעקבות המסית הקדמוני, פנו אל רגשות העצמיות שבלב האדם ויאמרו: "לא נאה לאדם חפשי, ללכת אחרי זולתו בעינים עצומות, ולשמוע בקול אחר בלי הבחנה, ואין לנו לעשות מצוות שאין דעתנו נוחה מהם, "אף כי אמר אלוקים" לשוא יורו תופסי התורה, כי אך בדרך התורה - לנו חיים, ובסורנו ממנה - למוות לנו תוצאות - "לא מות נמות!",

כי אם אדרבא חיה נחיה ונראה חיים, ככל הגויים!...

אל תאבי ואל תשמעי להם, בת ישראל, הלא המשמעת היא המידה אשר דרש ה' מאבותינו ואמותינו, בעמדם לפני הר סיני לקבל את תורתו, ואשר קבלו עליהם פה אחד: "כל אשר דיבר ה' נעשה ונשמע!" והלא זאת היא המדה הגדולה שמלאכי השרת משתמשים בה, והיא תפארתם ותהילתם, ותפארתנו ותהילתנו! והלא היא המעלה אותנו לתוך מקהלות ה', משרתיו עושי רצונו בכל מקומות ממשלתו. ומה היא זו המשמעת, אם לא משמעת הבן לאביו, העבד לאדוניו, התלמיד לרבו? והלא ה' אלוקינו ואנחנו עמו, הלא הוא אבינו ואנחנו בניו, הוא אדונינו ואנחנו עבדיו, הוא מורינו ואנחנו תלמידיו. ומה יוכל להיות מעלה יותר גדולה לאדם, היציר הקטן, כי אם להכיר את עצמו לעבד ולמשרת, לבן ולתלמיד, למלך מלכי המלכים הקב"ה? וכאחד מאלה - לשמוע בקולו לכל אשר יצונו, ולמלא את רצונו הנשגב, רק בשביל שכך הוא רצונו?

ומה יתרון לאדם שאין לו חובות קבועות וסדורות, בלתי משתנות לפי חפצו ורצונו, לפי שכלו ובינתו, העומדים תחת השפעת החושים והמקרים, הזמן והסביבה? והלא כל מושג ה"חובה", אשר בה נכללה כל תכנית מוסריותנו הנעלה, מיוסד רק על המשמעת לה', והמצוה היא החובה, והבא להעביר את האדם מעל מצוות ה', הרי הוא שולל מאיתו כל מוסריותו וחופשתו, שהן יתרון האדם וכבודו ותפארתו!

"ושמרתם את בריתי" - ברית היא התאחדות שני אישים, והשתעבדותם איש לרעהו, לעשות אינטרס חברו - שלו. ועל כן, זאת הברית אשר כרת ה' עמנו, הכניסתנו עם כל עצמותנו ופעולותינו הכלליות והפרטיות - בלתי תלוי בכל תמורות החיים והזמנים - לרשותו של הקב"ה, לעשות את כל אשר יצונו ולמלא את כל אשר ידרוש ממנו, למען אשר כל ענינינו יהיו מסורים בידו, לטוב לנו (כאשר אמרו רבותינו ז"ל [שמות רבה ל"ו] "נרך בידי - ונרי בידך, אם אתה משמר את נרי - אני משמר את נרך"). ולא את אבותינו בלבד כרת ה' את בריתו, כי אם את כל הדורות הבאים (דברים כ"ט), ולא את הכלל בלבד כרת ה' את בריתו, והפרט הוא בן חורין להיבטל ממנה, כי אם כל איש ואשה מישראל המה בכלל הברית, כאשר דיבר משה אל ישראל (שם). על כן, חובה מוטלת על כל הורי ישראל, לא לבד להכניס את בנם בבריתו של אברהם אבינו, כי אם לגדלו ולחנכו לאותה הברית.

ועתה, בת ישראל, אשת חיל, גברת בית יעקב העתידה, אשר עליך נאמר! "עוז והדר לבושה, ותשחק ליום אחרון. פיה פתחה בחכמה, ותורת חסד על לשונה. צופיה הליכות ביתה, ולחם עצלות לא תאכל", מי כמוך ראויה לאותה איצטלא, להיות מורה ומדרכת ומחנכת את בני ישראל לתעודתם הנישאה, ולהכרת חובתם הנשגבה, ולהנהיגם לתורה, אליך נשא עיניו היושבי בשמים בהופיעו על הר סיני ללמד את עמו תורה ומצוות, ועליך סמך באומרו: "ואני זאת בריתי אותם, אמר ה', רוחי אשר עליך, ודברי אשר שמתי בפיך, לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך, מעתה ועד עולם!". על כן, בת ישראל, לבשי עוז, התאזרי והיי לבת חיל! הצילי ילדי ישראל מאבדון, גדלי אותם לתעודתם, להיות כוהני ה', והכשירים לשמוע בקול ה'! הראי להם את הגדולה והגבורה, את התפארת וההוד, את החכמה והחסד אשר לה' אלוך - בכל תולעת וראש, בכל פרח וצמח, בכל כוכב גדול וקטון - ובאדם! הראי להם את ה' בכל הליכות דברי ימי העמים והאנשים, ובייחוד בדברי ימי עמך, שמתחילתם ועד סופם אינם אלא התגלות אלוקים בקרב בני האדם, בשביל האדם. שאינם אלא אצבע אלוקים, להראות לבני אדם גבורתו ונפלאותיו, חכמתו וחסדיו! הראי להם בחיך ובחייהם השקטים והסואנים, בכל רגעי חיך וחייהם החולפים והבאים, בכל עצב ובכל שמחה אשר ימצאו אתכם - יד אלוקים! למען אשר יפקח עיניו ויראה, כי עוד היום הוא וכל עמו נשואים על כנפי נשרים, ועוד היום גדול חסדו עמנו כימי עולם.

ולא רק בדברים תכשירי את בניך לתעודתם, כי אם במעשים: בכל דרכיך ותהלכותיך עם אלוקים ואנשים, מבוקר ועד ערב, מערב ועד בוקר, ילמדו ליראה את ה' ולשמוע בקולו! כך יראו את האושר ואת הנעימות אשר בחיי היהדות, המיוסדת על דבר ה' ומצוותיו, ממך ילמדו ויכירו וידעו את העוז והתעצומות את המנוחה והשלווה, את השמחה ואת העונג ואת שפע המעשים הטובים, אשר יגיעו לאדם, בחיותו את חייו על פי ה' וחוקי רצונו, מבלתי סור מהם ימין ושמאל!

ומי מסוגל יותר להנחיל לבנינו, על ידי חינוך ולימוד, את ההתקדשות הישראלית, את ההתרחקות מכל דבר שקר ותועבה, ובכלל זאת את טהרת המדות ונקיות הדעת - מאותה אשת חיל, יראת ה', אשת בית יעקב ואם בני ישראל, אשר בידה נמסרה כל טהרת הבית וכשרותו, וכל קדושת חיי המשפחה הישראלית, ואשר נמצאה נאמנת לתעודתה בכל הדורות, בנושאה את דגל הטהרה והצניעות ברוח גבורה נפלאה!

צאינה, בנות דורנו, בנות ישראל כשרות, בעקבות אמותיכן אלה, אשר מלאו את תפקידן תמיד באמונה, ושמרו את ביתן מכל אשר לו צל של ערוות דבר ושל השחתת דרך ופריצות, וקיימו בעצמן בזהירות יתרה: "והיה מחנך קדוש!" משכנן היה קדוש, חיקן אשר נשאו בו את ילדיהן קדוש היה: מזונן אשר הושיטו לילדיהן קדוש היה, גם כל אויר ביתן היה קדוש ומלא ברכות ה', על כן, פרחו בניהן ובנותיהן בקדושה ובטהרה ובמעלות רוחניות אין מספר, ועל כן, העמיד ישראל חכמים מצוינים וצדיקים נפלאים, אשר אין דוגמתם בכל העמים והלשונות, ועל כן, היו כל בניהן ברוכי ה', ואם הבנים שמחה ותשחק ליום אחרון!

אמנם בבוא הורי ישראל לחנך את בניהם לתורה, אז תגש הערומה אליהם ותאמר במנוד ראש: "האם כל בניכם יהיו רבנים וכלי קדש? הלא אם תנהיגום אל התורה ותחנכום ברוח היהדות, לפי השקפתכם הקלוטה מהגיטו, שוב לא יוצלחו לאחוז במסחר ובחרושת המעשה, באומנות או בחכמה, לפי מובן זמנו, ולא יוכלו למלא את משאלות ודרישות הזמן אל האדם, ויהיו ברעה ובחוסר כל, וזה וזה לא יתקיים בידם, גם לכל העמים שכינינו יש ריליגיות, אבל שם הנה ערוכות ערוכות בטוב טעם ודעת: שם: ריליגיא לחוד - וחיים לחודם, ואין אחד נוגע בחברו כמלוא נימא, שם לא תהיה הדת להתערב בכל דבר, כאשר היא אצלנו. מתי ניפקחה גם אנו עינינו לראות נכוחה ולעשות כמתוקנים שבהם, אשר להם היתרון בחכמה ובדעת ובכלכלת החיים! מתי נתפתח ונשתלם גם אנו להכיר, כי השמים שמים לה' והארץ נתנה לבני אדם, כמוהם?!....

מתי? - לעולם לא! כל זמן אשר בשם ישראל נכונה, כל זמן אשר לא ננתק את מוסרות הברית, אשר כרת ה' את אברהם אבינו ואת זרעו אחריו - לא נאבה ולא נשמע לכל הדברים הלאה, שאין להם שחר! הלא כנגד התפרדות החיים הזו בשתי רשויות, של ה' ושל בני אדם, של דתיות ושל אזרחיות, כנגד גלות של הדת מן הבית ומן החיים אל בתי תפילה והיכלות, אשר תוצאותיהן הן: חילול והשפלת כל החיים הממשיים, המעשיים, העובדים והיוצרים, הרוכשים והנהנים, - הלא כנגד הדעה המסולפת והאמת המזויפת האלה, שפשטו בחברה, יסד ה' את בית יעקב ויבחר לו את ישראל לסגולתו. הלא כנגדן יסד לו ה' עם ישראל, אשר בהיותו עם בין העמים, יעמוד לנס עמים ולעד לאומים, בהיות כל חיו הממשיים, המעשיים, הפועלים והיוצרים, הרוכשים והנהנים, ערוכים ומתוקנים לפי תכניתו יתברך ולפי רצונו, ומסודרים לפי חכמתו ודעתו, למען אשר ממנו

למדו גויים ולאומים, לדעת את ה' ואת יתרון האדם, ולא יתמכרו לעשות הרע, ולא ישפלו להדמות לבעלי חיים מזוינים בדעת!...

"ממלכת כהנים וגוי קדוש" - רצה ה' לתקן לו בעולמו, וזה שמנו אשר קרא לנו, בעת אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו. לא ממלכה, אשר יהיה לה' גם היכלותיו וכהניו, כי אם ממלכה, אשר כל האזרח בה יהי "כהן", נאור באור ה' והולך בדרכיו, ממלכה, אשר בה כל בית יהיה היכל, קודש לה', וכל שולחן - מזבח, וכל פעולה מפעולות החיים הביתיים והאזרחיים - תהיה עבודת ה': ולא "גוי", אשר יהיה גם קדושים, ככל הגויים - רצה ה', כי אם "גוי קדוש", שיהיה קדוש בכל רמ"ח אבריו, ואשר כל אחד ואחד ממנו, אף בחבילי עצים שעל גביו וכד המים שעל שכמו - ישאף אל המעלה העליונה של שלמות הרוחנית והמוסרית. זאת היא תעודתנו, וזאת היא תעודת כל האנושיות, אשר פי ה' יקבנה, ולמען עשות זכר לתעודה הנישאה הזאת בקרב העמים, ולפנות דרך לגאולת האנושיות - עשה ה' את ישראל ל"זרע - אל", ויזרע אותו בין העמים, ויביאהו לידי נסיונות קשים מאד של לחץ ודחק ושל הגבלות, המעבירות את האדם על דעתו, ומשפילות את ערכו המוסרי, ומצמצמות את רוחו, למען אשר יתגבר עליהם, וישאר נאמן לתעודתו להיות "ממלכת כהנים וגוי קדוש", וישוב באחרית הימים ברינה לארצו ולמקומו.

ועתה - אחרי אשר עמדנו בנסיונות אלה באלפי שנות גלותנו, לעיני כל יושבי תבל המשתוממים על כוחותינו הנפלאים, ונשארנו בכל אלה העם היותר מלא רוח חכמה ודעת, והיותר נקי הדעת והמדות - ולא נטעה באמרנו: גם היותר מאושר בחיינו הפנימיים; עתה בהיותנו קרובים כל כך למטרתנו, נאבדה דרך וניכשלה ונלכה אחור ונשברה! עתה נבזה ליקהתנו ונבגדה במשלחתנו ונתאווה להעשות בריות חדשים, מטיפוס(?) של כל הגויים! הבאמת הועילה זו פריקת העול העושה כביכול, את בתי ואישי ישראל בני חורין - להיפטר מן התורה ומן המצוות, עד כדי שהדעת טועה להאמין שיש בה ממש? האם נתמעטו עתה בחיינו עוונות אזרחיות ופוליטיות, עניות וצרות, דאגות ויגונות, וטרגדיות ביתיות וחברתיות - מאשר באלפי השנים, אשר היו ישראל באמנה בדרך התורה הקדושה, ושמרו את משמרת התורה במסירות ובנאמנות!?

כל משברי וגלי המים הזידונים, אשר צפו על ראשו - נשאר נאמן לתעודתו, להיות: "ממלכת כהנים וגוי קדוש".

לא, אחיות, בנות ישראל! אטומנה אוזניכן לקול ההסתה המדברת באלפי אלפים לשונות ופירצות שאין בהן ממש! פתחנה אוזניכן לקול ה', המדבר וקורא אליכן מהר סיני! התנשאנה על רום מעלת הכרת תעודתכן הנישאה והנכבדה והביטו משם על אורחות חייכן וחיי ביתכן! דענה את חובתכן לה' אלוהיכן ולעמכן, ואל נא תתפתינה לברק יופי ולקסם כזב, המאחזים את העינים ומוליכים את האדם שולל!

אמנם כן, השמים שמים לה' והארץ נתנה לבני אדם. אבל לנו, בני ישראל, נתן ה' כימי השמים על הארץ, אותנו נישא ה' על כנפי נשרים והביא אותנו אליו, ואלינו ירד מן השמים לדבר עמנו, ולשכון כבוד בתוכנו, ואותנו בחר מכל העמים ונתן לנו את תורתו, בקולות וברקים נגלה עלינו ובקול שופר עלינו הופיע:

זה היה בחדש השלישי הוא חדש סיון - השמים נראים בטהרם, החמה בתקופתה, כל רוח לא יפוח, עלה לא ינוע, בהיות הבוקר, בוקר לא עבות, והנה ענן כבד על הר סיני, ברקים האירו תבל אף חצצים יתהלכו, קולות רעמים אדירים עם קול שופר חזק מאד ישמעו. קולות טבעיים נוראים עם קולות מוסרים חזקים התלכדו ובאו כאחת, למען דעת כל העם, כי החיים הטבעיים והמוסרים אחודים ודבוקים יחד, לא יפרדו, ולתכלית אחת ישאפו, למען דעת כל העם כי ה' הוא האלוהים, אדון הטבע והנפש, העליונים והתחתונים אליו ישמעו, וכולם כאחד, ובראשם האדם - נבראו לכבודו ונקראו לעשות רצונו, העתיד להתגלות עתה על ידי התורה.

עוד כל העם במחנה, מקודשים ומטוהרים ונכונים ליום ההוא, לבשו חרדות מפני פחד ה' ומהדר גאונו, ברדתו על הר סיני "ויחרד כל העם אשר במחנה", ותחת הרושם הכביר הזה הוציא משה את העם לקראת האלוהים. אך התקרבו אל ההר ויכונו את לבם - אז נסתלקה החרדה, ותחתה באו עוז וחדווה ומנוחה שאננה, אחרי הרעם והקולות היטהרו פני שמי נפשם, ואור ה' עליהם זרח: ארץ יראה רגזה וחלה, מפני ה', ובריות בראשית חרדו ממנו, ובני ישראל "התיצבו", וליבם נכון, ורוחם נישא אל ה', אל קל בשמים...

אז נגלה כבוד ה' אל כל העם. אז ראו אבותינו ואימותינו, כקטן כגדול, את כבוד ה' ועימו רכב אלוהים ריבתיים אלפי שנאן, אשר באו לקבל פני בני אדם, קרוצי חומר, אשר התקדשו והיטהרו ויכונו ליבם באימה וביראה אל ה'. אלפי שנאן

אלה הביאו כתרי הוד ועטרות לראשי בני ישראל, אשר על ידי קריאתם הגדולה, "נעשה ונשמע!" נכנסו אל חוג מלאכי השרת, גבורי כוח עושי דברו לשמוע בקול דברו" (שבת פ"ח), ועוד נתעלו עליהם, כי ירד ה' ממרומים לשכון כבוד בתוכם.

עתה הכירו ישראל את ערכם בעולם, עתה הכירו את שיפלותם ואת מעלתם: את שיפלותם, בהיותם שקועים בהבלי העולם הזה, ואת מעלתם בתורת עבדי ה', ראשונים במקהלות היצורים, העליונים והתחתונים, משרתי ה' עושי רצונו, וכשמעם את קול שירת מקהלות רבבות אלפי מלאכי השרת - התעוררו כל נימי נפשם היותר עדינים, להנעים זמירות לה', אז נכספה גם כלתה נפשם אל ה', ודוגמת מלאכי השרת התרוממו והתעלו גם המה אל ה' בקדושה ובטהרה באימה וביראה, באהבה ובשמחה: ובהיות ה' קרוב אליהם עד מאוד ואורו הגדול והקדוש שואף זורח עליהם - הולך ואור, דבקו בו בכל לבבם ובכל נפשם. אז פסקה זוהמתם, זוהמת האדם הטבעי, ובטלו לפי שעה חושיהם הטבעיים, והיו רואים בלי עין ושומעים בלי אוזן, ושיגו השגות נפלאות עד אין חקר: נפתחו לפנייהם השמים ושמי השמים, ונגלו לפנייהם כל תעלומות ארץ ומלואה, ימים וכל אשר בהם, ויראו - כי ה' הוא האלוקים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת - אין עוד.

"וידבר אלוקים את כל הדברים האלה" - אז נשתתקו עליונים ותחתונים, שור לא געה, אריה לא שאג, ציפור לא פרח, שרפים לא אמרו קדוש, אופנים לא עפו, הים לא נזדעזע (שמות רבה כ"ט), ה' דבר! - הכל נעשה אוזן לשמוע. ונעימות והרמוניא נפלאה שררה אז בכל הבריאה, וכל העולם נתמלא בשמים (שבת פ"ט). ובני ישראל נפשם יצאה בדברו, עד אשר הזיל ה' עליהם טל של תחיה, וישבו ויחיו.

"אשרי העם שככה לו!"

קטעים מתוך מחברת לפי א' ב'.

"המזכה את הרבים, אין חטא בא על ידו".

נראה לי פירוש: דעל ידי שהוא מעורר ומקיץ נרדמים משנתם, מתעורר גם כלפי עצמו השאלה האם הוא מקיים כל מה שדורש ומבקש מאחרים, ועל ידי זה הוא מקדים להם לעשות תשובה, ועל ידי זה אין חטא בא על ידו.

(וירא כ"ב ו) "וילכו שניהם יחדיו" פירש רש"י: אברהם שהיה יודע שהולך לשחוט את בנו, היה הולך ברצון ושמחה כיצחק שלא היה מרגיש בדבר. שם ח': "וילכו שניהם יחדיו" פירש רש"י: ואף על פי שהבין יצחק שהוא הולך לישחט - וילכו שניהם יחדיו, בלב שווה. שם י"ט: "וישב יעקב אל נעריו ויקומו וילכו יחדיו וכו'", לא פירש רש"י שום פירוש על יחדיו זה?

נראה לי לומר: אף על פי שבא מהר המוריה והוא ויצחק בנו היו מתעלים ומתקרבים אל האלוקים, מכל מקום, לא בטלו ענייני עולם הזה, וילכו יחדיו עם הנערים אל באר שבע לקיים "לא תוהו בראה וכו'". וזה הוא שאמר אברהם אבינו: "ונשתחוה ונשובה אליכם" כלומר: אף על פי שאנו משתחוים לפני ה' להתקרב אליו ברוך הוא, אף על פי כן "ונשובה אליכם" להנות מענייני עולם הזה כמו אתם, רק ההבדל הוא: שאנו מקדשים ענייני עולם הזה, ואתם: "שבו לכם פה עם החמור" - עם הדומה לחמור.

שבועות. זמן מתן תורתנו.

ג' זמנים בשנה: אביב, זמן האסיף, זמן הקציר בקיץ. ג' חגים לנו: פסח סוכות שבועות, וכל חג מתאים לזמנו. התורה לא ניתנה אלא באותו זמן שהתפתחות הטבע עומדת במקומה, אינה עולה כמו באביב ואינה יורדת כמו בזמן האסיף, אלא עומדת. לכל אומה יש ג' זמנים: זמן העלייה הפריחה וההתפתחות, זמן הירידה, וזמן העמידה, ועל כן לא ניתנה התורה אלא בשבועות, הימים שהטבע עומד במקומו (בארץ ישראל!), להראות כי אז, ורק אז, אומה ישראלית תעמוד במקומה עולמית בלי ירידה כמו בשאר האומות, אם תקבל את התורה (ע"פ "וחיי עולם נטע בתוכנו").

"חי וקים".

בזה אנו חפצים לומר, שאין הקב"ה חס ושלום אין לו שליטה בחיינו ובמעשינו, אלא הוא לנו קל חי הפועל על מעשינו על הנהגותינו ועל מחשבותינו בכל עת, ובכל רגע אנו מרגישים שאחורינו ובצידנו ולפנינו עומד קל חי וקיים לראות בכל הקיף מעשינו מחשבותינו ופעולותינו (ד"ע).

"אם מזבח אבנים תעשה לי" (שמות כ' כ"ב) "מזבח אדמה תעשה לי" (שמות כ' כ"א) פירש רש"י: "מחובר באדמה (עיין שפתי חכמים), שלא יִבְנוּנו על גבי עמודים או על גבי כפיס (נ.א. בסיס)". עד כאן.

מזבח התורה צריך להיות מחובר לקרקע חיה, העבודה צריכה להיות בקרב שוק החיים, המזבח איננו מועתק מן הארץ להיות בשמים על גבי עמודים וכדומה, איש היהודי בעובדו לאלוקיו צריך לעמוד על הארץ דווקא, לא ח"ו לברוח מן החיים הארציים והמדיניים ככומרי עכו"ם הנאסרים בבתי מנזרים וכדומה, אינם מכניסים אישה, ואומרים שחיי המשפחה מגועלים ומטמאים את עובד ה' באמת, לא כן חלקנו ודרך התורה הקדושה, אלא: "מזבח אדמה תעשה לי" - לשמי, כל מעשה עבודתך יהיה לשם שמיים, ו"אין קידוש אלא במקום סעודה". אתה איש ישראל אכול ושתה כאוות נפשך משולחן החיים הערוך לפניך, רק אל תסיר הרטייה מעל מכותיך. (עיין קידושין ל').

מפתחות

מפתח אישים

א

121	אבוהב, רבי יצחק.....
9,47	אברבנאל, דון יצחק.....
31	אהרונוביץ, ס. ג. - אנטוורפן.....
9,36,43	אהרמן, הרב ד"ר שלמה.....
171	אוטנהיימר, ג'ק.....
137	אוטנהיימר, וילי - דיסנהופן.....
15	אורבך, ד"ר משה.....
26	אולמאן, מיקלס - אוראדיאמרה-רומניה.....
40	אולמן.....
31	אלכסנדר - אוהלי.....
95	אמנולה, המלך - אפגניסטן.....
139	אנה (עוזרת).....
26	אנסבכר, מרקוס - נירנברג.....
10	אנרטרוי, רבי חנוך הכהן.....

31	ארטן, יצחק - אנטוורפן.....
31	ארליך, בנו - פרנקפורט.....
31,52	ארלנגר, גיטה - לוצרן.....

ב

158,159,163	באך - גיילינגן.....
171	באך, מטה - גיילינגן.....
34	באק, ד"ר.....
47	בורר (זומרפלד(?)), גנבילטה(?).....
14,40,41	בורר (לאקס), שיינא בת שבע (ז'ני).....
9,47	בורר (לייסטינה), מרים.....
9	בורר, ארנולד.....
143	בורר, בתיה.....
21,41,42,144,145,158	בורר, דוב דניאל.....
9	בורר, דורה.....
21,133,140,145,147	בורר, חנה.....
9	בורר, יואכים.....
9,11,47	בורר, מאיר (אבי הרב מרדכי).....
21,41,42,139,143,145,163,171	בורר, מאיר מיכאל.....
9,171,172	בורר, מוריץ.....
21,141,155,159	בורר, מלכה.....
9	בורר, סופיה.....
47	בורר, פייבל.....
21	בורר, פייגה באשה (בתיה).....
11,21,139,155,159	בורר, פסח יהודה.....

בורר, רבקה רות.....	134, 21
בורר, תרצה.....	21, 139, 159
בירון, לורד.....	51
בלוי, רבי משה - ירושלים.....	91, 128, 129
בלוך, קארל.....	158, 159
בלוך, רבי אברהם יצחק - ראש ישיבת טלז.....	13, 36
בלוך-בריקנר, גברת.....	151, 164, 171
בלוך-בריקנר, מקס.....	157
בלסינג, גברת (עוזרת).....	151
במברגר, קיילא - קיסינגן.....	31
בנימין מטודלה.....	87
בקטינגר (נהג).....	163
בקר, דוד (ואשתו) - פרנקפורט.....	31
בריסטלה (מורה).....	143

ג

גדעון - שפהאוזן-שווצריה.....	151, 153
גוגנהיים, איזי.....	155, 173
גוגנהיים, אלפרד.....	134
גוגנהיים, גברת.....	140
גוט (ג'נדרם, ראש המשטרה המקומית).....	152, 159, 165, 166
גוט, גברת.....	165
גוטמן.....	134
גור, הרבי.....	25
גיליס-קרליבך, פרופסור מרים.....	24

86	גרג'י, רבי יוסף - מחבר פירוש 'עדות ביהוסף'.....
25	גרודזינסקי, רבי חיים עוזר.....
168	גרונר - קונסטאנץ.....
15	גרינברג, ד"ר שמואל.....
156	גרינשפן, הרשל.....
31	גרשטן, מאיר (ואשתו) - ברלין.....

ד

26	דויטשלנדר, ד"ר ליאו - וינה.....
27,30,31,53,54,59,67,72,127,128	דושינסקי, רבי יוסף צבי - חוסט, גאב"ד העדה החרדית ירושלים.....
31,53	דושינסקי, רבי ישראל משה.....
31,53	דושינסקי, הרבנית אשת רבי יוסף צבי.....
26	דייטש, ד"ר אדולף - בודפשט.....
26	דייטש, יאנו - וורפאלאט-הונגריה.....

ה

31	האוזנר, ל. - שפהאוזן.....
28,77,79,83,100	האוסמן (נהג).....
162	האני, פולד.....
144,173	האני (גנן).....
94,121	האר"י.....
25	הגאון מוילנא.....
51	הומרוס.....
18,31,38,51,52,137,148,151,158,159,160,164,173	היילברון, ד"ר - גיילינגן.....

היילברון, ר. - לווהר אם מיין.....	31
היינה, היינריך.....	58
הילדסהיימר, רבי עזריאל.....	15,23
הירט (חנות כל-בו).....	155
הירש, רבי שמשון רפאל.....	15
הכהן, רבי ישראל מאיר - החפץ חיים.....	25,26,44
הלנה, המלכה - חדייב.....	94
הנהארט, זיגפריד.....	136

ו

וולגמוט, ד"ר יוסף.....	15
וולף, רבי אברהם יוסף - בני ברק.....	17
ויזן, ל. ק. - פרנקפורט.....	31
וייל, אמיל.....	152
וינברג, הרב ד"ר יחיאל יעקב.....	15,23
וכסלר, גברת - מינכן-גרמניה, טבריה.....	30
ורדנבורג, רבי איצק - אמשטרדם.....	26
ורטהיימר, אוגוסט.....	171,172

ז

זונפלד, רבי יוסף חיים - רבה של ירושלים.....	28,30,60,114,128
זיילה - גיילינגן.....	135

ח

רבי חיים מטלז.....	14
חמוביץ, יעקב - פרנקפורט.....	31

ט

- טורקל (טירקל), דוד - וינה..... 26
- טימור לנג - אוזבקיסטן..... 87

י

- יונג, הרב ד"ר ליאו - ניו יורק..... 26
- יוסף השני - קיסר אוסטריה..... 47
- יעקבלב, רבי פסח יהודה..... 11,15

כ

- כהן, הרב ד"ר פנחס, רבה של אנסבאך..... 9
- כהנמן, רבי יוסף שלמה..... 22

ל

- לאבל..... 128
- לאקס, רבי חיים יצחק הכהן..... 14,42
- להמן, רבי מאיר..... 18
- לוונשטיין, ד"ר..... 33,153
- לוי (מורה)..... 158,159,160,165,166
- לייסטינה (וולד), עמליה..... 47
- לייסטינה, יוסף..... 47
- ליפמן, יוליוס - דאנציג..... 31
- ליפקין, רבי ישראל מסלאנט..... 14
- לנדא, רבי יחזקאל, ה'נודע ביהודה'..... 9,47

מ

- מאיר, פאול..... 146

מאנס, מקס - ציריך.....	33,153
מהר"ם מלובלין.....	24
מהר"ם מרוטנבורג.....	45
מהרש"ל.....	24
מורגנשטרן, רבי יחיאל מאיר, אדמו"ר קוצק - לודז', בני ברק.....	73
מיהלטלר (מורה).....	138
רבי מרדכי בן הלל - בעל פירוש 'מרדכי'.....	74

נ

נויברגר, מנפרד, יו"ר צעירי אגו"י - פרנקפורט דמיין.....	31,110,128,129
ניקולאי השני.....	87
נפוליאון.....	78
נרסון, ד"ר הנרי - שטרסבורג.....	26

ס

סופר, רבי משה - החת"ם סופר.....	24
סטאודה.....	166
סלומונס, רבי א. - נימיכן-הולנד.....	26
סלונים, אליעזר - חברון.....	70
סנדרוביץ, יקותיאל זלמן.....	27
ספרא ב. - גאקן שליד בורקן-וסטפליה.....	26

ע

רבי עובדיה מברטנורא.....	74
--------------------------	----

פ

פואד, המלך - מצרים.....	95
-------------------------	----

26	פולק י. ק. - אמשטרדם.....
31	פומקס, ס. - אנטוורפן.....
83	פייסל, המלך - ירדן.....
14,25	פינקל, רבי בנימין בינוש - ראש ישיבת מיר.....
26	פירסט, פרופסור ד"ר אלאדר - בודפשט.....
31	פלזנשטיין, רוברט - פירט.....
46	פרדיננד הראשון.....
26,59,82,128,129	פרוש, רבי משה - ירושלים.....
153	פרידלנדר.....
52	פרידמן - דיסנהופן.....

צ

153	צונץ, גברת רות.....
24	צ'ורטקוב, הרבי.....
133	ציבי, יוסף.....
171	ציסלר, גברת.....
153	ציסלר, משפחת.....
116	צלחא א-דין.....
135	צ'רנוביצקי.....

ק

121	קארו, רבי יוסף.....
31	קוהן (כהן), אדולף - נירנברג.....
31	קורצמן, דוד - קרקוב.....
74	רבי קלונימוס הגדול - מבעלי התוספות.....

קליערס, רבי משה - רבה של טבריה.....	29,129
קמאי, רבי אליהו ברוך.....	14
קנאובר.....	139
קסטלה.....	139
קפלן, רבי אליהו.....	12
קצנעלבויגען, רבי אהרן.....	128
קצנעלבויגען, רבי רפאל.....	128
קראוס (קרויס), רבי משה בונים - באדן.....	27,31
קראוס-בולג, הרמן - ברלין.....	31
קרליבך, הרב ד"ר יוסף - רבה של אלטונא והמבורג.....	23,26,44
קרנגל - אנטוורפן.....	31
קרנץ - אנטוורפן.....	31

ר

ראבינוביץ, ברוך.....	128
רו, יוסף (ראש העיריה) - גיילינגן.....	173
רוזנברג, גברת.....	140
רוזנברג, ו. (ואשתו) - אנטוורפן.....	31
רוזנהיים, רבי יעקב.....	33,34,36,134,153
רוזענטאל, אהרן.....	31
רוזענטאל, שמואל.....	27
רוטשילד, גברת.....	40,167
רוטשילד, ד"ר משה - בני ברק.....	31
רוטשילד, ד"ר - קונסטנץ.....	31
רוטשילד, יוסף - ציריך.....	31

רוטשילד, עו"ד וילי - קונסטנץ 31,170

רפפורט, משפחת 9

ש

שוורץ - פרשבורג 31

שטרוק, הרמן - גרמניה, חיפה 30

שכנוביץ, זליג - פרנקפורט דמיין, שווייץ 26,28,30,31,127,128,129,173

שמעלקס, ס. ב. - קרקוב 31

שנורמאן, עו"ד ד"ר ארוין - שטרסבורג 26

שנירר, שרה - קראקא 90

שפיגל 40

שפיגל, עו"ד - קונסטאנץ 167

שפיצר, ארנסט - וינה 26

שפירא, רבי יעקב 14

שפירא, רבי מאיר - רבה של לובלין 24

שפס, ד"ר - באזל 156

שרייבר 139

ת

תרזה (מטפלת) 140,167

המשטר הנאצי

אוט (ס.א.) 162

בולה (ס.ס.) 165,166

מפתח מקומות

ארץ ישראל

118	אגם מרום - החולה.....
68	בית לחם.....
28,65,66	בית לחם - קבר רחל.....
30,42	בני ברק.....
28	בריכות שלמה.....
79	גלגל.....
29	גשר אלנבי.....
30	דגניה.....
117	הכנרת.....
29,100	הר גריזים והר עיבל.....
54	הר הכרמל.....
118	הר חרמון.....
116	הר תבור.....
28,68,128,129	חברון.....
75	חברון - מערת אבנר בן נר.....

חברון - מערת המכפלה.....	67,70
חברון - קבר בעל 'ראשית חכמה'.....	74
חברון - קבר ישי אבי דוד.....	75
חיפה.....	30,129
טבריה.....	20,29,103,115,116,128,129
טבריה - קבר הרמב"ם.....	30,66
טבריה - קבר השל"ה.....	30,66
טבריה - קבר רבי יוחנן בן זכאי.....	66
טבריה - קבר רבי מאיר בעל הנס.....	30,66
ים המלח.....	29,31,76,78,79,128
יפו.....	27,28,54,57,114,128
ירושלים.....	27,28,57
ירושלים - בית הכנסת 'החורבה'.....	98
ירושלים - האוניברסיטה העברית.....	94
ירושלים - הכותל המערבי.....	57,60,61,62,63,64,66,128
ירושלים - הר הבית.....	98
ירושלים - הר הזיתים.....	31,74,77,98
ירושלים - הר הצופים.....	95
ירושלים - יד אבשלום.....	78
ירושלים - מאה שערים.....	89
ירושלים - מערת צדקיהו.....	76
ירושלים - קבר זכריה.....	78
ירושלים - קבר כלבא שבוע.....	94
ירושלים - קבר נקדימון בן גוריון.....	94

ירושלים - קבר שמעון הצדיק.....	93
ירושלים - קברי המלכים.....	92
ירושלים - שכונת הבוכרים.....	85
ירושלים - שער הזהב.....	77
יריחו.....	29,76,81,82,128
יריחו - מעין אלישע.....	82
כפר אברהם - פתח תקוה.....	41
כפר חסידים.....	113
כפר יחזקאל.....	104
מגדלא.....	118
מדבר יהודה.....	79,83
מוצא.....	28,59,122
מחניים.....	110
מירון - קבר רבי שמעון בר יוחאי.....	29,66,129
מקוה ישראל.....	28
נבי מוסא.....	80
נהלל.....	29,110
נהריים.....	30
נצרת.....	119
עין חרוד.....	29,99,104,106
פתח תקוה.....	30
צפת.....	29,119,120,129
קרית ענבים.....	28
ראש פינה.....	29,119

30	ראשון לציון.....
100,101	שכם.....
28,30,42,57,129	תל אביב.....

אוזבקיסטן

86	בוכרה.....
87	סמרקנד.....

אוסטריה

23,25	וינה.....
33	חבל בורגנלאנד.....

איטליה

28,54	טריאסטה.....
-------	--------------

גליציה

47	גלוגוב (מלופולסקי), ז'שוב-רישא.....
47	זולינייה, לנצוט.....
9	ז'שוב-רישא.....

גרמניה

171	אולם.....
20	אלף.....
12,14,25,95	ברלין.....
16,18,20,32,42,43,133	גיילינגן.....
12,45,143,146,162	וירצבורג.....
147,154,162,167	זינגן.....

מחנה ריכוז 'דכאו'.....	37,38,172
מינכן.....	10,41,172
פרידריכסהאפן.....	171
פרייבורג.....	12
פרנקפורט.....	26
קארלסרוה.....	16,146,148,168
קונסטאנץ.....	156,167
קלן.....	27
ראנדג.....	16,21,142

יוון

איתקה.....	51
מיסולונגי.....	51
תעלת קורинтос.....	52

ליטא

וילנא.....	25
טלז.....	12,42,43

מצרים

הפירמידות.....	30
----------------	----

סלובקיה

ברטיסלאבה - פרשבורג.....	24
הונסדורף.....	24
טירנאו.....	24

סובור.....24

פרשבורג - ברטיסלאבה.....24

עבר הירדן

גשר אלנבי.....29,128

הרי מואב.....80

עמאן.....82

פולין

ביאליסטוק.....25

גורה קלוואריה.....25

וורשה.....25

זקופאנה.....24

לובלין.....24

מיר.....25

קרקוב.....24,25

ראבקה.....24

ראדין.....25

פרוסיה המזרחית

ממל.....140,141

קניגסברג.....14,15,141

קפריסין

קפריסין.....28,53

לרנקה.....54

שוויצריה

שוויצריה.....	32,41,43,134
באזל.....	156
דיסנהופן.....	140,143,152,173
סט. גאלן.....	148
סט. מוריץ.....	145
שפהאוזן.....	140,147

רשימת תמונות מפות ותרשימים

מפת גיילינגן וסביבתה.....	4
תמונת הרב בורר בצעירותו כפי שמופיעה בדרכונו.....	11
תלמידי ישיבת טלז בשנת תרפ"ה.....	13
פרוזבול שעשה הרב בורר בעת שהותו בטלז.....	13
תווית על מחברת שיעורים מתקופת לימודיו של הרב בורר בישיבת טלז.....	14
בית הכנסת בגיילינגן.....	16
בית הקהילה בגיילינגן ובו דירת הרב.....	16
מימין - בית הקהילה, משמאל - בית הכנסת.....	17
תלמידי הכיתה היהודית ללימודי קודש בגיילינגן.....	17
הרב בורר בבגדי הרבנות הרשמיים.....	18
שרטוט של מזבח הנחושת מעשה ידי הרב בורר.....	19
הזמנה לברית המילה של בנו הבכור של הרב בורר.....	21
מכתבו של הרב כהנמן שבו מוזכר הרב בורר.....	22
הרב בורר בארץ ישראל - חבוש בתרבוש.....	27
עמוד מדרכונו של הרב בורר ובו חותמת כניסה ליפו.....	27
גיילינגן משמאל, שוויצריה מימין וביניהם גשר הגבול על הריין	32
צילום מכתב בקשת הצלה ששלח הרב בורר.....	35
בית הכנסת בגיילינגן לאחר הפיצוץ.....	37
מקום בית הכנסת - היום.....	37
שער הכניסה למחנה הריכוז דכאו.....	38
אחת מן הגלויות ששלח הרב בורר ממחנה הריכוז דכאו.....	40